

SOCIOLOGIE V KOSTCE

Aleš Sekot

Brno 2004

OBSAH

<i>Úvodní poznámka</i>	7
1. Vznik a podstata sociologie	9
2. Sociologický výzkum	17
I. SPOLEČNOST A KULTURA	21
1. Kultura	21
2. Socializace (sportem)	27
3. Masová kultura	33
II. MASOVÁ KOMUNIKACE: INFORMACE A MÉDIA	41
1. Termín masová komunikace	41
2. Mediální instituce	47
3. Média a společnost	55
4. Problematika vlivu masových médií	59
5. Funkce médií	61
III. SPOLEČENSKÁ STRUKTURA	65
1. Sociální interakce	65
2. Skupiny	73
3. Organizace, instituce, byrokracie	79
4. Sociální stratifikace a mobilita	91
5. Dynamika moderní společnosti	111
IV. SOCIÁLNÍ NEROVNOSTI	123
1. Sociální nerovnosti	123
2. Etnické a rasové menšiny	129
3. Stratifikační nerovnosti věku a pohlaví	133
4. Sociálně psychologické problémy nezaměstnanosti a bezdomovství	137
V. MULTIKULTURNÍ A OBČANSKÁ SPOLEČNOST	147
1. K problematice multikulturalismu	147
2. Romové v českém kontextu	153
3. K pojmu občanská společnost	159

VI. TRADIČNÍ SPOLEČENSKÉ INSTITUCE	161
1. Rodina	161
2. Náboženství	167
<i>Epilog – Globalizace</i>	175
<i>Literatura</i>	181
<i>Jmenný rejstřík</i>	185
<i>Glosář</i>	187

ÚVODNÍ POZNÁMKA

Položíme-li si otázku smyslu, podstaty, obsahu a poslání sociologie jako samostatné společenské vědy, stojíme nejen před širokým spektrem teoretických témat, ale aktualizujeme tím i barvitou plejádu jejího praktického působení v běžném životě společnosti. Za všechny lze snad uvést stále více méně aktuální případ: mocenský boj nám s neúhybnou pravidelností přináší čerstvé výsledky voličských politických preferencí, jejichž přesnost prověřují – a zpravidla stvrzují – až výsledky voleb.

V této souvislosti je nezbytné připomenout, že zejména v prostředí tržní společnosti se aktualizuje úloha a význam **veřejnosti**. Ta, nejen ze sociologického hlediska, jednotící platformou sociálních, ekonomických, či dokonce geografických podmínek vytváří společným sdílením názorů **veřejné mínění**. Tím veřejnost může účinně reagovat na jakýkoli veřejně projevovaný jev či názor (Mills, 1966). Sociologie svými badatelskými závěry pak zpětně pomáhá lépe porozumět vlastní společnosti a ostatním kulturám, pěstuje praktické myšlení, posiluje schopnost vcítění se do života domněle i skutečně vzdálených sociálních skupin. Usiluje o odhalení spletnosti společenského života: počínaje postižením jemných odlišností důsledků rozvodovosti na muže a ženy, přes mnohačetné dopady sociálních nerovností, až po na první pohled nepředvídatelné důsledky kulturní transformace dynamicky se měnícího světa na prahu třetího tisíciletí.

Sociologický vhled do způsobů organizace společnosti nabízejí zejména základní témata sociologického zájmu související s klíčovými pojmy kultura, společnost, socializace, sociální interakce či sociální struktura. Stěžejní problémy na poli sociálních nerovností odrážejí kategorie sociální stratifikace a sociální mobilita. V kontextu našeho silně rozporuplného transformačního období se právě zde aktualizují otázky míry profesního a společenského uplatnění v dimenzích věkových skupin a příslušnosti k pohlaví, nově prezentovaný problém zdrojů, příčin, možností a mezí nezaměstnanosti či zaujímání adekvátních přístupů ke společenským vývojem nově nastolované problematice bezdomovství a multikulturního soužití.

Nezastupitelným krokem na cestě komplexnosti sociologického přístupu k okolnímu světu je zkoumání vše prostupujícího procesu **společenské transformace**. Počátek nového tisíciletí přináší totiž vrcholící rozpad tzv. socialistického tábora v nestejně ekonomicky a demokraticky vyspělý „postkomunistický blok“. Souběžně s tímto historicky nezvratným procesem i země založené na tržní ekonomice staví základy „*postkapitalistické společnosti*“, o které můžeme s jistotou tvrdit, že bude ne-socialistická a přitom její ekonomické zdroje budou – stejně jako politický systém – vystaveny transformačním a inovačním procesům. A to jak z hlediska zdrojů bohatství, tak ze zorného úhlu sociálního směřování.

Víme, že historicky významné změny nově modelující během několika desetiletí společnost v jejich základních hodnotách, pohledu na svět, povaze a struktuře sociálních a politických institucí, jsou známé v průběhu celého lidstva. Dnešní rozvoj a stav materiální a duchovní kultury, inovace výrobních nástrojů a postupů, úroveň vzdělanosti a duchovnosti, charakter ideologií a náboženství a postupný trend

k urbanizované společnosti je v dnešním světě jednotícím rámcem oslabujícím neslučitelnost různých ekonomických a politických systémů. Máme tak před sebou stále konkrétnější obrysy společnosti, kde kapitál, přírodní zdroje a práci jako základní ekonomické zdroje postupně nahrazují znalosti. Tedy společnosti vytvářející hodnoty ve stále rostoucí míře prostřednictvím produktivity a inovací (Drucker, 1993). Sociologicky nesmírně stimulativní a prakticky významný dopad této skutečnosti spočívá především v tom, že za rozhodující zdroj postkapitalistické společnosti lze považovat produktivitu práce kvalifikovaného a vzdělaného pracovníka. I v našich podmínkách proto k základním předpokladům hospodářského rozvoje a kulturního rozkvětu společnosti nutno přičítat vysoce vzdělané obyvatelstvo. Tedy lidi obdařené úctou ke vzdělání, vědění a učení jako nezbytných základů nejen podnikatelského růstu, nýbrž i osobnostního a společenského rozvoje. Odpovídající suma stále aktualizovaných sociologických znalostí a informací tvoří nedílnou součást a nezastupitelný předpoklad utváření takovéto všestranně vyspělé společnosti a tím i vysoké kulturní úrovně jejich obyvatel.

Druhé vydání *Sociologie v kostce* rozšiřuje aktualizovaným pohledem na současnou společnost svůj obsah o téma masových komunikací a všímá si i nanejvýše palčivé problematiky multikulturní koexistence a občanské společnosti. Tedy sociologicky závažných fenoménů, jejichž význam narůstá i naším vstupem do evropských integrujících organizačních struktur.

1. Vznik a podstata sociologie

Soudobý trend k integraci společenských věd přináší komplexní, všestranné zkoumání jevů a procesů společenského života. Z tohoto pohledu je samotné definiční vymezení sociologie významově nikoli primární, protože žádná vědní disciplína není v hotové, uzavřené a neproměnné formě, která by mohla být pojata do precizní definice. I sociologie, jako každá věda, je měnícím se systémem názorů, teorií, hypotéz, tvrzení, problémů a otázek, které v procesu poznávání nejednou boří to, co bylo ještě včera považováno za neměnnou pravdu.

Vymezení okruhu problémů, které se sociologie snaží řešit, je však i pro účely naší práce nezbytné. Mimo jiné i tím, že i tato společensko-vědní disciplína vedle svého předmětu zkoumání disponuje i vlastním charakteristickým přístupem a principem kladení otázek, který ji odlišuje od věd ostatních. Kupříkladu na nově aktualizovanou otázku hráčské závislosti – gamblingu – sociologie nahlíží jako na obecně sociálně-politickou záležitost a vážný mezilidský a rodinný problém. Psychologie oproti tomu zkoumá gambling jako formu závislosti a úniku do světa fantazie a splněných přání či jako kompenzaci emotivních potřeb.

Za předmět sociologie se zpravidla považuje zkoumání různých forem společenského života, struktura různých forem lidských pospolitostí, jevy a procesy v těchto souborech probíhající (Szczepeński, 1966). Zájem je soustředován i na integrační a dezintegrační síly v daných souborech. Sociologie je pak předně systematickým studiem sociálního chování a lidských skupin. Zaměřuje se přitom primárně na vliv sociálních vztahů na lidské postoje a chování a na to, jak se společnosti mění, destabilizují či stabilizují (Schaefer, Lamm, 1995, s. 5).

Badatelský záběr sociologie je tedy velice široký i tím, že zkoumá vliv společnosti na lidské postoje a chování a způsoby, kterými naopak lidé utvářejí společnost. Předmětné pole sociologie svým zájmem zasahuje širokou paletu problémů tak, jak jsou aktualizovány každodenním životem a postupným vývojem společnosti. Máme tak před sebou speciální studie týkající se rodiny, politických stran, ekonomických organizací, škol, náboženství, podstaty moderní organizace a byrokracie, významu vzdělání a kvalifikace, globálních problémů současnosti, vztahu ekologie, ekonomie a politiky, praktického fungování nátlakových skupin či gangů.

Zájem sociologie zahrnuje na první pohled vzdálené a nijak nesouvisějící problémy populačního růstu, stárnutí obyvatelstva, konflikt bohatství a chudoby, nezaměstnanost, různé formy diskriminace, masovou kulturu, problematiku sociálních a etnických menšin, alkoholismus, bezdomovství, nemocnost, politické postoje, hodnotové směřování, vztah zájmového a výkonnostního sportu aj. Jde tedy o sumu problémů, které přináší každodenní život. Sociologie tak odráží konkrétní problémy a procesy dané společností. Přitom k jejím důležitým úkolům náleží určit podstatné a opakující se vzory sociálního chování.

Praktické sociologické a zobecňující poznatky mnohdy významným způsobem utvářejí či alespoň zajímavě dotvářejí naše dosavadní představy a postoje k okolnímu světu. Navíc přinášejí mnohdy i překvapující až šokující zjištění. Ame-

riční sociologové tak v poslední dekádě minulého století zjistili, že více jak čtvrtina dětí v bezesporu bohatých Spojených státech hladoví! Relativizaci našich apriorních představ o stavu konkrétní společnosti v tomto smyslu může přispět i další zjištění ze stejného zdroje: třetina všech amerických bezdomovců deklaruje konzumaci pouze jediného jídla během dvaceti čtyř hodin, někdy pouze v lepším případě (Schaefer, Lamm, 1995, s. 3-4).

Na půdě sociologie je zpravidla užitečné odlišit řadu konkrétně zaměřených úseků, zabývajících se zkoumáním jednotlivých oblastí společenského života. V zásadě lze odlišit tyto specializované okruhy sociologie:

- a) výzkum *společenských institucí* na půdě rodiny, výchovy, politiky, práva, vědy, ideologie a náboženství, kultury, války, průmyslu a práce,
- b) zkoumání různých typů *lidských pospolitostí* jako jsou kupř. malé skupiny, teritoriální pospolitosti (město, venkov), třídy, vrstvy profesní, vzdělanosti a kvalifikační skupiny, kasty, sociální a etnické minority,
- c) speciální zkoumání *společenských procesů* jako kupř. problematiku společenské dezorganizace: zločinnost, alkoholismus, gamblerství, drogová závislost, prostituce, či výzkum jevů a procesů masové komunikace – tisk, rozhlas, televize, film, Internet – a jejich vliv na masovou kulturu, procesy migrace a mobility (Szczepański, 1966). Kromě toho existuje celá řada specializovaných úseků bádání reagujících na aktuální problémy dané společnosti, jako je kupř. rostoucí nemocnost či nezaměstnanost, rasové, etnické či náboženské konflikty, stárnutí obyvatelstva a s ní související problematika penzijní reformy apod.

Sociologie v celé své šíři používá řadu společných pojmů a snaží se objevit určité procesy a určit jejich pravidelnost ve smyslu předvídatelnosti. Svoji *teorii společenských struktur* se snaží zobecnit výsledky zkoumání různých typů a forem pospolitého života lidí a stanovit jeho obecné zákonitosti. *Teorii změn* pak zobecňuje výsledky zkoumání jevů a procesů v různých skupinách a pospolitostech. Teorie *chování pospolitostí* usiluje o stanovení zákonitostí chování velkých lidských mas v období náhlých a ostrých krizí, o určení obecných zákonitostí sociálních vrstev, tříd či profesních skupin. Tato teorie je významná při prognózách politického a ekonomického chování. Je tak významným nástrojem racionálního vedení a manipulování.

Sociologie jako věda o zákonech vývoje a struktury společnosti má odpor ke spekulativnímu, o fakta se neopírajícímu vytváření ideálních vizí a společností. V tomto ohledu směřuje k co nejpřesnější analýze existujících sociálních poměrů a zabývá se proto společenskými zákony platnými pro celek sociálního života. Svoji funkcí *empirickou* cílí k popisu společenských jevů a procesů pomocí vlastních metodologických nástrojů a *teoretickým* výměrem usiluje o vysvětlení výskytu a průběhu určitých jevů.

Sociologická teorie nám umožňuje širší a integrovanější pohled na zdánlivě izolované vztahy, nabízí hlubší pochopení provázanosti změn okolního světa. Jeden ze zakladatelů sociologického myšlení *E. Durkheim* tak ve své věhlasné studii

kupř. ukazuje, že sebevražda jako osobní čin, je vztahována ke skupinovému životu. Dovojuje tak, že sebevražednost ve společnosti odráží míru integrity lidí v kontextu skupinového života dané společnosti.

Sociologie jako samostatná disciplína svým **vznikem** spadá do časově mnohem pozdějšího období než klasické vědní obory. Jde konkrétně o první polovinu 19. století. Řada sociologických historizujících studií zpravidla vysvětluje toto časové zpoždění upozorněním, že jde o zkoumání nejsložitější formy existence či pohybu hmoty, kterou je právě společnost. Jde však o tvrzení znějící na jedné straně stejně přesvědčivé jako na druhé straně exaktně nepodložené. Jeden zásadní aspekt geneze sociologie je však nesporný: Sociologie mohla vzniknout až spolu s vršícími se problémy, které jsou předmětem jejího zájmu. Zde je užitečné připomenout, že šlo zejména o zhroucení všech kontrolních mechanismů regulujících společnost před nástupem průmyslové revoluce, stejně jako o postupný úpadek zejména nábožensky zakotvených koncepcí směřujících k vysvětlování fungování společnosti. Právě ve světle těchto skutečností lze přijmout tezi, že společnosti erodované v souvislosti s nástupem průmyslové revoluce a příslušných revolucí politických, lze nazývat *společnosti tradiční* (Keller, 1995, s. 9).

Tradiční společnost postupně ztrácí schopnost kontrolovat jednání svých členů, dochází k rozpadu způsobů ospravedlňování vládnutí, oslabování argumentů zdůvodňujících sociální nerovnosti. Mění se systém odměn a trestů, pojetí dobra a zla, spravedlnosti a křivdy. Systém mocenské legitimacy postupně ztrácí půdu pod nohama a s ním se nevyhnutelně zásadně mění celý způsob nazírání a výkladu světa. Moderní evropská a americká společnost 19. a 20. století tak nastoluje nové systémy hierarchií hodnotového směřování a nové životní orientace. S tím byl nevyhnutelně spojen i vznik a koncentrace nových problémů a barevnost a šíře palety jejich řešení. To přináší i vznik speciální společenské vědy zabývající se nastalými společenskými problémy. Bez přehánění proto můžeme souhlasit s konstatováním, že proces zpochybňování jistot tradiční společnosti a zrod nejistých nadějí společnosti moderní daly zásadní podnět ke **vzniku sociologie**: „Sociologie vzniká jako snaha definovat kontrolní mechanismy nové společnosti, které by byly spolehlivější, než se ukázaly být v případě společnosti tradiční“ (Keller, 1995, s. 9). Myslitelé stojící u zrodu sociologie tak měli na mysli takový způsob společenského uspořádání, který by byl dostatečně silný a stabilní a zaručoval tak i nezbytnou míru inovací v ovzduší vědeckého a myšlenkového kvasu 19. století. Přitom byla zřejmá nezbytnost překonání tradičních rituálů nedůvěry a konzervativní nehybnosti ve sféře moci, produkce i výkladu světa. Moderní společnost tak postupně absorbovala jako svůj základ inovaci, když neustálá změna je pojmána jako nezastupitelný a neodmyslitelný prvek svá reprodukce. I tato změna však přináší zásadní otázku možností a mezi usměrňování nastalých změn způsobem, který by jasně a neúhybně posiloval nové společenské podmínky.

Stabilita moderní společnosti bývá v souladu s názory většiny sociologů spojována s institucemi rodiny, náboženství či státu. Nezbytný vývoj vpřed má moderní společnosti zajišťovat sociální dynamika, jako suma žádoucích změn dokazujících přednosti moderní společnosti. V tomto smyslu stojí sociologie před otázkou har-

monizujícího skloubení *sociální statiky a dynamiky* ve smyslu kontrolované změny. Na tomto místě si však připomeňme alespoň telegraficky ty badatele, kteří položili základ sociologie a rozvíjeli její základní teoretický rámec.

August Comte (1798-1857), jako jeden z nejvlivnějších myslitelů své doby a zakladatel sociologie jako vědy, který jí dal i jméno. Uprostřed chaotického vývoje evropské společnosti první poloviny 19. století hledal cestu k jejímu pochopení a zlepšení. Právě od něj pochází tradiční dělení sociologie na sociální statiku a sociální dynamiku. Vývoj společnosti spojoval se třemi fázemi myšlení: teologickou, metafyzickou a pozitivní. Průmyslovou společnost klade do opozice vůči nábožensky orientované a vojensky zaměřené společnosti tradiční a věří v její vědecké řízení. Sociologie tak má sloužit reorganizaci společnosti a racionální organizaci výroby. Horoval pro privilegované postavení vědců, kteří by zároveň plnili funkci kněží. Jeho pozitivismus je zakotven v imperativu studovat pouze reálné, zkušeností ověřitelné skutečnosti.

Herbert Spencer (1820-1903) – neusiloval o změny či řízení zlepšené společnosti, spíše doufal v její lepší a plnější pochopení. V souladu s Darwinovou evoluční teorií věřil v historickou oprávněnost principu statusu quo. Jako přesvědčený stoupenec liberalismu se domníval, že společnost ponechaná sama sobě je schopna harmonického vývoje směřujícího samovolně k dosažení optimálního stavu. Byl proto proti reformám, socialismu a třídnímu boji. Uvedl téma analogie mezi společností a živým organismem, rozvíjel evolucionismus a naturalismus, tedy přesvědčení o jednotě zákonů společenských a přírodních.

Emile Durkheim (1858-1917) zdůrazňoval nezbytnost chápání lidského chování na pozadí širšího společenského kontextu, když upozorňoval na emotivní, mimo racionální až rituální základ lidského soužití. Dělbou práce přitom považoval za významný faktor stavu a směřování společnosti. Zanechal rozsáhlé dílo a je považován za nejvlivnější postavu francouzské sociologie. K jeho badatelskému odkazu náleží i stanovení zásad sociologismu, podle něhož jsou předmětem studia sociologie takzvané sociální fakty. Tedy vše vyznačující se sociální povahou zvnějšku působící na lidské jednání a je determinující. V již zmiňované práci o sebevraždě vysvětluje tento jev mírou účasti jedince na životě skupiny a jeho vztahu na skupinových normách. Náboženství chápe jako faktor posilující skupinovou integritu, anomii jako ztrátu sociální kontroly jedince, ke které může dojít zejména během hlubokých sociálních změn, na nichž se může podílet i sociologie.

Max Weber (1864-1920), německý historik, právník, ekonom a sociolog. Sociologii vymezoval jako vědu o sociálním jednání individuí, ze kterého pak následně vyplývají takové formy sociální skutečnosti, jako je ekonomika, náboženství či povaha státu. Nesmazatelným způsobem popisuje vliv náboženské orientace na způsob hospodářského podnikání: protestantismus předznamenal převládnutí kapitalismu. Vypozoroval i tři způsoby legitimace moci: panství charismatické, tra-

diční a byrokratické. Metodologický přínos jeho plodné badatelské práce přinesl teorii ideálního typu, jako čistě myšlenkové konstrukce, jejíž porovnání s realitou má badateli umožnit vysvětlování příčin odlišnosti reálného průběhu události od hypotetického čistě racionálního modelu.

Již jen letmý pohled na nejvýznamnější osobnosti dějin sociologického myšlení více než naznačuje *myšlenkovou rozrůzněnost sociologie*. Někteří sociologové spatřují ve světě faktory v zásadě spíše stabilní a zaměřují se tak zpravidla na trvalost funkcí rodiny, náboženství a dalších sociálních institucí. Jiní vidí ve společnosti pluralitu konfliktních skupin a další jsou přitahováni fungováním každodenního života rutinních interakcí mezi jedinci. Sociologickou imaginací pak silou vlastní představitivosti různost teoretických východisek ke zkoumání vztahů jedince a společnosti prezentují ve třech základních sociologických teoriích: funkcionalistické, konfliktologické a interakcionalistické.

Funkcionalistická perspektiva nahlíží každou část společnosti jako faktor udržování její stability a přežití. *Durkheimův důraz* na sociotvorné funkce náboženství v tomto smyslu vykazuje zřejmé znaky funkcionalistického pohledu na svět. Comte se domníval, že nepořádek ve společnosti je důsledkem absence sociálního konsensu (souhlasu) ohledně základních idejí a principů. Úkolem sociologie je obnovit tento souhlas, podepřít ho vědecky a propůjčit mu tradiční trvalou závaznost. Takovéto sociologické teorie vycházejí z integrovanosti a soudržnosti a trvalosti sociálního systému, fungování principu solidarity, reciprocity a kooperace, respektu legitimní autority a závazků odrážejících dané hodnoty a normy.

Strukturní funkcionalismus od poloviny 20. století poznamenal sociologický vývoj dominujícím důrazem na zkoumání sociálních funkcí, plnících určitý sociální jev z hlediska sociální struktury. *Talcott Parsons* tak zdůrazňoval, že generační přejímání jednotlivých aspektů sociálního života závisí primárně na míře podpory sociální stability a rozvoji širokého hodnotového konsensu. V kulturním systému spatřuje soubor sdílených hodnot, v sociálním systému soubor rolí a rolových očekávání a v procesu socializace pak utváření pocitu individuální identity reflektujícím působení hodnot a norem společnosti. Tato teorie, jako výraz hodnot středních amerických vrstev minulého století, jednostranným důrazem na stabilitu, není schopna objektivně vysvětlit sociální změnu a ocenit úlohu konfliktu v sociálním životě.

K dalším zajímavým východiskům této po dlouhá desetiletí dominující sociologické teorie patří kategorie referenčních skupin, která zahrnuje takovou skupinu, jejíž hodnoty určitý člověk uznává bez ohledu na to, patří-li do ní, či nikoliv. Existence nerovností spojených se zastáváním různých pozic ve společnosti je vysvětlována takto: nerovnost odměn má zajistit, že nejdůležitější pozice ve společnosti budou obsazeny nej kvalifikovanějšími osobami. K nejslabším rysům strukturního funkcionalismu lze celkově považovat snahu apriorně vše existující za funkční, účelné a pro celek blahodárné (Keller, 1996, s. 88-105).

Teorie konfliktu, v protikladu k funkcionalistické teorii konsensu a stability, se v posledních pěti dekáдах ustavuje důrazem na antagonismus a vnitřní rozdělenost sociálních systémů, které generují opozici, nepřátelství a konflikty. Průvodními znaky zde jsou mocenská nerovnost, rozporuplnost zájmů a existence sociálního nátlaku reflektovaného v tendencích ke změně. Neodstranitelná protikladnost zájmů je hybnou silou společenských konfliktů. Platí zde, že sociální konflikty jsou důsledkem nedostatkovosti statků, o něž sociální aktéři usilují, a odlišnosti hodnot, které vyznávají. To vytváří úrodnou půdu pro jejich úpornou setrvačnost. Sociální chování proto nejlépe pochopíme v kategoriích konflikt či napětí mezi soupeřícími skupinami. Nemusí jít nevyhnutelně o konflikt násilný, může nabývat forem vyjednávání, stranické politiky, soupeřivosti náboženských skupin či diskusí nad škry při schvalování státního rozpočtu. *Karel Marx* viděl třídní boj jako něco zcela nevyhnutelného na cestě řešení stávajících sociálních problémů. Dnešní teoretici konfliktu však věří, že jevy jako chudoba, rasismus, sexismus, bezdomovectví atp. mohou být chápány a řešeny nenásilným způsobem. K důležitým rysům této teorie patří, že mnohdy hodnotí společnost očima těch, kteří stojí na samém okraji rozhodování.

Teorie symbolického interakcionalismu nahlíží společnost zorným úhlem pozorování lidských bytostí v konkrétních situacích, které mají vypovídající hodnotu poznání, včetně zkoumání materiálních objektů, jednání, mezilidských vztahů a symbolů. Kupříkladu kouření marihuany lze v tomto kontextu chápat jako sociální čin a proces návyku na jeho účinky jako sociální proces. Stejně i většina kriminálních činů či běžné normy překračujících formy chování jsou přejaty nápodobou od okolního světa, zejména od nejbližších lidí. Mnozí představitelé tohoto sociologického směru vidí v symbolech neverbální komunikace (úsměv, zamračení, pokývnutí hlavou) důležitou součást lidské komunikace. Připomíná se přitom, že každodenní život se podobá obrovskému jevišti, na kterém každý z nás ostentativně předvádí určité osobnostní rysy a jiné skrývá.

Důležitost symbolů je umocňována zejména v kontextu zápasu dobra a zla. Pronásledovaná oběť může být personifikací našeho vlastního strachu a našeho pocitu viny, když moderním ekvivalentem hromadné oběti mohou být i sportovní zápasy. Fandění přerůstající v nenávisť je součástí očistného rituálu – tvrdí interakcionalisté. Podobně i televize svým hraným sadismem uspokojuje potřebu společnosti po symbolickém a přitom reálném obětování. Vždy máme před sebou symbolickou oběť jako prostředek, prostřednictvím kterého se lidé snaží očistit od strachu a viny ve svých vzájemných vztazích.

Sociologie využívá všechny uvedené přístupy. Každý z nich totiž nabízí unikátní vhled do dané problematiky. Kupříkladu fenomén nezaměstnanosti funkcionalisté mohou nahlížet jako impuls pro posilování zaměstnanosti v sektoru veřejných služeb. Interakcionalisté se zřejmě zaměří na dopad nezaměstnanosti na rodinný život, míru rozvodovosti, domácího násilí, spotřebních návyků či dokonce závislosti na alkoholu a drogách. Konfliktologové si asi nenechají ujít příležitost soustředit se na nerovnou míru nezaměstnanosti z pohledu rasových a etnických skupin, věku a příslušnosti k pohlaví.

K úvodnímu textu o podstatě a funkcích sociologie je nutno připojit alespoň informativní poznámku o dalším členění sociologie. *Aplikovaná* sociologie je využíváním sociologické disciplíny ke specifickým praktickým aplikacím lidského chování a organizací. *Klinická* sociologie se využívá k adaptacím sociálních vztahů, kupříkladu v rodinné terapii či restrukturaaci sociálních institucí. Základní či *čistá* sociologie pak usiluje o získávání hlubokých znalostí o fundamentálních aspektech sociálních jevů.

Myšlenkovou rozrůzněnost soudobého sociologického myšlení v dimenzích výše diskutovaných tří základních sociologických směrů si snad nejlépe ilustrujeme na pozadí přístupu k velmi konkrétní a dnešní společenským vývojem aktualizované problematice **vztahu sportu a společnosti** (Sekot, 2003).

Funkcionalismus při pohledu na kteroukoli z oblastí společnosti včetně sportu zdůrazňuje aspekt přínosu k celkové sociální stabilitě. Funkcionalisté proto sport chápou jako téměř náboženskou instituci, která využívá rituál a obřad k posilování společenských hodnot. Sport pak principem výuky přispívá k socializaci mladých lidí ve sféře soutěživosti a patriotismu. Atleti se stávají nositeli modelových rolí a jsou středem obdivu a úcty. Sport takto přispívá k adaptabilitě sociálního systému udržováním fyzického blahobytu a funguje dále pro sportovce i diváky jako bezpečnostní ventil tlumící napětí a agresi sociálně přijatelnou formou. Sport z tohoto pohledu sblížuje příslušníky společnosti a celé národy a zvyšuje tolik potřebný a nezastupitelný pocit jednoty a solidarity.

Teorie konfliktu naopak tvrdí, že sociální uspořádání je založeno na donucení a vykořisťování. Zdůrazňuje, že sport zrcadlí a zároveň rozkládá řadu oblastí společnosti, a to včetně těch, které akcentují váhu rozrůzněnosti v dimenzích pohlaví, rasy, etnika či sociální příslušnosti. Konfliktologové tak mají zato, že sport je především velký byznys, kde profit hraje důležitější úlohu než zdraví a bezpečnost sportovců. Udržuje prý i falešnou ideu o tom, že úspěchu lze dosáhnout v kterékoli oblasti lidské činnosti pouze tvrdou prací, zatímco neúspěch je přičítán spíše samotnému jedinci než nespravedlivému uspořádání společnosti. Sport je tak opíjícím povzbuzujícím lidi ke hledání šalivého chvilkového pocitu blaha na úkor nalézání zdrojů osobních problémů a sociálních tenzí a hledání adekvátních forem jejich řešení. V americkém kontextu je tak trpce připomínána podřízená role černochoů a hispánců, kteří se sice pachtí na sportovištích, ale jsou přitom vytěšňováni z pozic trenérů, koučů a manažerů. Upozorňuje se tak, že v USA v polovině devadesátých let pouze 7 % Afro-američanů působilo v exekutivě profesionálního basketbalu a méně než 4 % v oblasti baseballu. Vzdor skutečnosti, že se jedná o doménu, kde aktivně působí převážně právě příslušníci této etnické menšiny (Schaefer, Lamm, 1995). Sport prý navíc vylučuje ženy do druhotné úlohy diváků a staví je mnohdy do nedůstojné role „sexuálních cen“ a má tak tendenci slučovat maskulinitu s brutální silou, necitlivostí a dominancí.

Interkacionalisté jsou při studiu a hodnocení uspořádání společnosti zvláště interesováni na pochopení běžného každodenního chování. Sport tudíž zkoumají na mikroúrovni otázkou, jak běžné chování odráží odlišné normy, hodnoty a nároky světa sportu. Sport dle této koncepce posiluje sice rodičovskou angažovanost, ale může na druhé straně vést i k často nepřiměřenému očekávání úspěšné spor-

tovní kariéry potomků. Interakcionalisté zdůrazňují, že sport valnou většinou podporuje přátelské vazby každodenního života, posiluje týmovou spolupráci a staví hráč třídním, rasovým a náboženským předsudkům. Vztahy na půdě sportu jsou definovány v kategoriích reflektujících hierarchizaci okolního světa – hráč, vedoucí týmu, rozhodčí. Tedy na základě principu statusotvorného uspořádání ve smyslu vyšší – nižší a jako odraz výkonnosti a prestiže či popularity.

Shrnutím ilustrativních přístupů diskutovaných sociologických teorií můžeme konstatovat, že sport pro jedny není pouze cvičení či rekreace, ale i formou posilování společenské tradice, platformou modelování hodnotových orientace a nezastupitelnou bází společenské stability. Pro jiné naopak sport pouze ilustruje širší politické a sociální napětí dané společností, když pro další je sport nesmírně ilustrativním výrazem společenských vztahů soutěživosti a týmové spolupráce.

2. Sociologický výzkum

Ať už přistupujeme ke kterékoli oblasti sociologického zkoumání – kultuře či organizačnímu chování, ekonomii, vztahu sportu a společnosti, sociální deviaci či politickým postojům – a to z jakýchkoliv badatelských pozic, čelíme zásadnímu požadavku: respektu před nejvyššími zodpovědnými vědeckými a etickými výzkumnými standardy. Sociologický výzkum, jako jeden ze spektra společenských výzkumů, zahrnuje systematické šetření, popis, analýzu a výklad společenských jevů založených na sběru informací o konkrétním předmětu sociologického zájmu. Nejde tedy o jakoukoli výzkumnou akci, při které je prováděn sběr empirického materiálu pomocí různých výzkumných technik.

Výsledky získané výzkumem slouží rozvoji sociologické teorie a dále mohou být prakticky a bezprostředně využívány společenskou praxí, různou měrou usnadňují předvídaní průběhu konkrétních sociálních jevů a procesů. Základním východiskovým úhelným kamenem sociologického výzkumu je vědecká metoda jako systematická, organizovaná série postupů umožňujících maximální objektivnost a konzistenci výzkumného problému. Její rámec obsahuje pět základních kroků: vymezení problému, přehled literatury, formulaci hypotézy, výběr výzkumných metod a shromažďování a analýzy získaných dat a konečně formulaci závěru. V rámci *operační definice* jde o vysvětlení abstraktních pojmů, umožňujících jejich měřitelnost. *Hypotéza* je pak spekulativní tvrzení týkající se vztahu mezi dvěma či více faktory. *Nezávisle proměnná* označuje případ, kdy jedna proměnná ovlivňuje druhou – závisle proměnnou. *Korelace* existuje tehdy, když změna v jedné proměnné se shoduje se změnami v jiné proměnné.

Další frekventované kategorie z oblasti sociologického empirického výzkumu – *reprezentativní vzorek* – vyjadřuje statisticky typický výběr z širší populace. O *náhodném vzorku* mluvíme, když každý člen celé populace má stejnou šanci být vybrán do daného výzkumu. *Validita* se vztahuje ke stupni pravdivostní výpovědi zkoumaného jevu a *reliabilita* vypovídá o rozsahu spolehlivých konzistentních výzkumných závěrů (Schaefer, Lamm, 1995, s. 33-37). Imperativ respektu etických a badatelských standardů konečně přímo podmiňuje respektování zásady výzkumné *hodnotové neutrality*.

Jednotlivé fáze sociologického výzkumu ve smyslu *záměrného poznávacího procesu* se řídí sumou zásad a pravidel. K nejnáročnějším patří fáze přípravná, jejíž obsah tvoří předně teoretická analýza zkoumané problematiky. Po postupném zpřesnění předmětu zkoumání dochází i k precizaci stanovení výzkumných cílů, když jsou studovány všechny podstatné a důležité dostupné souvislosti, shromažďovány dosavadní znalosti dané problematiky, zvažovány hypotézy a různé způsoby řešení. Centrální úkol této přípravné fáze je *formulace pracovní hypotézy*, která je pak výzkumem potvrzena nebo případně vyvrácena. Imperativ hodnotové neutrality vylučuje, aby výsledek výzkumu byl jakkoli přizpůsobován pracovní hypotéze.

Završením přípravné fáze sociologického výzkumu je *úvodní studie*, když k její základní funkci patří prezentace jasné představy objektu šetření ve smyslu formulace výzkumného úkolu, hlavních cílů výzkumu, výběr výzkumného vzorku a volby metod a technik sběru a zpracování získaného empirického materiálu. Kvalitě sociologického výzkumu přispívá na úvodní studii navazující vlastní *projekt*, procházející oponentským řízením. Definitivnímu rozhodnutí ve smyslu použití konkrétních technik sběru empirických dat přispívá *pilotáž* a *předvýzkum*. *Pilotáž* je postup ověřující vhodnost navržených technik sběru dat. Provádí se na konkrétním souboru zkoumaných objektů v počtu 40 - 100 dotazovaných (respondentů). Jde o ověřování a vyhodnocování smysluplnosti, srozumitelnosti a obsahové úplnosti sumy prezentovaných otázek. *Předvýzkum* ověřuje celkovou vhodnost a přiměřenost navrhovaného výzkumného postupu. Je svého druhu miniaturizovanou podobou celého výzkumu, který je tímto s konečnou platností ověřován i z hlediska zpracovávání výsledků a vypracování závěrečné zprávy. Je prováděn na podobném vzorku (nikoli však totožném) jako velikostně mnohem širší výzkum.

Problematika sociologického výzkumu přináší i další relevantní kategorie. *Průzkum* se soustřeďuje na terénní sběr informací, jejich analýzu a popis. Má pouze dílčí charakter a jeho cílem je získat aktuální popis daného problému. Neklade si proto vysoké nároky na přípravnou fázi poznávacího procesu a je veden zejména potřebami každodenní společenské praxe (veřejné mínění, spotřební chování, volební preference). V případě *šetření* se jedná o souhrnný pojem označující všechny empiricky orientované druhy výzkumné činnosti. V tomto smyslu se nejčastěji setkáváme s dotazníkovým šetřením či anketami.

Fáze *sběru empirického materiálu* představuje předně shromažďování relevantních údajů prostřednictvím vybraných výzkumných technik a pomocí proškoleného týmu tazatelů pracujících v terénu. Shromážděný materiál je podrobován kontrole z hlediska validity a úplnosti a spolehlivosti dat. Ta jsou poté ve fázi *zpracování empirických údajů* tříděna, podrobena zjišťování vnitřních souvislostí a analýze včetně ověřování platnosti hypotéz. Výsledky celého výzkumu jsou pak shrnuty do obsažné *závěrečné zprávy*. Ta nemůže být pouze popisem dané skutečnosti, ale má cílit mnohem výše: ke konkrétním závěrům vhodným pro společenskou praxi. Vyšší cíle se vztahují i k obohacení sociologické teorie. Společenskou praxi jasně směřované aplikované výzkumy mají obsahovat závěrečnou zprávu formulovanou realizační opatření. V obecnější rovině pak závěrečná zpráva má obsahovat shrnutí získaných poznatků, vysvětlení základních souvislostí a jevů předmětného pole výzkumu, doporučení pro praxi, srovnání dosažených výsledků a předpokládaných cílů výzkumu, posouzení pracovní hypotézy a vyhodnocení použitých metod a technik z hlediska jejich výzkumné efektivity (Lamsler, 1966).

Významnou součástí empirického sociologického výzkumu je volba a aplikace přiměřených technik sociologického výzkumu. Technika sběru empirických dat je totiž specifickým a technicky náročným výzkumným postupem. Od volby techniky sociologického výzkumu je do značné míry odvozována i validita a reliabilita – platnost a spolehlivost – získaných údajů.

K základní sociologické technice patří *pozorování*, které je možné s výhodou použít při menších výzkumných akcích. V jeho standardizované podobě se volí závazné zformalizované postupy umožňující vyšší srovnatelnost výsledků. Nestandardizované pozorování je určeno pouze rámcovým cílem a slouží zpravidla při orientační přípravě výzkumu. S touto výzkumnou technikou je dále spojena různá míra utajenosti a otevřenosti.

Zřejmě nejznámější a nejčastěji používanou výzkumnou sociologickou technikou je *dotazník*. Je konstruován řadou písemně formulovaných otázek závazných pro všechny dotazované (respondenty). Vysoká míra standardizace otázek zvyšuje efektivnost této organizačně a finančně poměrně náročné techniky výzkumu. Formulace otázek má být vždy vedena zásadou stručnosti a srozumitelnosti, jednoznačnosti a nezaměnitelnosti a nesuggestivnosti. Z formálního hlediska rozlišujeme otázky uzavřené (alternativy odpovědí ano, ne, nevím), polootevřené (odpověď různé intenzity, např. ano, spíše ano, spíše ne, ne), nebo otevřené s možností volit nabídnuté alternativy odpovědí na danou otázku. Konečně otevřené otázky bez předem určených alternativ odpovědí ponechávají na vůli respondenta, jakou formulaci odpovědi si zvolí. Výhoda vyšší úrovně plastičnosti a barvitosti dané skutečnosti je zde kompenzována obtížností zpracovatelnosti širšího spektra variantních odpovědí.

Dotazník je často nesprávně spojován s *anketou*. Ta jako mnohem jednodušší výzkumná technika je zpravidla tvořena pouze několika málo písemně formulovanými otázkami týkajícími se úzkou zaměřeností na určité – zpravidla společenskou praxi aktualizované – téma. Respondenti nejsou vybíráni na základě reprezentativního výběru, anketu lze rozšiřovat i prostřednictvím masových komunikačních prostředků (nověji i v síti Internetu a v bezprostřední návaznosti na živé televizní vysílání).

Nezbytné výzkumné informace na půdě sociologického výzkumu můžeme získávat i prostřednictvím studia *písemných dokumentů*. Ty poskytují údaje, které bývají z časového nebo věcného důvodu jinak přímo nedostupné. Zpravidla se týkají historických a vývojových aspektů zkoumaného jevu a doplňují fakta získaná pomocí jiných technik. K základním dokumentům v tomto ohledu patří kroniky, zákony, zápisy, usnesení, statistiky dopisy, deníky či paměti. Jejich obsah je nejčastěji podrobován obsahové analýze.

I. SPOLEČNOST A KULTURA

1. Kultura

Pojem kultura patří k těm snad nejčastěji používaným v běžném životě. Kultura jako sociologická kategorie tvoří jednu z klíčových sfér sociologického zájmu. Šíří svého významu přesahuje prakticky do všech oblastí společnosti a je tak mnohdy zkoumána odlišující optikou různého pojmového aparátu. Zahrnuje ideje, hodnoty a zvyky a nevztahuje se tedy pouze čistě k intelektuální produkci a umění. Její rámec pojímá jak literární odkaz minulosti, tak lidovou zábavu, výrobní techniku či komunikační technologii. Obsahuje všechny materiální a duchovní produkty a ideje společnosti: počínaje zmrzlinou, přes výrazivo slangu a módu až po klasickou hudbu. Sociologové zahrnují do takto široce pojímané kultury jak figurativní scénu od Rembranta, tak vyobrazení mužně působícího kuřáka podporujícího prodej cigaret značky Marlboro na dálničním reklamním billboardu.

O kultuře se říká, že stejně jako pojem příroda, patří k vůbec nejsložitějším termínům. Jedním z jejích původních významů je péče o přírodní růst, když kultura označovala pojmově radlici pluhu. Pro *F. Bacona* „kultura“ znamenala především myšlenkovou aktivitu. Na počátku tedy šlo o označení materiálního procesu, který byl později metaforicky přenesen na záležitosti ducha. Tento pojem sémanticky mapuje historický posun od venkovské civilizace k městské civilizaci, od chovu dobytka ke klasické literatuře, od orání k multimediální technologii. Z tohoto zorného úhlu kultura označuje to, co můžeme změnit, materiál, který má změnou projít. Kultura je také otázkou „dodržování pravidel a to v sobě obsahuje souhrn regulovaného a neregulovaného“ (Eagleton, 2001, s. 12). Pro *Herdera* je kultura životní mízou každého národa, proudem mravní energie, jenž udržuje jeho integritu. *Němečtí romantici* interpretovali kulturu jako podstatu národa, jako sdílenou duchovní sílu, která se projevuje ve všech zvycích, v přesvědčení a konání daného národa. Dále tvrdili, že kultura formuje jazyk, umění, náboženství a dějiny a že zanechává svůj otisk i na těch nejnepatrnějších událostech. Žádný člen společnosti, i ten zcela nevzdělaný, není bez kultury, neboť právě kultura a příslušnost k jistému společenství jsou jedno a totéž (Scruton, 2002, s. 9).

Podobně jako „společnost“ má i pojem **kultura** široké spektrum *definičních vymezení*. Je jedním z nejcharakterističtějších projevů sociálního sdružování lidí, vymezujících člověka od přírody. Pro někoho jde o „hodnoty, normy a hmotné statky typické pro určitou skupinu“, když kulturu „tvoří hodnoty, k nimž se lidé hlásí, normy které dodržují a hmotné statky, které vytvářejí“ (Giddens, 2001, s. 550, s. 32).

Obecně můžeme konstatovat, že kultura obecně (včetně tělesné kultury), odráží reálný stav myšlení a chápání v dané společnosti. V tomto smyslu souhlasíme, že kultura je „způsobem pohybu společenského člověka po světě, způsobem jeho přebývání. Kultura jedinci sděluje, jak je třeba myslet, posuzovat a konat. Kultura je

proto artikulací způsobu sepětí člověka se světem a se sebou samým“, je také „souborem významů, hodnot, objevených a vytvořených určitou komunitou“ (Hubík, 1997, s. 44). Vymezení *funkcí kultury* přináší i názor, že k jejím základním úkolům patří „zachraňovat ducha před smysly, vytrhovat neměnné ze spárů dočasného a nacházet jednotu v různosti“ (Eagleton, 2001, s. 16). Podle kritéria základních významů kultury se zdůrazňuje, že „kultura musí mít všechny následující charakteristické rysy: je kolektivní a sdílená s ostatními (čistě individuální kultura neexistuje), musí mít nějakou symbolickou formu vyjádření, ať už záměrnou nebo nezáměrnou, má mít nějaký styl, uspořádání či pravidelnost, a proto má hodnotící rozměr (i kdyby dosahoval pouze shody s kulturně předepsaným vzorcem), je zde (nebo byla) nějaká dynamická kontinuita v čase (kultura žije a mění se, má svou minulost i potencionální budoucnost) (McQuail, 2002, s. 119). Zde připomeneme, že možná nejobecnější a současně nejzákladnější vlastností kultury je *kommunikace*, jelikož kultury se nemohou bez komunikace rozvíjet, přežívat, rozpínat a všeobecně uspět.

Kulturu lze chápat jako implicitní znalost světa, díky níž lidé nacházejí správné způsoby jednání ve specifických kontextech. Významný znalec primitivních společností E. B. Taylor pod kulturou rozumí „vědomosti, přesvědčení, umění, morálku, zákony, zvyky a veškeré další schopnosti a návyky, které člověk získává jako člen společnosti“ (Taylor, 1971, s. 1). Jinde se pod pojmem kultura rozumí „totalita naučeného, sociálně předávaného chování“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 603). Z našeho pohledu pak rozumíme pod pojmem kultura *soubor hodnot, zvyků, norem, přesvědčení a činností, které utvářejí život určité skupiny*.

Z definičního hlediska si lze ztěžít představit mnohoznačnější a zneužívanější sociologické pojem, než je právě „kultura“. Setkáváme se s ním v mnohovýznamové paletě nejen v běžném hovoru, ale i v různých vědách. Často tak může být jedinec hodnocen jako „kulturní“ či „nekulturní“ člověk: jde o označení pozitivní či negativní. Hovorová mluva tak pojmu kultura používá v hodnotícím kontextu. Věda však svoji objektivností nachází v kategorii kultura primárně deskriptivní význam, a to k označení jevů a procesů, které chce popsat a vysvětlit.

Pojmově je kultura odvozena od latinského „cultura (agri)“ znamenající původně obdělávání půdy. Dnes v biologických vědách a zemědělství máme na mysli určité pěstování. Další významovou oblast tvoří péče o lidské obyčejy a způsoby chování a o jejich zušlechťování. Konečně filozofie vidí v kultuře vše, co nevyrůstá samo sebou z přírody, ale je výsledkem cílevědomé činnosti člověka. V tomto širokém smyslu jde o všechny materiální a nemateriální výtvořiny člověka, o vše nevyhájící primárně z přírody. Na vědecké půdě se pak přirozeně mohou vést spory o tom, zdali všechny výtvořiny člověka představují jeho kulturu či pouze výtvořiny „vyšší“ jako je věda, umění, literatura, náboženství, politické a společenské ideje, zvyky a obyčejy.

Kultura je jak výrazem či projevem, tak i produktem sociálního života lidské společnosti. „Má svůj nadindividuální a historický rozměr, protože je produktem života mnoha generací. Tento referenční systém vytvořený lidstvem tvoří globální sociální prostor, silové pole, do něhož se vřazuje příslušník určité kultury“ (Řezáč, 1998, s. 17). Našemu chápání je velmi blízké běžné členění na kulturu materiální

a duchovní. *Materiální kultura*, někdy zjednodušeně nazývaná jako civilizace, je souborem výtvořin uspokojujících materiální potřeby – počínaje pracovními nástroji, přes bydlení, oděv až po komunikační prostředky. Tvoří fyzické či technologické aspekty našeho každodenního života, včetně stravování, bydlení, továren a zpracování nerostných surovin. *Duchovní kulturou*, neboli nemateriální kulturou, rozumíme produkty snah po ideálech krásna, dobra, pravdy, spravedlnosti. Tvoří ji tak ideje, zvyky, obyčejy, symboly (Szczepański, 1966). Nemateriální kultura se v zásadě vztahuje ke způsobům využívání materiálních objektů a ke zvykům, systému víry, filozofii, formám vlády a vzorům komunikace. V této souvislosti je však nezbytné připomenout, že takovéto členění je relativizováno společenskou dynamikou, kde se oblast duchovna spojuje bezpočtem proměnlivých vazeb s materiálním světem: i ty nejabstraktnější vědecké myšlenky tvoří součástí materiálních výtvořin každodenní potřeby. Platí však, že výtvořiny lidské činnosti se stávají součástí kultury až v okamžiku vlastní objektivizace, tedy materiální fixací a dostupností poznání a prostřednictvím zkušenosti jiných osob: hudební skladba bez reprodukování zaniká. *Za kulturní dědictví* pak považujeme tu část kultury, která byla předána jako osvědčená dalším pokolením.

Civilizací míníme racionalizaci a intelektualizaci lidského života ve smyslu prostředků ovládnutí přírody. Civilizace je definována i jako kulturní dědictví a obecné adjektivum kulturní či civilizovaný znamená, že člověk je formován společností. Civilizace je nejvýznamnějším projevem sociálního pokroku. Klade důraz na racionalizaci, intelektualizaci a týká se materiální kultury ve smyslu výtvořin společnosti, sociální organizace a techniky. Duchovní kultura je odolnější vůči změnám než materiální kultura: cizí ideje jsou nazírány jako mnohem nebezpečnější než cizí výrobky.

Sociologickému **definičnímu vymezení kultury** snad nejlépe vyhovuje chápání kultury jako „souboru výtvořin lidské činnosti, materiálních a nemateriálních, souhrn hodnot i uznávaných způsobů jednání, zobjektivizovaných a přijatých v nějaké pospolitosti a předávaných jiným pospolitostem i dalším pokolením“ (Szczepański, 1966). Přitom platí, že kultura, jako kolektivní výtvořina společnosti, se rozvíjí na cestě hledání způsobů uspokojování lidských potřeb a rozvíjení lidského myšlení.

Společnost je nejširší skupinovou formou, spojující jedince společným dědictvím a kulturním odkazem. Společná kultura usnadňuje a umožňuje řadu běžných každodenních interakcí. *Jazyk* pak odlišuje člověka od jiných živočišných druhů a je tak významným kulturním prvkem. Vypovídá velice mnoho o dané kultuře, je jejím základem a odlišujícím znakem. Zahrnuje řeč, psanou formu, číslice, symboly a gesta neverbální komunikace.

Sociologický zájem o kulturu je dán zejména *vlivem kultury na život společnosti*. Ten je zprostředkován zejména procesy socializace a formování osobnosti jedince, vytvářením a určováním hodnotového systému, tvorbou a upevňováním společenských norem. Provázanost kulturních vlivů a společnosti prostupuje i krystalizací existujících vzorů činnosti a jednání a vytváření modelů společenských systémů a institucí. V tomto kontextu se aktualizují některé frekventované sociologické kategorie, které vyžadují přesnější definiční vymezení. *Normy* jsou tak zavedené standardy chování udržované danou společností. Ve své formální podobě mají

zpravidla písemnou podobu a vyvolávají existenci striktních pravidel sankcionování. *Zákon* v tomto smyslu funguje jako systém pravidel, který vlada ukládá společnosti a které jsou vykládány soudy a podporovány mocenskými nástroji státu. Neformální normy jsou zpravidla všeobecně přijímány, nikoli však striktně a pod sankcí formulovány a dodržovány: standardy přiměřeného oblékání jsou typickým příkladem fungování tohoto principu.

Hodnoty jsou sociologicky vzato materiální či nemateriální objekty, ke kterým je zaujímán hodnotící postoj, připisuje se jim nějaký význam a snaha o jejich dosažení je chápána jako nutnost. Jsou reflexí kolektivních představ o tom, co je v dané kultuře dobré, žádoucí a přiměřené – či naopak špatné, nežádoucí a nepřijatelné (Schaefer, Lamm, 1995, s. 74). Hodnoty výrazně ovlivňují lidskou motivaci, postoje a chování a slouží i jako kritérium pro hodnocení jednání druhých a jako základ posuzování míry společenské prospěšnosti jednotlivých členů dané skupiny. Tím se hodnoty podílejí i na určování principů společenské hierarchie a spoluurčují pravidla pospolitého soužití. Existuje přitom zpravidla přímý vztah mezi hodnotami, normami a systémem dané kultury. Zkušenosti sociologických výzkumů hodnotových orientací ukazují, že každému jednotlivci je sice vlastní hierarchie hodnot, ale že na druhé straně platí, že některé preferované hodnoty nejsou z mnoha důvodů předmětem usilování. Směřování hodnotových tužeb a přání nemusí být z mnoha čistě praktických důvodů doprovázeno praktickým cíleným snažením či přiměřenou verbální deklarací.

Potřeby jako výraz dané kulturní úrovně jsou chápány jako všechny požadavky organismu – vrozené či získané – vyvolávající pocit nějakého nedostatku a motivující k cílenému jednání. Jejich řazení je odvozování zejména jejich naléhavosti. V tomto smyslu v systému hierarchie potřeb – spolu s *Maslowem* – za základní považujeme fyziologické potřeby (nasytit se, spánek), na které pak gradující úrovně navazují potřeby bezpečí (obydlí), spolupatičnosti (zázemí rodiny, přátel, místní komunity či pracovního kolektivu), uznání (zejména profesní, umělecké či sportovní) a konečně potřeby seberealizace (rozvoj osobnosti). Na základě potřeb jednotlivci i skupiny rozvíjejí své zájmy, když určitým potřebám je přikládán různý motiv – estetický, náboženský, ekonomický, politický apod.

Vzájemně propojený systém hodnot a potřeb je tak pevnou součástí každé kultury. Ke všeobecným praktikám, které lze nalézt v každé kultuře, patří podle antropologa *Roberta Murdocka* ve formě **kulturních univerzálií** uctívání tělesné krásy, atletické sporty, kalendář, vaření, dvoření se, tanec, dekorativní umění, hry, gesta, vzájemné obdarovávání, účesy, bydlení, řeč, zákon, manželství, medicína, hudba, výklad snů, rodinu, folklor, stravovací zvyklosti, stravovací zákazy, pohřby, mýty, systém čísel, vlastnická práva, náboženství, sexuální omezení, chirurgii, výroba nástrojů, obchod a návštěvy (Schaefer, Lamm, 1995, s. 64).

Základní pojmový aparát na půdě kultury aktualizuje i výraz *inovace*, vyjadřující proces uvádění nových kulturních idejí či objektů. Máme tak před sebou pojem *objev*, který je odhalením již existujících skutečností (DNA molekula, planeta Saturn), a *invenci* – vytváření nové formy existence (kopí, automobil, Internet, protestantismus, demokracie). Proces šíření a přesahování kultury do dalších sku-

pin a společností je faktorem prolínání, kontaktů, posilování či oslabování různých kultur. Každá kultura má přitom tendenci jisté míry selekce vůči působení a vlivům jiných kultur. Evropa tak kupříkladu od Číny přijala jako trh a celou společnost obohacující hedvábní, střelný prach a magnetický kompas, odmítla však jako myšlenkově, ideově a kulturně neslučitelnou konfucióvskou ideologii či organizačně a mocensky konzervativní systém protekcí klientismu a patronáže.

Základní prvek kultury je označován jako **kulturní element**, neboli znak. Mohou jím být předměty materiálního užitku nebo ideje hrající důležitou či dokonce klíčovou úlohu v jedné či více oblastech společenského života. Zpravidla jde o ideje, kolem kterých se soustřeďují jiné, funkčně spřízněné myšlenkové postupy či výtvoř. V primitivních loveckých společnostech to byl luk a šíp, později motyka, jinde dále kolové vozidlo či parní stroj, který k sobě vázal četné složitě předměty a pracovní postupy, vzory chování a ideje. Platí to na jiné úrovni i o vědeckých a ideových systémech a intelektuálních prouděch či kulturních úrovních. *Kulturním komplexem* je potom širší systém předmětů, zařízení, představ, idejí, výrobních a myšlenkových postupů, funkčně seskupených kolem určitého elementu. Zvláštní kulturní element automobil tak ve 20. století vytváří sumou všech praktických, technických, právních, tržních, provozních, hospodářských a ekologických aspektů rozlehly a společensky nesmírně významný kulturní komplex. Nověji to platí zejména o informační a komunikační technologii, která do našich životů v poslední dekádě vtrhla v podobě osobních počítačů, elektronické pošty či mobilních telefonů. Kulturní komplexy tak představují charakteristickou tvář a vývojový stupeň dané společnosti: od druhu zbraně v loveckých kulturách, přes pěstování určité plodiny v zemědělství až po současnou koexistenci různých kulturních komplexů.

Kritérium míry slučitelnosti různých kultur aktualizuje další vztahné pojmy. *Kulturní integrace* je tak procesem přibližování různých či dokonce konfliktních kulturních elementů v harmonický a vnitřně soudržný celek. *Kulturní variace* naopak vyjadřuje skutečnost, že každá kultura má svůj svébytný, unikátní charakter. Odráží specifický soubor okolností jako je klima, úroveň techniky, struktura populace či geografické podmínky. Tato adaptace je zřejmá v rozdílech na všech úrovních kultury, včetně norem, sankcí, hodnot a jazyka. Proto vedle kulturních univerzálií existuje i řada rozdílů mezi jednotlivými světovými kulturami. Dokonce i v rámci jednoho národa určité segmenty populace vytvářejí kulturní vzorce odlišné od těch, které ve společnosti převládají.

Subkultura je segmentem společnosti, sdílejícím odlišné vzory morálky, hodnot a zvyků. Existuje v rámci širší dominantní kultury. Příslušníci subkultury se podílejí na dominantní kultuře a zároveň se vyznačují odlišnými rysy chování (etnické menšiny, obyvatelé domova pro seniory, bezdomovci, příslušníci hnutí skinheads apod.). Mnohdy vytvářejí i speciální jazykové mutace – argot – odlišující je záměrně od širší společnosti. *Kontrakultura* je formou subkultury, která programově odmítá společenské normy a hodnoty dominantní majoritní společnosti a usiluje o hledání a nalézání alternativního životního stylu. Jde o případ, který je kupř. typický mezi hodnotově nezralou mládeží (odlišné hodnoty, způsob oblékání a vyjadřování, formy trávení volného času, stravovací návyky, názorové vůdci).

Rámec postojů vůči kulturní různosti může nabývat různých forem. Tendence chápat vlastní kulturu a způsob života jako nadřazený ostatním nazýváme *etnocentrismus*. Může jít i o postoj, kdy kupříkladu islámští fundamentalisté vidí v jiné zemi – konkrétně Spojených státech amerických – zkorumpovanou a ke zkáze předurčenou zemi. Cítí se dobře ve vlastní tradicionalistické kultuře, kterou považují za nadřazenou modernímu technicky vyspělému světu. *Kulturní relativismus* nahlíží lidské chování pohledem příslušníků jejich vlastní kultury. Důrazem na hodnotovou neutralitu klade důraz na vcítění se a porozumění ostatních kultur, spíše než jejich odmítání jako „divné“, cizí, exotické, nepochopitelné a nepřijatelné. *Multikulturalismus* je navíc úsilí o možnost většího rozvoje pro etnické a rasové minority, zejména na půdě vzdělávání, kulturního projevu a udržování tradice.

Xenocentrismus, jako další z forem vztahu různých kultur, je zpravidla nekriticky obdivným přesvědčením, že všechny produkty, styly či ideje vlastní společnosti jsou podřadné ve srovnání s tím, co vzniklo kdekoli jinde. Máme tak co do činění s – v běžném životě známou – adorací kupříkladu německých automobilů, japonské elektroniky, italské módy, francouzské kosmetiky, americké populární hudby, sportovního oblečení Nike, čínské kuchyně, českého piva a nebo také americké demokracie či orientální filozofie. Takovéto zjednodušující jednostranné vyvyšování cizího zejména v rovině spotřebního zboží se stává problémem zejména v rozvojových či postkomunistických zemích, kdy se lidé mnohdy neoprávněně obracejí zády k vlastním produktům v nekritickém obdivu k celosvětově propagovanému a globálním trhem šířenému importovanému spotřebnímu zboží a idejím.

2. Socializace (sportem)

Vliv kultury na společenský život jednotlivců i pospolitostí probíhá – jak jsme naznačili – prostřednictvím hodnotového směřování, utvářením vzorů činností a jednání a zejména cestou socializace a formování osobnosti jedince. Je totiž všeobecně známým faktem, že člověk je již od okamžiku narození vystaven vlivům existujících zařízení, názorů, ustálených způsobů výchovy, víry a hodnotových důrazů, které tvoří kulturní rámec do kterého vstupuje a kterým je osobnostním vývojem modelován. Kultura tak působí prostřednictvím lidí, kteří ji přijímají a přizpůsobují se jejím vzorům, normám, příkazům, hodnotám a modelům.

Známe „člověk se nerodí lidským, ale lidským se stává v procesu výchovy“ přesně odráží kulturně nesmírně důležitý fenomén procesu socializace, ve kterém si lidé osvojují postoje, hodnoty a jednání přiměřené dané kultuře. Je uskutečňována v procesech lidské interakce vlivy těch, kteří hrají důležitou úlohu v našem životě: příslušníků rodiny, přátel, učitelů, spolupracovníků, názorových vůdců či životních vzorů. Socializace však působí i prostřednictvím lidí na ulici, vlivem masových komunikačních prostředků, četbou knih a časopisů. Z mikrosociologického hlediska socializace usnadňuje pochopení významu hodnot a norem dané společnosti a její reakci na naše chování, postoje a hodnotové směřování. Z makrosociologického pohledu pak umožňuje přenosnost a kontinuitu kultury a tedy i dlouhodobost a nepřetržitost společenského vývoje.

Socializace spoluutváří kulturní klima dané společnosti a přispívá i našemu sebehodnocení a objektivitě pohledu na jiné. Míra atraktivnosti jedince v tomto smyslu záleží i na ideálech kulturních standardů a odráží typické vzory postojů, hodnot, potřeb a modelů chování. Otázka vlivů dědičnosti na jedné straně a vlivů prostředí na druhé straně jasně ukazuje na nezastupitelnost jak genetických – dědičných faktorů – tak vlivů socializační zkušenosti.

Kulturní antropologie správně připomíná, že proces zespolečenštění jednotlivce je procesem *akulturace*. Utváření „společenské podstaty“ člověka je vlastně adaptace jeho psychiky a chování ke kultuře, která je ve společnosti rozšířena (Bau- man, 1965, s. 263). V tomto smyslu se znovu aktualizuje chápání kultury jako kolektivní ho statku vznikající tvůrčím a přetvářejícím úsilím nesčetných generací.

Proces socializace probíhá po celý životní cyklus a zejména v „přírodních“ společnostech je předznamenáván řadou specifických obřadů. K nejznámějším patří okamžiky přechodu z dětství do období dospělosti (iniciace, obřízka) V období dospělosti pak zejména v ekonomicky vyspělých společnostech lidé často čelí krizi středního věku, pocitu nenaplnění či dokonce nesplnitelnosti původně stanovených životních cílů a ambicí zejména na půdě vzdělání, profesní kariéry, rodinného zázemí, materiálního blahobytu. Stejně i věk důchodu může vést ke ztrátě adekvátního pocitu smyslu života a neúměrného posilování pocitů zbytečnosti, bezperspektivnosti, opuštěnosti, nicoty.

Proces, ve kterém se jedinec připravuje na budoucí povolání, sociální pozici a utváří si pevné sociální vztahy, nazýváme *anticipační socializací*. *Resocializací* je naopak proces zbavování se původních vzorů chování a přejímání nových vzorů v kontextu zásadního životního přechodu. Tou může být jak stimulační vliv terapeutické skupiny v léčebném zařízení, tak deprimující vězeňské klima, nepředvídatelné důsledky náboženské konverze či osobnostně silně stimulační důsledky emigrace. Ve všech těchto případech je na jedince vyvíjen mimořádně silný tlak, který mnohdy nabývá forem diktátu jediné silné autority reprezentující specifika miniaturní společnosti svého druhu.

Nejúžejí je s procesem socializace spjata *rodina*. Právě na její půdě si jedinec vytváří základy sebeuvědomování. Rodiče zpravidla v rámci vlastních norem a hodnot usilují, aby se jejich dítě stalo samostatnou suverénní dospělou bytostí. Zde se dále přizpůsobují socializačním dopadům v roli manželů, rodičů, švagrů, strýců, zetů, tchánů či dědečků. V počátečních stádiích si právě zde jedinec osvojuje svoji příslušnost k pohlaví ve smyslu očekávání přiměřeného chování, postojů a aktivit hochů a dívek. U chlapců se tak zpravidla očekává spíše maskulinní tvrdost, u dívek něžnost a poddajnost. Hoši si zpravidla získávají vysoký kredit na základě jejich atletických schopností, chladnokrevnosti, vytrvalosti, sociálních dovedností a úspěšnému navazování vztahů s dívkami. Děvčata získávají uznání a popularitu spíše vzhledem, ekonomickým zázemím, sociálními dovednostmi a školním prospěchem (Schaefer, Lamm, 1995, s. 107).

Zpětná socializace popisuje situaci, kdy ti, kteří socializují druhé, jsou jimi zpětně socializováni. Každodenní život nám i zde dává možnost nahlédnout prakticky do fungování tohoto principu: děti dnes běžně uvědoměle či neuvědoměle ovlivňují rodiče ve formách trávení volného času, stravovacích návycích, spotřebních vzorech, nákupních zvyklostech, technických dovednostech, využívání komunikačních technologií. Dopady socializace jsou umocňovány zejména ve společnostech procházejících rychlými sociálními a kulturními změnami. Právě v těchto situacích mladá generace učí starší novým zvykům a hodnotám.

Významný, a s věkem dětí rostoucí, socializační vliv mají *vrstevníci*. Přátelské skupiny, party, gangy mladistvých, zájmové skupiny, tvoří socializační prostředí přispívající často adolescentům pocitům nezávislosti, a to především ve smyslu oslabování rodičovské autority. Mladí lidé zde anticipační socializací vrůstají do nových rolí, které si později pevněji osvojují. Právě zde silně funguje princip nápodoby a imitace. Vrstevníci slouží jako nezastupitelný faktor vrůstání do světa zodpovědnosti dospělých. Doma teenager čelí rodičovské dominanci, ve škole musí soupeřit s autoritou učitelů. Svět vrstevníků tak otevírá jedinečné a nezastupitelné prostředí, kde se mladý jedinec může uplatnit jinde nemyslitelným způsobem právě v aréně generační rovnosti.

I masová média zejména v posledních dekádách posilují svůj vliv na proces socializace. Platí to – v naší civilizační sféře – zejména o televizi. Jejím sledováním tráví mnoho dětí a mladých lidí více času, než studiem, pobytem na sportovištích či společnými aktivitami s přáteli. Televize umožňuje imitaci životních rolí, ale nedokáže

účinně podporovat komplexnější a hlubší proces učení a vzdělávání se. K závažným socializačním aspektům masových médií patří i často pouze trpce a bez možnosti odporu konstatovaná skutečnost šíření kultu násilí na televizních obrazovkách. Uvádí se tak, že do šestnácti let věku uvidí průměrný Američan v televizi 200 000 násilných činů včetně 33 000 vražd (Schaefer, Lamm, 1995, s. 110). Náš televizní divák zejména na komerčních televizních programech v tomto ohledu není o nic pozadu: má bohužel obdobnou „socializační zkušenost“.

I pracoviště, zejména v dospělém věku, stvrzuje socializační roli jedince, když dětem a mladým lidem připomíná funkci závazků a povinností. Medializovaným portrétem nabízí společné vzory umělců, sportovců či politiků. Profesionální socializace vychází z výběru kariéry, přijetí profesních cílů, přizpůsobování se a vědomého přijetí profesní role jako neodmyslitelné součásti života. Význam profesní socializace působí, zejména v případech změny zaměstnání či dokonce profese, po celou dobu působení na trhu práce. Její nedostatečné fungování či dokonce její absence se podílí na neadekvátním či neúplném procesu socializace a otevírá tak prostor i pro případné asocíální chování, reflektované jako derivát nezaměstnanosti, bezdomovství či dokonce kriminality. Prakticky vzato jde o negativní důsledky absence profesního uplatnění jako výraz neuspokojené potřeby seberealizace, zdroje obživy a zaujímání sociální pozice.

Důležitým socializačním činitelem je i *stát* ve smyslu forem vlády a správy věcí veřejných. Jeho úloha je mnohdy zpochybňována, uvolňování ochranných funkcí rodiny však zpětně působí právě na posilování veřejné sféry, a to zejména v oblasti léčebné péče a pojišťovacích společností. Stát tak figuruje jako významný faktor v oblasti zdravotní a sociální péče. Poslední století posiluje i vliv odborů a politických stran na život jedince. Stát reguluje životní cyklus jedince i tím, že určuje dobu základní školní docházky či možnosti studia na vysokých školách, minimální věk k řízení motorových vozidel, vstupu do manželství, volební účasti, odchodu do důchodu. Zasahuje do sféry naší pracovní angažovanosti určováním mezí přesčásové práce či stanovením míry její obtížnosti pro ženy a mladistvé.

* * *

Socializace je trvalý, nikdy nekončící proces probíhající v kontextu trvání sociální interakce a utváření proměn našich představ a ideálů. Linie našeho zájmu o vztah *společnosti a sportu* v rovině *socializace* aktualizuje řadu relevantních sociologicky dimenzovaných otázek: Co přivádí děti a mládež k zájmu o sport, zejména organizovaný výkonnostní sport? Co dětem takováto účast přináší? A co vůbec lidé hledají ve sportovní zkušenosti? Většina informací z oblasti socializace sportem naznačuje, že participace dětí na neformálních i organizovaných formách sportu je ovlivňována dostupností příležitostí, podporou rodinných příslušníků, kamarádů, názorových vůdců a nejbližší komunitou a konečně vnímavostí potenciaálního dětského účastníka sportovních aktivit (Coakley, 1976, s. 43-60).

Právě na půdě sportu se výrazně projevují socializační specifika v dimenzích příslušnosti k pohlaví. Vzorec ochrany (tím i omezování) dívek a povzbuzování fyzické samostatnosti hochů je praktikováno během celého období dětství. Pro socializační proces je důležité, že již ve věku 2 - 5 let si děti začínají uvědomovat svoji sexuální identitu a tím i formovat představy a vzory chování, které jsou od nich jako od příslušníků ke skupině podle pohlaví očekávány. I když se individuální představy v tomto směru mohou lišit v závislosti na sociální příslušnosti a kulturní úrovni rodiny, existuje určitý všeobecný vzor charakteristický pro naši kulturní sféru. Dívky tak nejsou sice zrazovány od sportovních her, ale jejich čas pro hry a sportovní činnost je rodičovskou autoritou více usměrňován a kontrolován, než v případě hochů. Když kupříkladu desetileté děvče žádá své rodiče o povolení ke hře, uslyší asi jednu z následujících omezujících replik: „Hraj si v blízkosti domu“, „s kamarády, které znám“, „dej na sebe pozor“, „neušpiň se“, „vrať se domů přesně“. Tato forma „podmíněného povolení“ neovlivňuje pouze vývoj dovedností malých dívek, ale navíc může i omezovat i povahu her a neformálních sportovních činností sdílených s přáteli v pozdějším věku.

Chlapci nejsou zpravidla vystaveni takto silné rodičovské kontrole a obvykle pronikají do světa fyzické dovednosti a sportovních her už v poměrně mladém věku. S přibývajícím věkem roste i jejich důvěra v možnosti výhod organizovaného výkonnostního sportu jako zdroje osobního uspokojení či dokonce profesní aspirace. Sport je u hochů obecně chápán jako nedílná součást vývoje dozrávání v muže. U dívek se výraznější úloha sportu v procesu osobnostního zrání spíše nepředpokládá. Tato skutečnost se aktualizuje zejména socializačním procesem v období adolescence.

Ačkoli nemůžeme jednoznačně a prokazatelně potvrdit přímý vztah mezi provozováním sportu a pozitivními socializačními dopady, je zřejmé, že žádoucí průběh socializačního procesu s vazbami na sport nepochybně souvisí. Přitom je třeba vzít na vědomí, že samotná fyzická zkušenost ještě sama o sobě nemusí být tím největším přínosem socializaci na půdě sportu. Být rychlejší než ostatní, trefit se do branky či vyhrát závod není z pohledu socializace zdaleka tak důležité, jako zpětná vazba od těch, kteří hrají v životě jedince důležitou roli. Právě prostřednictvím těchto vazeb a vztahů se utváří prakticky stimulativní chápání úspěchu a prohry, tedy kategorií dále rozvíjených a aplikovaných v každodenním životě mimo arénu sportu.

Postupná sportovní specializace a profesionalizace vrcholového sportu se projevuje i na průběhu procesu socializace: pěstuje již v dětech „profesionální přístup“. Jinými slovy: děti se učí být mnohem více zaujati kvalitním sportovním výkonem a vidinou vítězství, než principy fair play a radosti z pohybu. Zde je však třeba připomenout, že organizovaný výkonnostní sport zpravidla přitahuje děti oceňující výzvu na cíl zaměřených činností. Navíc jde o oblast, která je záměrně orientována na hodnoty vítězství a vynikajícího výkonu. Sportovní čest je ponechávána spíše do kompetence rozhodčích a trenérů. Radost z pohybu je vyjadřována především radostí z dobrého výkonu a vítězství. Děti pak mají na půdě organizovaných sportovních činností zájem o osobní zapojení do bojové akce, prokázání sportovních dovedností a přesné trefy a stvrzení prohlubujících se přátelských vztahů. Pozitivní

socializační vliv sportovních aktivit je pak v tomto smyslu umocňován zvyšováním akční atraktivnosti herních pravidel, jejich změn v souladu s požadavky na zvyšování osobní účasti každého hráče, zvyšováním herního skóre prostřednictvím atraktivnosti herních situací jako řešení osobní výzvy, změn pravidel organizování týmů a her s ohledem na upevňování mnohačetných forem přátelských vazeb (Coakley, 1976).

Děti ve většině průmyslově vyspělých zemí vstupují na půdu organizovaného sportu již v ranném věku. Možnosti jejich aktivní účasti se liší v závislosti na socioekonomickém statusu jejich rodin, typu rodiny, příslušnosti k pohlaví, místu bydliště či rasové příslušnosti. *Socializace sportem* je silně ovlivněna zejména třemi faktory: možnostmi a mezemi aktivní účasti, podporou okolí a přijetím úlohy potencionálního účastníka organizovaných forem sportu. Socializační důsledky jsou většinou utvářeny těsností a bohatostí vazeb na ostatní sportující a na dospělé, kteří sportovní život organizují (výchovný vliv zejména trenérů). Zpravidla se má za to, že aktivní organizovaný sport má povýšce pozitivní socializační účinky. Zapomíná se přitom, že zpravidla vidíme pouze ty nejlepší mladé sportovce při hodnocení sportu jako jedinečné život obohacující zkušenosti, aniž bychom dostatečně zohledňovali a doceňovali nezastupitelné stimulativní vlivy mimo rámec vrcholového sportovního prostředí.

Vztahy rodiče – děti mohou být v procesu účasti na sportovních činnostech ovlivněny jak pozitivně, tak negativně. Pokud dochází ke shodě motivů a očekávání, pak zpravidla dochází k posilování vzájemných vztahů. Pokud jsou však děti ze strany rodičů vystaveny neadekvátním tlakům a aspiracím, může naopak dojít k ohrožení či narušení těchto vztahů. Děti z rodin s nízkým příjmem či z neúplných rodin nemají zpravidla stejné příležitosti: vyrůst jako chudý pravděpodobně znamená, že sportovní vybava je něčím vzácným a účast na některých sportovních činnostech spíše omezená či přímo nedostupná. Rodičovská očekávání v rovině socializačních výstupů v případě dělnických rodin vidí ve sportu jedinečnou formu zaujímání postojů k autoritám přizpůsobování se okolnímu soutěživému světu. Střední třídy nahlížejí na sportovní autority spíše jak na vhodnou příležitost k posilování vyvážených forem individualismu a týmové spolupráce (Coakley, 1976).

Čím vyšší význam přisuzují rodiče sportu, tím silněji děti chápou sport jako hodnotnou a atraktivní činnost. Dospělí by měli podporovat děti v účasti jak na organizovaných tak na neformálních spontánních sportovních aktivitách. První jsou jasně zaměřené na pravidla a výsledky, druhé na akční atraktivnost. Socializační účinky obou těchto prostředí jsou sice různé, jednotící platformu vytváří však hodnotová příležitost naučit se nezbytným věcem prostřednictvím jejich vztahů s ostatními zúčastněnými sportujícími.

Účast na organizovaném sportu zpravidla orientuje děti výrazněji na hodnotu vítězství než v případě dětí sportujících neorganizovaně. Organizované programy však thumí v dětech zájem o sport bez jasných pravidel a formální zacílenosti. Navíc o všechno kolem sportu se jim zpravidla postarají dospělí. Děti zde nacházejí potěšení z pohybu a sportu ve zvýšené míře právě důrazem na utkání, soutěž, závod či výsledkové tabulky. Málo však víme o tom, do jaké míry se rozdíl ve formách spor-

tování přenášejí do ostatních socializačních prostředí a v jakém rozsahu spolu podmiňují míru sebeuspokojení a pocitů radosti na jiném poli. Míra socializace sportem je posilována v okamžiku, kdy trenér je jistou substitucí rodičovských autorit a nezastupitelným názorovým vůdcem. Vcelku lze nalézt *pozitivní socializační dopady sportu* především v pěstování schopností soutěživé akceschopnosti, uplatňování sportovních dovedností, pěstování osobní angažovanosti a utužování přátelských vazeb. Sport tak zvyšuje pravděpodobnost úplnější komplexnosti procesu socializace a vyšší úrovně sociálních vazeb.

3. Masová kultura

Všední život nás bezpočtem případů konfrontuje s běžným užíváním pojmů, které jsou pro sociologii klíčové. Bližší osvětlení kategorie kultura je na tomto místě třeba přiblížit i stále aktuálnější zaznívajícím problematikou masové kultury: naznačit její širší sociální souvislosti, podstatu a základní principy jejího fungování. To vyžaduje i alespoň krátký komentář k sociologickým aspektům tohoto novodobého fenoménu tak, jak prakticky vstupuje do našich každodenních životů.

Předně je třeba připomenout úvodní poznámku tohoto textu o významu *veřejnosti*. Ta totiž zejména svým spotřebitelským chováním, jako konečný uživatel materiálních a duchovních produktů, výrazně ovlivňuje hodnotovou orientaci a tím i celkovou úroveň dané společnosti. Pojmově je veřejnost sociální kategorie, které je významově chápána jako souhrn příslušníků určitého konkrétního organizačního, sídelního, územního, státního či nadstátního útvaru. Ze sociologického hlediska je nesmírně důležité, že společné sdílení sociálních, ekonomických či dokonce geografických podmínek vytváří společným sdílením názorů *veřejné mínění*. Jeho prostřednictvím může veřejnost účinně reagovat na jakýkoli veřejně projevovaný jev či názor.

Oproti tomu *masa* se vyznačuje značným podléháním oficiálně sdělovaných názorů při silně omezené schopnosti přiměřené reakce. „Společnost mas“ v tomto kontextu vymezuje známý kritik americké společnosti Mills jako společnost, ve které početně slabá mocenská elita dovedně manipuluje atomizovanými a vnitřně dezorientovanými masami pomocí propagandy, reklamy, masových komunikačních prostředků a formálních organizací pronikajících všemi sférami života a potlačující tak spontánní reakce a společenskou iniciativu (Mills, 1966). O *masové společnosti* hovoříme v případě praktická reflexe fungování nejnižšího společného jmenovatele v oblasti nároků, vkusu a spotřeby. Ten je dán vzájemnou propojeností názorů a jednání lidí především ve formách spotřebitelského chování. Spotřebitel či publikum je přitom ovlivněno mnohačetným komplexem daného sociálního prostředí, životní úrovní, tradicí, kapacitou a formami využívání volného času. Navíc podléhá vlivům konvence, módy, ekologického citění, statusové úrovně, zaujímané sociální pozice a realizované sociální role. *Masová společnost* se dá definovat jako oblast trhu a idejí přijímající vnucované hodnoty, jako množina lidí podléhající masovým vlivům. Masa podléhá zveřejněným míněním masových médií a pasivně přijímá názory autorit. Sílící význam má proto *medializace* prostřednictvím masových komunikačních prostředků.

Pojem *masová kultura* bývá ztotožňován s vulgární kulturou, jako komplexem velmi široce používaných norem a vzorů chování. Nejobecněji se vztahuje na „současné sdělování identických nebo obdobných obsahů, vycházejících z malého počtu zdrojů, velkým masám příjemců, jakož i na jednoduté formy hry a zábavy velkých mas lidí“ (Kloskowska, 1966, s. 69). Přitom je zřejmé, že masové sdělování předpokládá *jednotlivost a standardizaci* předmětu. G. Friedman označil masovou kulturu jako souhrn konzumních statků, které jsou k dispozici publiku prostřednictvím masové komunikace v rámci technické civilizace.

Pojmem „masová kultura“ bývá označována „velmi rozmanitá směsice příběhů, představ, informací, myšlenek, zábavy a podívané“, když se zpravidla odkazuje ke vkusu, sklonům, projevům, zvykům a způsobům masy (nebo prostě jen většiny) lidí. Kategorie masová kultura má spíše negativní – pejorativní – nádech, když vyvolává představu předpokládané preference lidí „nevzdělaných“, „nekultivovaných“ či neschopných nebo neochotných rozlišování. V pokusech definovat masovou kulturu se často objevuje snaha postavit ji do nelichotivého protikladu k tradičním formám kultury. V tomto smyslu se zdůrazňuje, že je určena pro masový trh a že postrádá tradiční ukotvení, není elitní, je produkována masově, je populární, komercializovaná a homogenizovaná (McQuail, 1999, s. 62).

Masovou kulturu způsobily prostředky masové komunikace. Prvními uživateli masové kultury a také prvními, kteří byli odtrženi od kořenů lidové kultury, byli nositelé nové městské dělnické třídy v západní Evropě a v Severní Americe. Právě jim poskytla masová média některé lákavé kulturní proudy všeobecně přitažlivé kultury a současně jiné proudy také přízpůsobila tak, aby zaplnila kulturní vakuum vytvořené překotnou industrializací. Nepřekvapuje, že intelektuální kritikové zpravidla tento proces nazírají jako kulturní ztrátu. Závislost na trhu, nadvláda velkých organizací a využití nových technologií v procesu produkce kultury přispělo ke *standardizaci kultury*. Přitom je možno položit si otázku, zdali „směřujeme ke globální kultuře“? Zdůrazňuje se přitom, že vznik globalizované mediální kultury vede nejspíše k větší *homogenizaci* čili ke „kulturní synchronizaci“: „Rozhodnutí týkající se kulturního vývoje dané země se přijímají v souladu se zájmy a potřebami nějakého mocného a důležitého národa a mají nenápadné, ale zničující účinky bez ohledu na to, nakolik se závislý národ potřebuje přizpůsobovat“ (Hamelink, 1983, s. 22). Postupná ztráta kulturní výlučnosti pak má i nepochybné politické důsledky: Islámská kultura se tvrdě brání globálně postupující hodnotové amerikanizaci.

Přestože se masové kultuře vyčítá, že představuje „směs nesourodých složek sebraných odkudkoli a odkud“, že je odříznuta od minulosti, má ve skutečnosti celou řadu zřetelných rysů, jako je konzumerismus, hédonismus a komercialismus. Svoji nabídkou může znamenat otevření nových obzorů, ale zároveň může napadat kulturní prostor již existujících lokálních, domorodých, tradičních a menšinových kultur. Kupříkladu významné sportovní události vysílané televizí mohou vedle ryze sportovní podívané plnit mediální společenskou funkci i tím, že poskytují informace, komentují význam událostí, vytvářejí pocit konsenzu a všeobecné přijatelnosti hodnot a funkcí „bezpečnostního ventilu oslabují sociální napětí (Sekot, 2003, s. 137-139).

Od osmdesátých let je běžné, že média, zejména televize, „pracují“ s kulturou jako se zbožím do té míry, že v souladu s tržními principy mění její podstatu a význam. Kupř. takové činnosti jako vaření či zahrádkářství se stávají subjektem mediální podívané, přičemž necílí primárně ke zvýšené frekvenci práce na zahrádkách či k sofistikovanějším formám přípravy jídel. Televizní podívané typu „Prima vařečka“ naplňují spíše zábavní programovou složku televize než zvýšený zájem o domácí vaření: Prakticky jde o proces odklonu od praktické činnosti k *virtuální zábavě*. Obdobně i sportovně mediálně přitažlivé programy reprezentují demograficky se-

lektivní transformaci kulturní aktivity, kterou lze kritizovat jako odklon od bezprostřední divácké účasti na stadionech a sportovištích a jako výraz snížení zájmu o praktické aktivní sportování na nejrůznějších úrovních.

Masové kultuře se daří přirozeně v zemích s převládající tržní ekonomikou, v urbanizovaných oblastech hustého osídlení, mezi populací disponující dostatkem peněz, času a přístupu k masovým médiím. Globalizačním působením pak masová kultura směřuje k šíření identického konzumního chování mediálně šířenou reklamou. Masová kultura je silně provázána s *ekonomií*. Velké korporace jsou ochotny investovat stovky milionů na reklamu či sponzorství televizních pořadů. Správně totiž předpokládají, že tím šíří *kulturní poselství*, na které lidé „rádi slyší“. Kupř. vrcholné sportovní události či zábavní show jsou takto globálně divákům prostřednictvím elektronických médií zprostředkovány jako ukázka způsobů, kterými se lze stát slavným, vlivným a mediálně obdivovaným. Marketingoví specialisté velkých globálních (Coca-Cola, General Motors, Nike) či regionálních korporací (Škoda, Mattoni) takto usilují o vytváření takového přístupu k životu, který by radost a požitky spojoval se světem spotřebních hodnot a sociální status se *značkovým logem*. Miliony teenagerů tak z tohoto pohledu dnes nenesou nápadná trička se jmény svých sportovních či pěveckých idolů jako výraz skutečné individuální profesní či zájmové zaměřenosti, nýbrž jako symbol obdivované ikony úspěchu, bohatství, výkonu, obdivu a prestiže. Tržní ekonomie takto posiluje konzumní způsob života jako nedílné součásti soudobé kultury *virtuálního postmoderního světa symbolů*.

Specifickým problémem soudobé sociologie je i zkoumání *masového chování*, které se vztahuje k jevům, které v našich podmínkách dobře známe kupř. ve formě chalupaření, nákupních zvyklostí či trávení volného času. Kutilství na chatách a chalupách se stalo formou rekreace, substitucí nedosažitelného cestování na Západ a úniku z šedi každodenní reality zejména v období totality. Nebyvalý rozvoj cykloturistiky odráží jak sílící potřeby „sedavé společnosti“ po zdravém pohybu, tak rostoucí objem dříve zúžené nabídky jízdních kol a sportovních potřeb obecně. Samostatnou kapitolu hodnou dalšího výzkumu zasluhují hromadné rodinné pobyty v nákupních a zábavních megacentrech, které se pro mnohé stávají neodolatelné rozsahem zboží a služeb, cenou a formou využívání volného času. Nepochybně na úkor jiných, přirozenějších „přírodnějších“ volnočasových aktivit.

Masová kultura posouvá chápání pojmu *publikum* ve smyslu volného seskupení charakterizované určitou pospolitostí zájmů, znalostí, potřeb a hodnot. Publikum masové kultury je charakterizováno *prostorovou atomizací*. Jde o publikum nepřímé – druhotné, vytvářené působením shodných podnětů širokého dosahu, jako je tisk, rozhlas, televize či nověji Internet. Nejde tedy o podněty vznikající v důsledku fyzického sblížení, jež bylo znakem publika přímého, shromážděného v určitém čase na jednom místě, přijímajícího nejen hromadně, ale také společně tytéž obsahy a ovlivněného vzájemným stykem.

Vznik nepřímého masového publika je podmíněn *technickými prostředky* masové kultury, jejíž nezbytnou podmínkou je multiplikace cestou velkého množství otisků, kopií téhož předmětu či četností příjemců umožňujících v množině místa současnou recepci zvuku, obrazu nebo znaku vysílaného z jednoho zdroje. Máme

tak před sebou širokou škálu *prostředků masové komunikace* neboli šíření standardizovaných obsahů počínaje tiskem přes fotografické a filmové kopie, reprodukce a nahrávky až po rozhlas, televizi a Internet. Obecně vzato jde o sdělovací prostředky zabývající se produkcí, reprodukcí a distribucí symbolů důležitých pro společnost. Masmédia umožnila rychlé rozšíření informací, napomohla snížit kulturní rozdíl mezi městem a venkovem, vzdělanou elitou a masou. Přispívají však i k zpozdění a otupení lidských myšlenek a smyslu, když je hlavním šřítelem *konsumní mentality*. Mízí původní bezprostřední osobní kontakt tvůrce nebo interpreta s audientem jako předpoklad kulturního zážitku. Dochází ke zformalizování a zvěčnění sdělovacích cest. Sílí naopak tržní povaha šíření kulturního obsahu, kultura se stává *zbožím*, tím, co poutá zájem veřejnosti na trhu uspokojovat přání či potřeby lidí.

Masová kultura se zrodila v průmyslových a urbanizovaných společnostech. Prostředky masové komunikace se dostávaly svoji pasivní recepci jako importní produkt i do vzdálených oblastí a rodových osad rychleji než průmysl a dokonce dříve než železnice a školy. Industrializace doprovázená početným růstem charakteristickým pro proces urbanizace je základní společenskou podmínkou vzniku masové kultury. Jde o období tvůrčí skutečnou hranici mezi tradiční a moderní společností a které je vyznačeno radikální přeměnou instituce trhu ve smyslu éry „*velké transformace*“. Jde o fenomén, který ve své stejnojmenné knize popsal K. Polanyi. Šlo o generační přeměnu období 1815–1845, kdy na pozadí sebe regulujícího tržního systému dochází i k transformaci kultury a předstev člověka o sobě samém. Půda a práce nabývají tržní povahu: strach z hladu postupně přejímá podobu *konsumních aspirací*, hrabivost formu podnikatelského profitu. Ekonomika přestává být vedlejším produktem rodinných, náboženských a kulturních institucí a komplexností tržního systému vytváří mechanismus tvorby cen na základě vztahu nabídky a poptávky. Člověk vytěsňený ze stavovského systému je vřazován do určité třídy v souladu s tím, co může nabídnout na trhu kapitálu, půdy a pracovní síly (Keller, 1995, s. 15–18). Tím je vytvořen základní společenský rámec fungování masové kultury.

Historické předpoklady vzniku masové kultury souvisejí demograficky vzato s nevidanou *populační explozí*, když kupříkladu od počátku 18. století se počet obyvatel Anglie zvýšil z 5,5 milionů na 9 milionů počátků 19. století, a až na 45 milionů třicátých let 20. století. Rozvoj železniční sítě přináší i postupnou koncentraci obyvatelstva ve městech, které opět v polovině 19. století v tehdy nejvyspělejší Anglii činilo téměř 50 % populace. Dochází k nenávratnému ničení lidové kultury a otevření se cesty masové a standardizované produkce, kterou nové komunikační prostředky rychle rozvádí na velké vzdálenosti. *Mechanizace tiskárny* spolu s rozvojem železnic zajišťovala rychlý oběh tištěného slova – knih, novin a časopisů. Monotonní rytmus pracovního tempa, postupná ztráta rukodělné práce a fragmentarizace výrobních úkolů přináší pasivní podřízenost vůči podnikům přicházejícím zvnějška, vyhýbání se intelektuálnímu úsilí, zalíbení v povrchních spektakulárních efektech, oblibu rychlé akce – to vše se stává psychologicky významnými faktory šíření masové kultury.

Okruh působení masové kultury se rozšiřoval přímo úměrně i rozvoji jednotlivého *základního vzdělání*, které je zároven součástí a činitelem této kultury. Jíž samotný fakt rostoucí všeobecné gramotnosti rozšiřoval čtenářskou obec a stával se tak impulsem rozvoje masového přijímání kultury. K tomu přistupuje i rozšiřování prostoru pro *volný čas*, který jako další z předpokladů vzniku a rozvoje masové kultury přinášelo postupné zkracování pracovní doby zejména průmyslového dělnictva. Původně totiž systém práce dřívější obyvatelstva v tradiční společnosti splýval s ostatními sférami života. Práce však byla mnohdy považována za zahanbuující činnost, zatímco nečinnost byla vykládána jako výraz zámožnosti. Sociologicky vzato disponibilní volný čas tvoří doba, ve které má jedinec po splnění všech pracovních, rodinných a společenských povinností nejvíce možností být sám sebou. Konzumace kulturních statků je tak silně provázána i na nezbytně nutný objem volného času, který se v souvislosti s postupným zkracováním pracovní doby rozšiřoval zejména na přelomu devatenáctého a dvacátého století.

Snižování počtu titulů za současného zvyšování počtu výtisku přispívalo i k dalšímu z předpokladů vzniku a šíření masové kultury – snižování nákladů na šíření tištěného slova a tím následně i zvyšování jeho *cenové dostupnosti*. Ta byla zejména v průběhu dvacátého století umocňována i zvyšující se životní úrovní stále širších mas obyvatelstva v globálním měřítku.

Pro významné změny v historii masové kultury používáme označení **práh zmasovení**. Tím prvním byl *tisk*: tištěné slovo se jako první dostává nejdříve mezi elitu a po určité době – v souvislosti se zmiňovaným růstem gramotnosti, volného času a cenové dostupnosti knih a časopisů – i mezi masu. Druhým prahem zmasovení byl *film a rozhlas*. Film měl nejdříve sloužit spíše vědeckým účelům, později však využívá své univerzality a masově šíří i jiná – zejména zábavní – témata. Rozhlas se stal vůbec prvním médiem atomizovaného publika: umožňoval přijímat informace a kulturní obsahy přímo doma, bez nutnosti být součástí širšího auditoria. Pod stejný práh zmasovení patří i triumfální šíření *televize*, která masově přenáší i reklamní sdělení širokého dosahu. Za třetí práh zmasovení se považuje totální ovládnutí lidstva z jednoho místa. Z pohledu kultury jde o její globální přístupnost kupříkladu cestou satelitní technologie či Internetu. Televizní divák tak měl po čátek devadesátých let v týdnech bojových akcí v Perském zálivu možnost poprvé, díky globálně působící americké televizní zpravodajské stanici CNN, sledovat „válku v přímém přenosu“.

Základní charakteristiky masové kultury lze tedy shrnout do šesti hlavních funkcí:

1. Je určena velkému množství lidí.
2. Používá prostředky masové komunikace.
3. Diferencuje role příjemců, tvůrců a manažerů.
4. Je standardizována.
5. Na trhu je prezentována jako specifický druh zboží nebo služby.
6. Má funkci zábavy.

Na cestě hledání silných zážitků lidé zpravidla od produktů masové kultury očekávají spíše zajímavý děj než životní pravdy. *Rodinné seriály* jistě nemůžeme nahlížet – zejména při srovnání se samoučelem násilí, krutosti a krve akčních filmů – jako demoralizující. Jsou zpravidla „pouze“ stupidní, triviální, naprosto zjednodušující, psychologicky ploché a sociologicky nehodnověrné. Mají velmi často – zejména na obrazovkách komerčních televizí – nízkou uměleckou úroveň. Snaží se životu prostých lidí a jejich všedním záležitostem dodat veřejný ráz „autentického života“ a tím mnohdy přispívají k pokřivenému vytváření hodnotové stupnice a neadekvátnímu chápání a předávání životních modelových situací.

Masová kultura je do značné míry tvořena díly, jež nejsou výsledkem autentické tvůrčí činnosti, nýbrž řemeslnou produkcí (někdy i týmovou), která realizuje předem dané formule. Používá recepty, obsahují nejen návod řízení obsahové stránky, ale i stanovení její formy. Ta se zpravidla přizpůsobuje nižší úrovni vzdělání a nižší duševní vyspělosti příjemců s cílem být srozumitelný nejširšímu okruhu publika. Forma slovních sdělení se proto vyznačuje skladebnou i jazykovou *prostotou*, rezignací na abstraktní pojmy, odborné termíny a málo používané výrazy. Vytrácí se tak autorská osobitost a bohatost jazyka, prudce naopak narůstá důraz na vizuální vjem a dynamičnost akce.

S vymezením masové kultury je spojena i *charakteristika umění*. Jsme si vědomi problematičnosti pevných univerzálních kritérií uměleckosti díla. V souladu se soudobými teoriemi estetiků lze považovat za jeden z neklamných znaků velkého uměleckého díla jeho funkci a schopnost vzbuzovat vysoce *obecné asociace*, nutit člověka přemýšlet a *samostatně reagovat* na výtvarné hodnoty díla či jejich myšlenkové poselství. Jistě můžeme za kritérium uměleckosti díla přijmout schopnost a sílu působit *katarzně*, poskytovat vysoký umělecký zážitek a obecněji řečeno *silně duchovně vzrušovat* a povznášet. Tedy přispívat k duchovnímu rozvoji osobnosti jedince a rozšiřovat jeho životní horizonty a obohacovat pozitivně osobní systém hodnot. Složitost, nejednoznačnost, relativnost a proměnlivost těchto kritérií však zejména v soudobé komplikované společnosti směřuje k rozdělení kultury na *vyšší* a *nižší*, když za produkty vyšší kultury považujeme ty, které jsou programově pěstovány, podněcovány a kontrolovány speciálně zřízenými institucemi. K nim v našich podmínkách patří akademie, divadla, konzervatoře, filharmonie, vědecké společnosti, muzea, odborné a vědecké časopisy a publikace. Tyto instituce svoji produkcí předznamenávají kritéria a úroveň vyšší kultury. Tím však přispívají i k vymezování a lepšímu pochopení různých aspektů masové kultury.

II. MASOVÁ KOMUNIKACE: INFORMACE A MÉDIA

1. Termín masová komunikace

Pro označení současné etapy vývoje společnosti, která je doslova zahlcena informacemi, se vžily dvě význačné charakteristiky: *informační* a *komunikující*. Právě schopnost komunikovat – tedy analyzovat a syntetizovat – určuje a zásadním způsobem modifikuje vývoj člověka jako jedinečného živočišného druhu. Sociální komunikace – jako proces v jehož rámci se *sdělují* či *vyměňují informace* – je předpokladem vytváření společenských skupin a existence mezilidských vztahů. Komunikace je nezbytnouází spolupráce, soutěžení i konkurence. Navíc způsob komunikace odráží i převládající formy interpersonálních a skupinových vztahů a dominantní svět hodnot. Přitom je zřejmé, že nejvýznamnějším informačním a komunikačním prostředkem současnosti jsou bezpochyby sdělovací a komunikační systémy, tzv. masová média.

Pojem *médium* (lat. *medius* – prostředí), značí to, co stojí uprostřed mezi jevy, a může je tedy i spojovat. *Masová média* běžně chápeme jako sdělovací systémy a prostředky, umožňující zprávy v nich zakódované předávat konzumentům. Konzumenty jsou pak velké, anonymní a heterogenní soubory adresátů (Spousta, 2003, s. 52). Nověji používaný pojem *telematická média* označuje komplexní elektronická média vyznačující se kombinací několika médií řízených počítačem, spojením obrazu a zvuku, interaktivitou a vysokou kapacitou (McQuail, 1999, s. 41).

Pojem *informace* je odvozen z latinského „*informare*“, tedy uvádět ve tvar, vytvářet představu, pojem. Jde o kategorii, s níž se každý člověk setkává opakovaně a mnohdy vícekrát za den, informace je spjata nejen s každodenním životem člověka a společnosti, ale i se sférou živé a neživé přírody. Koncem čtyřicátých let dvacátého století vědecká fronta shrnula, že informace není ani hmotou, ani energií. Řadí se tak k univerzálním pojmům a přitom však tvoří samostatnou univerzální pojmovou kategorii (Cejpek, 1998).

Termín „*masová komunikace*“ se pojmově ustálil koncem třicátých let 20. století a dodnes vyvolává řadu významových nejasností a zpochybnitelných jazykových významů. Již samotný pojem „*masový*“ je nabitý rozpornými hodnotami a ani termín „*komunikace*“ dodnes nemá všeobecně přijímané vysvětlení. Asi se však lze shodnout, že *komunikací* lze rozumět *sociální interakci prostřednictvím sdělení*. Pojem *masový* pak odkazuje k velkému počtu, rozsahu či množství (lidí či materiálních nebo duchovních produktů), zatímco *komunikace* představuje předávání a přebírání významů, vysílání a přijímání sdělení. M. Janowitz v této souvislosti výstižně shrnuje, že *masová komunikace* zahrnuje instituce a postupy, jimiž specializované skupiny využívají technické prostředky (tisk, rozhlas, filmy apod.) pro šíření symbolického

obsahu směrem k rozsáhlému, nesourodému a široce rozptýlenému publiku (Janowitz, 1968). „*Masová média*“ jsou pak organizované postupy a technologie, které masovou komunikaci umožňují.

Z čistě konceptuálního pohledu si dále připomeneme, že *masová komunikace* je zvláštním druhem přenosu informací a symbolických obsahů (Velký sociologický slovník, 1996, s. 508). Masová komunikace zahrnuje *komunikátora* (původce sdělení), *sdělení* (s jeho obsahovou a formální stránkou), *komunikační kanál* (tedy typ masového média) a *komunikanta* (příjemce sdělení). Masová komunikace, jak dobře známe z každodenního života, působí prakticky neustále a tvoří v zásadě nový typ zprostředkování a kvalitativně novou dimenzi výměny informací. Pohyb informací je však zpravidla *jednosměrný*. Původce sdělení zastává trvale roli mluvčího k časově a prostorově vzdálené množině příjemců. Ti vzhledem k tomu, že zpětně nereagují vlastním míněním, jsou *masou*.

Nejběžnější kritérium rozlišování typů mezilidské komunikace se odvíjí od toho, v jaké rovině organizace (uspořádání) společnosti se odehrává. V tomto smyslu rozlišujeme následující *typologii mezilidské komunikace*:

- *Intrapersonální*: komunikace se sebou samým, kupř. při zvažování alternativ různých řešení či zpracování nového poznatku jedincem.
- *Interpersonální*: komunikace mezi dvěma až třemi lidmi.
- *Skupinová*: komunikace uvnitř ustavené skupiny, např. rodiny či party.
- *Meziskupinová*: komunikace mezi ustanovenými skupinami, např. mezi školními třídami, sportovními týmy či zájmovými skupinami.
- *Institucionální/organizační*: Komunikační procesy v rámci politického systému, uvnitř podnikatelského subjektu apod.
- *Celospolečenská*: Komunikační procesy, jež jsou potencionálně dostupné všem příslušníkům určité společnosti – zejména jde o praktické projevy fungování masových médií: máme tak před sebou *mediální komunikaci* (Jiráček, Köpplová, 2003, s. 16).

Není snadné porozumět v plné šíři a hloubce současné společnosti, aniž bychom věnovali náležitou pozornost právě světu masových médií. Lidská kultura je dnes totiž stále silněji prostoupena masovými komunikačními prostředky. Noviny, časopisy, knihy, rozhlas, televize, videohry a nejnověji i Internet ovlivňují přímo či zprostředkovaně náš svět. Neboť vše, co čteme, slyšíme a vidíme, tvoří důležitou součást naší každodenní zkušenosti. Masová média, jako technické prostředky masové komunikace, spoluvytvářejí naše názory na svět kolem nás, stejně tak jako představy o jeho dalším směřování. Masová média jsou tak vlivným *socializačním* činitelem.

Rámec našich diskuzí zahrnuje i připomenutí relevantního pojmu *kultura*. K jejím charakteristickým znakům – jakožto souboru výtvorů lidské činnosti – náleží kolektivní sdělení (čistě individuální kultura neexistuje), symbolická záměrná či nezáměrná forma vyjádření, určitý styl, uspořádanost či pravidelnost, hodnotící

rozměr a dynamická kontinuita. Snad nejobecnější a současně nejzákladnější vlastností kultury je právě komunikace: bez ní se žádná kultura nemůže rozvíjet, přežívat, rozvíjet a všeobecně uspět. Komunikační média jsou v různé míře nepřehlédnutelným prostředkem rozvoje kultury, umění, vzdělávání a estetického cítění. Masová konzumní společnost však posouvá její funkce především jako mocné formy *náhračky* interpersonálního styku. Vedle programové různosti prosazuje princip monotónní podobnosti ruku v ruce s *nivelizací* nahrazující kvalitou. Její manipulativní charakter se pak projevuje zejména v *reklamě* (placená, nepřímá forma propagace zboží, služeb či myšlenek zprostředkovaná zpravidla reklamními odborníky) prostupující tržně zaměřenou masovou konzumní společností. Přitom je stále zřejmější, že právě elektronická média spoluutvářejí duchovní svět a hodnotovou strukturu každého z nás. Přesvědčují nás o své nepostradatelnosti a jedinečnosti a v konečném důsledku se mohou stát neplnohodnotnou náhražkou reálného činorodého a hodnotově vyváženého a poučeného skutečného života.

Masová komunikace vytváří obecné hodnocení, upevňuje nebo rozvolňuje normy, podílí se na již diskutovaném procesu socializace a plní i funkci propagandy a reklamy (Sekot, Charvát, 2002, s. 35-46). Roste zejména její *funkce zábavní a rekreativní*. Zájem o vliv médií a masové komunikace na společnost i chování jednotlivců narůstá úměrně s dramatickým rozvojem dělby práce a nárůstem informací zprostředkovaných masovými médii. Pozornost je stále více soustředěna na instituce, které se v procesu masového komunikování ustavily, tedy na *média*. Proto stále častěji můžeme zaznamenávat frekvenci pojmu *mediální komunikace*. Jejím vlivu jsme vystaveni snad na „každém kroku“: Počínaje politickým zpravodajstvím a konče třeba reklamou, od novin přes rozhlas, mocnou televizi až po masově šířené (nikoli však nezbytně nutně masově vyžadované) SMS zprávy a e-mailové informace. Odborníci pak oceňují rychlost šíření a masový přístup k informacím, zároveň však oprávněně kritizují princip šíření masové nejvyšší úrovně vkusu, myšlenkové plytkosti, povrchnosti zábavy a názorové manipulace jako výrazu *komercializace života* a pasivního přijímání kulturních obsahů. V tomto kontextu se vymezují základní rysy *masové společnosti* jako „velká masa oddělených, izolovaných individuů, vzájemně závislých ve všech druzích specializovaných postupů, zároveň postrádajících jakoukoli centrální hodnotu a cíl“ (Broom, Selznik, 1949, s. 24). Z hlediska *postmodernismu* – převládajícího étosu naší doby – jde z pozic současného charakteru masové komunikace o symptomatický trend ústupu od politické ideologie a jistou ztrátu víry ve zbožnění rozumu a vědy: „Postmoderní člověk má pocit, že je třeba oslavovat životní styly odlišných a menšinových skupin a kritizovat životní styl většiny“ (Eagleton, 2001, s. 23). Podle této vize žijeme v čase uvolnění, hédonismu, individualismu a života v přítomnosti: „Neexistuje žádná masově nosná vize budoucnosti, slábnou vliv tradice, sílí naopak hledání novosti, okamžitého potěšení, nevázanosti, euforie a hravosti. Politický vývoj již nemá žádné pevné cíle, snad jedině vytvářet stále více zábavy pro stále více lidí“ (McQuail, 2002, s. 82). Reklamy typu „Nevaž se, odvaž se“ (nealkoholický nápoj) či „Vázat se – to není nic pro mne“ (mobilní operátor) tuto jistou hodnotovou nezakotvenost soudobého člověka přímo symbolicky ilustrují!

Člověk je svou povahou tvor společenský. Sociálně komunikační procesy jsou podmínkou a předpokladem jakéhokoli lidského společenství. V dnešním „komunikačním věku“ pak přenos nejrůznějších informačních obsahů v rámci různých komunikačních médií nesmírně významově stoupá. Historickým ohlédnutím můžeme rozlišit tři etapy společenské komunikace: období *symbolické* komunikace (neverbální komunikace), období *řečové* komunikace, období *dokumentové* komunikace (rukopisné a tištěné texty) a období *elektronické* komunikace. Přitom je zřejmé, že tato období se postupně kumulují. Nově vznikající druhy technických komunikačních prostředků nevytláčují zcela dosavadní prostředky, ty se naopak vzájemně doplňují. Přitom jsme si vědomi, že řečová a mimořečová přímá komunikace zůstane jako nejpřirozenějším základem mezilidských vztahů a *sociální komunikace*. Stejně přijímáme fakt, že dynamický vývoj elektronické komunikace přináší stále nové uplatnění komunikačních prostředků typických pro období *dokumentové komunikace*. Vývoj nezadržitelně spěje k individualizovaným formám komunikačních prostředků.

Téma *lidské komunikace* patří k nejdiskutovanějším námětům současných úvah o společnosti, skupinových vazbách, mezilidských vztazích, jedinci. Touha proniknout do jednotlivých rovin komunikace je prokazatelná již od Aristotelových časů a pokrývá silné intelektuální úsilí stupňované v naší době snahou o zprostředkování poznatků o masové komunikaci co nejširší veřejnosti. Jak jinak: Nárůst významu a moci institucí, které ji zajišťují, tedy médií, podněcuje přirozenou snahu o rozšíření poznatků, které nás kupříkladu orientují ve světě každodennosti na půdě marketingové komunikace a z ní vyplývajících reklamních kampaní.

Pojem *masové komunikace* úzce souvisí s kategorií masová kultura a odráží proces, v němž mediální instituce produkují a přenášejí sdělení rozsáhlým skupinám (publiku). Zájem o vliv médií a masové komunikace na společnost i chování jednotlivců narůstá úměrně s dramatickým rozvojem dělby práce a nárůstem informací zprostředkovaných masovými médii, jako je tradičně tištěné slovo a rozhlas a nověji televize či dokonce Internet. Pozornost se stále více soustřeďuje na instituce, které se v období masového komunikování ustavily, tedy na *media*. Proto se stále častěji užívá pojem *mediální komunikace*. Jejím vlivu jsme vystaveni snad na „každém kroku“: počínaje politickým zpravodajstvím a konče reklamou, od novin přes rozhlas, mocnou televizi až po masově šířenou SMS zprávu a e-mailové informace.

Význam masových médií, tedy technických nástrojů zprostředkujících zábavu, informace a propagace, spočívá v neoddiskutovatelné schopnosti ovlivňovat, ovládat a prosazovat inovace životně důležité pro fungování většiny společenských institucí: být tedy zdrojem *moci*. Jsou dále prostředím, kde se na národní i mezinárodní úrovni odehrávají důležité veřejné události, fungují jako významný zdroj *výkladů sociální reality* a představ o ní. Masová média jsou mnohdy primárním *klíčem ke slávě*, ke vstupu do obdivovaného světa společenských celebrit a umožňují účinné vystupování na veřejnosti. Konečně svým vlivem modelují to, co je považováno za veřejně akceptovatelnou podobu *normality*.

Výzkum masové komunikace se zpravidla vztahuje k následujícím otázkám:

- Kdo s kým komunikuje? (Zdroje a příjemci)
- Proč komunikujeme? (Funkce a účely)
- Jak komunikace probíhá? (Kanály, jazyky, kódy)
- O čem je? (Obsah, odkazy, druhy informací)
- Jaké jsou důsledky komunikace? (Záměrné i nezáměrné)

Kritika masových médií je ovlivňována myšlenkovými důrazy morální, politické, komerční a kulturní logiky. Přestože dnešní postmoderní duch není nijak nakloněn pojmání komunikace jako přenosu ověřitelných exaktních informací, sama masová média nejsou uspořádána v jasně postmoderním duchu. Otázky vztahu mezi pohlavími, problematika kulturní identity, sociální nerovnosti, rasismus, ekologické problémy či fungování sportu patří k důležitým tématům masových médií prostě proto, že se týkají nepřehlédnutelných otázek národní a globální společnosti. Proto budeme jistě souhlasit s názorem, že vzájemné vztahy sociálních institucí v kontextu aktuálních společenských problémů na jedné straně a masových médií na druhé straně je třeba utvářet tak, aby nebyly zamlžovány důležité a podstatné vazby na reálný život.

Významnou součástí zkoumání postavení a vlivu masových médií je otázka jejich *socializačních dopadů*. Víra, že média hrají roli v rané socializaci dětí a v dlouhodobé socializaci dospělých důležitou roli, je značně rozšířena, i když ve skutečnosti je poměrně obtížné prokázat podstatu takového působení. Dosud neexistují přesvědčivé studie o jasných účincích socializace skrze média. Potencionální socializační účinky média jsou však součástí politiky kontroly médií a vstupují i do norm očekávání rodičů ve vztahu k používání médií jejich dětmi. Přitom podle jedné teze mohou média posilovat a podporovat ostatní prostředky socializace, podle opačného názorového proudu jsou považována za potencionální hrozbu pro hodnoty vštěpované rodinou, vychovateli a dalšími zprostředkovateli společenské kontroly.

Hledisko dalšího *vývoje mediálních systémů* se opírá zejména o ohromující soudobý vliv počítačů. V desetiletích následujících po zavedení televize jsme byli svědky rozvoje velkého množství komunikačních technologií, jež podnítily fantazii těch, kteří se pokusili je užít k vytvoření mediálních systémů. Pouze některé z vizi nových mediálních systémů se však staly součástí soudobých informačních technologií: kupř. právě osobní počítače náleží k běžné výbavě současníků naší kulturní sféry. Pozemní a satelity šířená kabelová televize může i v budoucnosti sloužit novým účelům v sofistikovaných mediálních systémech. Dnes vše jasně naznačuje, že velký nárůst rozšíření mikro počítačů bude pokračovat a že se počítače stanou úhelným kamenem budoucích systémů masové komunikace (Defleur, Ballová-Rokeachová, 1996, s. 341). Přitom se ale správně připomíná, že k získání nových systémů masové komunikace je nutno vytvořit předpoklad jeho běžné dostupnosti. O nezbytné míře počítačové „gramotnosti“ nemluvě.

Současná podstata masové komunikace spočívá v tom, že profesionálně provozují média, aby dosáhli zisku, a šíří souběžně na více než kontinuální bázi obsahy velkému a různorodému publiku. Přitom lze předpokládat, že se technologie, které nejlépe slouží adaptačním potřebám společnosti, rozvinou do nových mediálních systémů. Zde si připomeneme, že naše společnost se stává stále komplexnější, že je stále obtížnější udržet ji pohromadě tradičními způsoby mezilidské a masové komunikace. Vyvíjejí se proto systémy, které by zaplnily tento nedostatek a zajistily společnosti další rozvoj. V tomto ohledu jsou očekávání upřena zejména k řešení problémů vyvolaných zásadním přechodem k informační a na službách založené ekonomice a k nezbytným zásahům při řešení nevyvážených vztahů existujících ve světovém ekonomickém pořádku. Přitom však nesmíme zapomínat na imperativ pozorování vlivu nových mediálních systémů na hodnotový svět, city a chování lidí. Tedy těch, kteří jsou vystaveni mnohdy protisměrnému působení masové komunikace.

2. Mediální instituce

Mediální instituce se postupně rozvinuly kolem svých klíčových činností, tj. zveřejňování a šíření informací a kultury. Mediální instituce se dělí podle typu užívané technologie na *tisk, film, televizi atd.* a ještě v souladu s dalšími kritérii na globální, celostátní a lokální. Vcelku lze shrnout, že masově mediální instituce se vyznačují následujícími charakteristickými znaky:

- produkci a distribuci symbolických obsahů
- různě regulovanou působností ve veřejné sféře
- dobrovolností zapojení jak podavatele tak příjemce
- profesionalitou a byrokratizací organizační struktury
- vysokou mírou svobody a absencí formální moci (McQuail, 2002).

Tištěná média

Přibližný sled událostí ve vývoji masových médií zahrnuje aspekty technologické, společenské, funkční a lidské. Přitom je zřejmé, že na počátku dějin moderních médií stojí tištěné slovo. **Knihy** jako médium se tak vyznačuje technologií ručního písma, svázanými stránkami, velkým počtem kopií, zbožním charakterem, rozmanitostí obsahu, individuálním užitím a svobodou (mnohdy však spíše relativní) publikování.

Hlavním předchůdcem *novin* byly spíše letáky a bulletiny než knihy – šířily se pomocí dobově se rozvíjejících poštovních služeb a soustředily se především na přenášení zpráv o událostech důležitých pro mezinárodní obchod a směnu. Byly výrazem nové společensky podmíněné literární, sociální a kulturní formy: individualismu, orientace na realitu, utilitárnosti, světskosti a třídní zaměřenosti na městské řemeslníky a obchodníky. **Noviny** jako médium charakterizuje:

- pravidelné a časné vycházení
- zbožní charakter
- informační obsah
- působení ve veřejné sféře
- městské, světské publikum
- relativní svoboda.

Od samého počátku byly noviny skutečným či alespoň potencionálním spojencem či – a to častěji – protivníkem vládnoucí moci: bývá zdůrazňován boj za právo svobodně publikovat, odehrávající se často v rámci širšího hnutí za svobodu, demokracii a občanská práva. Česká zkušenost historicky vzato připomíná i respekt

před ilegálním tiskem vydávaným v době okupace cizích mocností či nadvládou domácí diktatury. Běžným rysem ve vývoji tisku v mnoha zemích je rozšíření novin mimo okruh elity či podnikatelských kruhů směrem k „masám“. Při posuzování významu vstupu novin na trh je užitečné rozlišovat mezi slíciím uplatněním komerčních listů (jako nositelů reklamy, inzerce a zábavy) a čtením novin především z politických důvodů. Přitom nejsme překvapeni (neboť opět historicky hořce poučení), že noviny bývaly zejména v minulosti často využívány jako nástroj prosazování stranických zájmů a politické propagandy. Stejně ale i v souladu s nejnovější historickou zkušeností víme, že stranické listy prohrály souboj s komerčně orientovaným tiskem, a to jak ideově tak tržně. Tržně orientované listy totiž opakovaně prokazují, že jsou zpravidla objektivnější, méně náchylné k manipulaci a zejména zábavnější a formálně stravitelnější pro masu čtenářů. Tzv. *seriózní tisk* (prestige press) v dlouhém historickém procesu slícií liberalizace a neexistence cenzury vykrytalizoval dnes do podoby média jako významné instituce politického a společenského života s vysoce vyvinutým smyslem pro společenskou a etickou odpovědnost. Na novinářskou profesi je kladen důraz ve smyslu objektivního zpravování o událostech.

Novinář bývá v současné době v otevřených společnostech zpravidla definován jako jedinec, který je vybaven profesionálními dovednostmi k tomu, aby dokázal:

- z neustávajícího toku informací vybírat zprávy,
- rozlišit důležité zprávy a informace,
- vřadit podané informace do širšího společenského kontextu relevantního pro potenciaálního čtenáře,
- jasně a srozumitelně vyložit prezentovanou informaci,
- nepodléhat vnějším účelovým zájmovým, politickým či mocenským tlakům.

Masový tisk je dnes zpravidla nazýván „komerčním“: je provozován monopolistickými koncerny kvůli zisku a je přespříliš závislý na příjmech z reklamy výrobků. Komerční orientace vyvíjí obrovský tlak na obsah novin, a to směrem k politickému populismu a současně k důrazům na pozitivní stránky tržní společnosti a svobodného podnikání. Reakcí na tuto jistou obecnou „nezáživnost“ je rostoucí popularita novin plných odlehčených a zábavnějších informací, zpráv o konkrétních osudech obyčejných lidí (human interest story), bulvárnějších ve vztahu ke zločinu, násilí, skandálům a zábavě a majících velice početnou čtenářskou obec, v níž převládají skupiny lidí s nižším příjmem a nižším vzděláním.

Film

Film se objevil na konci devatenáctého století jako technická novinka, ale to, co nabízel, nevyvolávalo zvláštní nadšení a očekávání ani z hlediska obsahu, ani ve smyslu možného poslání či specifických funkcí. Umožnil však převést starší tradici poskytování zábavy do nových podob prezentace a distribuce. Nabídl stále

rostoucímu publiku příběhy, podívanou, poučení, hudbu, dramata, komiku, akčnost i technické triky. Film využil rozšiřující se kapacity volného času mas lidí a pokryl přijatelnou formou rodinného trávení chvil odpočinku. Na rozdíl od divadla poskytl i dělníkům, řemeslníkům a vůbec zejména městskému obyvatelstvu formu zábavy, která byla dříve vyhrazena pouze „vyvoleným“ vyšším třídám. Film tak – zpočátku možná spíše překvapivě – uspokojil latentní poptávku skutečně masových rozměrů. Film se tak stal nejen novou podobou „zábavního průmyslu“, tedy jak se dnes již běžně říká *show businessu*, nýbrž i dobově mocným nástrojem *propagandy*. Zejména starší český divák má jistě v živé paměti ideologicky silně orientované „agitky“, politicky tendenční filmy, o „třídně“ zakotvených týdenících zejména padesátých, sedmdesátých a osmdesátých let nemluvě. Do dějin filmové propagandy nepochybně vstoupilo i dílo německé dokumentaristky *Leni Riefenstahlové*, která ve třicátých letech vytvořila umělecky jedinečné a ideově silně kontroverzní filmy o nacistickém sjezdu a berlínské Olympiádě 1936.

Filmový dokument se od hlavního proudu filmu odlišuje důrazem na menší-nové vidění světa či akcentem na realismus či dokonce naturalismus. Ve filmu přirozeně převládají zábavní funkce, didakticko-propagandistické tendence odrážejí snahu o záměrné řízení společnosti nebo společenskou kontrolu. A konečně: dvěma rozhodujícími okamžiky v dějinách filmu jsou příchod televize a „amerikanizace“ filmového průmyslu a filmové kultury v letech po první světové válce. Až relativní ústup teprve se rodícího, ale přesto nadějně vzkvétajícího filmového průmyslu, přispěl pravděpodobně k homogenizaci filmové kultury a sjednocení představ o definici filmu jako média. Vpád televize pak znamenal větší specializace filmového publika.

Významným průvodním jevem je *závislost filmu* na dalších médiích, zvláště na televizi, v přístupu k publiku. Tím film sice ztrácí část bezprostředního publika, ale zajišťuje si ústřední postavení jako *výkladní skříň* dalších médií a jako kulturní zdroj, z něhož vycházejí knihy nebo jsou jimi motivovány (kupř. Harry Potter), kreslené seriály (kupř. Lví král), písničky (tzv. sound track), herecké hvězdy a seriály. Film se tak výrazněji než kdykoli předtím stává tvůrcem masové kultury, prostřednictvím televize se dostává k masám atomizovaného publika: ztráta návštěvníků kin je více než kompenzována novým publikem televizním.

Film svými charakteristickými znaky masového média vykazuje typické znaky:

- audiovizuální technologie
- veřejného předvádění
- masové přitažlivosti
- dějové fabulace a fikce
- mezinárodního charakteru
- veřejné regulace
- ideologické povahy.

Vysílání (broadcasting): rozhlas a televize

Rozhlas a televize jako masová média mají za sebou přibližně pětasedmdesátiletou, respektive pětapadesátiletou historii. Obě média dovedla k vysoké technologické úrovni možnosti telefonu, telegrafu, pohyblivé i nepohyblivé fotografie a nahrávání zvuku. Zřejmě důležitou žánrovou inovací společnou jak pro rozhlas tak pro televizi je atomizace masy publika ve smyslu přímého sledování, přenášení a zaznamenávání událostí v dimenzích reálného místa a času. Tedy ve chvíli a místě, kdy se dějí. K tomu přistupuje i společný znak vysokého stupně regulace a systematicky usměrňovaného principu udělování licencí. Rozhlas i televizi spojuje i společný rys typické distribuce od centra k periférii a spojování celostátní televize s politickým životem a mocenskými centry ve společnosti. Díky svým masově stimulujícím potencialem si vysílající média rozhlasu a televize vydobyla následující charakteristické znaky:

- rozsáhlý výstup a dosah
- audiovizuální působnost
- složitá technologie
- veřejný charakter a rozsáhlá regulace
- národní a mezinárodní charakter
- velmi rozmanité podoby obsahu.

Televize je dnes takovou samozřejmostí, že si každý divák myslí, že jí rozumí. Může mít pocit, že obrazovka je naše dobrá či dokonce důvěrná známá, která nás baví, radí nám a pomáhá. Televize v jistém smyslu připomíná ženu, která se chce za každou cenu líbit a trvale vázat naši neutuchající pozornost. Zajímá ji vždy jediný cíl: zaujmout diváka. Televize, jako nejrozšířenější a nejmocnější masové médium, je stejně bezvýhradně velebena, jako krajně zatracována. Kritika masové kultury se soustřeďuje zejména na princip společného jmenovatele formy a obsahu a odsuzuje zejména nízkou hladinu vkusu a plytkost myšlenkového náboje. V tomto smyslu tvrdí, že televize zkresleně zprostředkovává zkušenost, vyvlastňuje vědomosti, upřednostňuje reklamní působení, tendenčně informuje a zatemňuje samostatné myšlení (Mander, 2000). Na stejném místě se uvádějí velice subjektivní popisy při sledování televize: „cítím se jako ve snu“, „televize mi vysává energii – mám pocit, že mi vymývá mozek“, „připadám si jako živá mrtvola, když tak dřepím před bednou – cítím se jako zfetovaný“, „televize je prostě návyková droga“, „když se naše děti dívají na televizi, vypadají jako zombie, oživlé mrtvolky“, „televize činí z lidí tupany, dělá z mozku kaši“, „cítím, že mě televize hypnotizuje“, „jak mám děti zbavit jejího vlivu a vrátit je zpět do života?“.

Někteří označují televizi za „mediativní“, jiní ji popisují jako „uklidňující“, pro další je cestou „zapomnění světa“ a pro jiné je zdrojem skvělých informací, poučení a zábavy. Upozorňuje se i na politické nebezpečí, související s běžným užíváním televize. To vyplývá z faktu, že obraz má jednu zvláštnost – může vyvolávat něco, čemu literární kritikové říkají *dojem skutečnosti* – může ukázat a přesvědčit o tom, co ukazuje (Bourdieu, 2002). Přitom jistě nepostrádáme dostatek argumentů pro tvrzení, že lidé nikdy nebyli spokojeni s realitou a všemožně proto hledali možnosti úniku. To jim umožňovalo přenášet se do prostředí zbaveného běžných každodenních starostí a trápení, překonávat nejistotu, úzkost a malost. Právě televize proto naplňuje – alespoň do jisté míry – *touhu po úniku*.

Televize se neobjevila jako produkt bytostných lidských potřeb, nýbrž proto, že jako nový technický vynález masově rozšířila uspokojování nově konstruované potřeby společnosti, její frustrace a hlubší obecnější tendence. Přitom zejména komerční televize se chová jako mazaná obchodnice či trhovkyně, která se neštítí žádného úskoku, aby co nejvíce prodala a hodně vydělala. Je navíc velmi vrtošivá: *v rychlém sledu vystřídá mnoho různých partnerů, nálad a kostýmů* (Smetana, 2000).

K prvním kritikům televize patřila i odborná lékařská veřejnost. Upozorňovala již v sedmdesátých letech na deformující účinky, jež má sledování *násilností* v televizi na normální vývoj dítěte a na stupňování agresivity a intolerance. Ve světle nejnovějších vědeckých poznatků tak kupříkladu Americká pediatriká akademie doporučuje rodičům, aby nenechávali své děti sledovat televizi déle než 1 - 2 hodiny denně. Připomíná se přitom, že již děti ve věku 14 měsíců prokazatelně pozorují a kopírují chování, které spatří v televizi. Při sledování mladých amerických trestanců mužského pohlaví uvězněných pro spáchání násilného trestného činu (např. zabití, znásilnění a loupežného přepadení), doznalo 22 - 34 % z nich vědomé a obvykle úspěšné napodobení zločinných postupů spatřených předtím v televizi (Canterwall, 1992). Televize totiž svádí k nebezpečně mylnému dojmu, že násilí je v běžném životě každodenním jevem a že jeho páchání je čímsi obecně akceptovaným, účinným a navíc něčím neodolatelně vzrušujícím, okouzlujícím a působivým. Přitom je známo, že k opravdovému násilí člověk sahá zpravidla až ve vrcholně stresových okamžicích. A to jsou právě přesně ty okamžiky, v nichž se dospívající i dospělí mohou nejpravděpodobněji vrátit ke svému nejranějšímu, nejnvtitnějšímu chápání násilí a jeho role ve společnosti. Významným socializačním zdrojem tohoto hodnotově silně stimulujícího pokřiveného pohledu na svět je právě televize.

Kritickým obdobím, v němž může televize způsobit největší devastující účinky, je věk předcházející adolescenci, tedy pubertě a dospívání. Pozdější socializační hodnotová působnost televize je mnohem slabší.

Nicméně důsledky vystavení vlivu televize, projevující se zvýšenou agresivitou, mají chronický charakter a přesahují do pozdní adolescence i do zralé dospělosti. Po zavedení televize v USA se zde během dvaceti let zvýšil ročně počet zabití spáchaných bělochy o téměř sto procent (na 5,8 osob na 100 000 obyvatel). Obdobný trend zaznamenala i Kanada. V Jihoafrické republice, kde byla se stejným obdobím televize zakázána, naopak počet trestných činů zabití mírně poklesl. V tomto smyslu lze zobecnit, že zavedení televizního vysílání charakteristické ve většině zemí

pro padesátá léta, bylo doprovázeno i prudkým zvýšením násilných trestných činů. Pro USA se odhaduje, že dlouhodobé vystavení dětí vlivu televize je příčinou asi poloviny všech zabití páchaných v ročním dlouhodobém průměru – tedy asi 100 000 ročně! Doporučení je tedy stejně prosté, jako zpravidla obůžně schůdné: čím méně je dítě vystaveno sledování televize (zejména televiznímu násilí), tím lépe.

Hudební nahrávky

Nahrávání a přehrávání hudby začalo kolem roku 1880 a poměrně rychle se rozšířilo, a to zejména díky schopnosti přitáhnout širokou veřejnost oblíbenými písněmi a melodiemi. Obsah rozhlasového vysílání tvořila od samého počátku z velké části hudba a příchodem televize tento trend ještě zesílil. Prostřednictvím rozhlasu se hudba stala rázem mnohem dostupnější a vysílací obsahy pestřejší. Hudba se dostala k většímu počtu lidí, než prostřednictvím gramofonů. Tento trend posílila poválečná „tranzistorová revoluce“ a v jejím důsledku pak i přerod rozhlasu z domácího rodinného média na médium individuální. Od šedesátých let lze vysledovat průmysl založený na mladých posluchačích a dnes je rozhlas vděčně přijímán zejména ženami v domácnosti, penzisty a nověji řidiči automobilů. Hudební nahrávka jako médium vykazuje:

- rozmanitost technologií nahrávání a šíření
- nízký stupeň regulace
- vysoký stupeň internacionalizace
- mladší publikum
- podvrtný potencional (kupř. v procesu národního sebeuvědomování)
- organizační fragmentaci
- rozmanitost možností příjmu (McQuail, 2002, s. 41).

Nová elektronická média

Termínem „nová elektronická média“ se rozumí soubor inovací soustředěných kolem systému, jehož podstatou je vizuální zobrazovací jednotka (televizní obrazovka) spojená s počítačovou sítí. Jde o postupný vývoj přenosové technologie, miniaturizace, ukládání a vyvolávání dat, zobrazování a ovládání médií, doprovodnými procesy je pak jejich decentralizace, vysoká kapacita, interaktivita a flexibilita. Vedle rozhlasu a televize jde o teletext či videotext, počítačové hry i videonahrávky všeho druhu. „Nová média“ se organizačně vzdalují přímému vlivu klasických elektronických médií tím, že již není nezbytně nutné soustřeďovat se do rozsáhlých centralizovaných institucí (jako kupříkladu u televize či filmu) či integrovat se s distribucí.

Nová elektronická média (či telematická média) jsou charakterizována:

- maximálním využitím sofistikované výpočetní techniky
- flexibilním hybridním charakterem
- možností interaktivity
- veřejnou i soukromou funkcí
- nízkou úrovní regulace
- vzájemnou propojeností (McQuail, 2002; Spousta, 2003).

K charakteristickým znakům masových médií patří sílcí dynamika komunikačních technologií a neustálé inovace při organizaci produkce i distribuce. Dochází tak na jedné straně ke „konvergenci“, tedy sblížení způsobů distribuce, zatímco „fragmentace“ působí především v nabízených službách a obsahové složce a v rozrůžňování publika. První charakteristika prakticky umožňuje šíření téhož obsahu více různými „kanály“: například film můžeme shlédnout v biografu, v televizi či prostřednictvím videonahrávky a systému DVD, nebo nověji i „po kabelu“ či prostřednictvím Internetu. Ve druhém případě jde o skutečnost, že narůstající individuální přístup k mediálním produktům snižuje rozdíly mezi masovými médii: technologie dnes nabízejí za přijatelnou cenu velice rozmanité formy mediálních produktů rozdílnějším skupinám příjemců či trhům konzumentů.

3. Média a společnost

Vztahy mezi médii a společností mají jak nepochybný normativně kulturní charakter, tak i specifický politický rozměr. Z posledně jmenovaného hlediska byla historicky vzato příznána, a nakonec i poskytnuta, relativně nejvyšší míra svobody knize, jejíž úloha ve svobodných společnostech je nezpochybnitelná. Její dnešní, spíše okrajové, postavení je kompenzováno zprostředkovaností jiných, populárnějších médií či institucí, především vzdělávacích či politických. *Noviny* opírají svá historická práva na existenční svobodu především svým politickým zakotvením, které směřuje k vyjadřování názorů a zajišťování koloběhu politických a ekonomických informací. O *televizi a rozhlasu* se má obecně zato, že slouží „veřejnému zájmu“. Přitom zejména sílící podnikatelské zaměření televize spíše oslabuje možnosti otevřené jak politické tak veřejné kontroly. Kabelové a jiné telekomunikační sítě pak na svoje jasnější vymezení míry politické svobody stále ještě čekají.

Vstup do třetího tisíciletí přináší i oslabování jasně vymezených kontur jednotlivých mediálních kanálů. Z hlediska jejich obsahu a funkce dochází k překrývání kdysi jasně ustálených a vymezených sociálních definicí. *Noviny* tak mohou být dnes stejně tak dobře zdrojem informací o důležitých politických, společenských, kulturních či sportovních událostech, jako „nezávislým“ individuálním zábavním médiem či rádcem pro zákazníky. Televizní kabelové komerčně zaměřené programy nejsou omezovány imperativem vyváženosti programové skladby pro všechny. Přitom však televize – vzdor dynamickému vývoji posledních dekad v oblasti výroby, přenosu i příjmu – zůstává ve většině společností i nadále především *médiem* rodinné zábavy. Její domácí a současně kolektivní charakter zjevně přetrvává. Očekávané rozšíření televize s vysokou rozlišovací schopností (high definition television) tuto skutečnost zřejmě ještě posílí. Tím spíše, že televize je typicky domácím, sdíleným a veřejným médiem.

Poučené diskuze o masové komunikaci jsou zpravidla prostoupeny i úvahami o relevantních změnách ve společnosti. Přitom je zmiňována řada faktorů, které v tomto ohledu nelze nebrat v úvahu. Předně je třeba připomenout, že poslední půlstoletí „více méně“ mírového vývoje lidstva je charakterizováno *internacionalizací*. Obchod, průmysl, výměna informací – to vše se stále více globalizuje: sílí ekonomická moc a politický vliv nadnárodních korporací, přibývá mezinárodní spolupráce v oblasti politiky, ekonomiky i sociokulturních záležitostí. Národní státy slábnoucí autonomii nahrazují zapojováním do regionálních či globálních ekonomických, politických, bezpečnostních či ekologických organizací.

Další téma vztahu společnosti a masové komunikace je bytostně spojeno s problematikou *informatizace*. Pojem „informační společnost“ odkazuje především k nabývání vlivu a významu informací a informovanosti. To se odráží v nárůstu povolání založených na poskytování služeb a informací, přičemž dochází k významnému zesílení informačních toků uvnitř států i přes jejich hranice, k rozvoji *znalostí* jako zdroje bohatství a moci. Tyto nepochybné trendy současnosti se odrážejí i v silné závislosti moderních politických a ekonomických systémů na informačních a ko-

munikačních technologiích. Masová komunikace je přitom jen jednou z nedílných složek informační společnosti a její význam je odvozován od rychlosti výměny a rozšiřování informací ve společnosti.

Soudobá společnost v kontextu masové komunikace je modelována vznikem a existencí *postmoderní kultury*. Ta se přímo svoji podstatou staví proti státnosti a hierarchizaci neměnné tradice. Rozbívá koncepci ustálených měřítek v umění a kultuře a upřednostňuje její pomíjivé, momentální a povrchní projevy: obrací se spíše na cit než na rozum. Postmoderní kultura je vymezována jako prchavá, nelogická, kaleidoskopická a požitkářská.

Postmodernismus může být vnímán i jako ústup od politické ideologie, proces ztráty víry ve zbožnění rozumu a vědy. Imperativem doby se tak stává, jak jsme již zmínili, požitkářství, individualismus, život v přítomnosti postrádající pevné vize budoucnosti. Všeobecný trend v tomto smyslu směřuje k apolitičnosti a absenci morálních kritérií. Politický vývoj již nemá pevné cíle: snad jediné vytvářet stále více zábavy pro stále více lidí. Podnikání je chápáno jak reakce na požadavky konzumentů nebo jako aktivní prosazování inovací na půdě módy, designu a výroby. Z hlediska sociálně ekonomického pak dochází k posilování *individualismu*, odrážejícímu nezastavitelný trend k demokratizaci světa a posun k zaměstnancké společnosti založené na schopnosti profesního přizpůsobování a absorbování nových informací. V této souvislosti se však připomíná i stinná stránka tohoto procesu: prohlubující se globální propast mezi bohatými a chudými zeměmi (problém bohatý Sever versus chudý Jih), ochabování sociální solidarity na vrub sílící privatizace, oslabování kolektivních vazeb bezprostředního života společenství, náboženského cítění a rodiny (McQuail, 2002, s. 84-116). Proto jsou z hlediska veřejného zájmu právě individualismus, relativismus a těkavost zájmů považovány za faktory zvyšující závislost a zranitelnost většiny lidí. To přirozeně silně ovlivňuje i potřebu mas lidí dostávat informace: a to jak z hlediska kvantitativního, tak zejména kvalitativního. Nejen proto jsou právě masová média – jako důležitý a nezastupitelný zdroj informací – předmětem veřejného zájmu. I ta však svoji rozmanitostí a obtížnou definovaností a postizitelností vyžaduje neustálé ujasňování. Nejen sociologie tak stojí před nelehkým a nikdy nekončícím úkolem popsat, analyzovat a vysvětlit vztah masových médií a společnosti v kontextu dynamických změn postupující globalizace.

Dvacáté století bylo mnohdy nazýváno „*první epochou masových médií*“. Na počátku nového tisíciletí neexistují žádné věrohodné příznaky svědčící o protichůdném vývoji na tomto poli. Historickým ohlédnutím si můžeme připomenout z tohoto pohledu charakteristický fenomén, kterým byl zejména nový typ novin určených širokému publiku (popular press), které si rychle získaly širokou popularitu především koncem první dekády minulého století v USA a později i v Evropě. Tyto listy se vyznačovaly – snad by bylo vhodnější užít spíše předpřítomný či ještě lépe přítomný čas – senzacechtivým zpravodajstvím a reklamou, když řízení bylo zpravidla v rukou mocných mediálních magnátů. Světový válečný konflikt přináší i mobilizaci tisku a filmu do služeb národních zájmů válčících států. Potenciál vlivu médií na masy byl umocněn i vývojem událostí v totalitních režimech v sovětském Rusku a nacistickém Německu, kde byla média přinucena sloužit propagandě a mocenským zájmům

vládnoucích stran či vůdců. To v případě nacistického Německa akcelerovalo i masové rozšíření a tím i dostupnost rozhlasových přijímačů: demagogická ideologie šířená do každé rodiny po rozhlasových vlnách měla přispívat k prefabrikování oné příslovečné „pravdy“ fabulované stokrát opakovanou polopravdou či dokonce lží. V souběhu s trpkou historickou zkušeností se tak postupně modeloval a posléze i pevně zakořenil názor, že *osvěta mas* může být velice účinným a „inspirujícím“ činitelem ovlivňování myšlení lidí a stimulace jejich hodnotové orientace, ba dokonce nástrojem řízení národů a manipulace mezinárodních vztahů či utváření účelových spojení.

Média si obecně vzato vytvářejí nezbytné podmínky uplatňování své *moci* za předpokladu:

1. Celostátně rozšířeného mediálního průmyslu schopného zasáhnout a tím i ovlivnit většinu obyvatel.
2. Jistého stupně monopolního centrálního či autoritářského řízení médií.
3. Existence dostatečně poddajného publika přístupného vlivu médií.
4. Slabého či neexistujícího vlivu nezávislých či neoficiálních zdrojů informací.

Přechod společnosti od tradičních pospolitostních forem k dynamičtějšímu anonymnímu sekularizovanému městskému životu přináší krajní účelovost mezilidských vztahů, izolovanost a nejistotu, s tím pak spojovanou kriminalitu, prostituci, opuštěnost a růst mnohačetných forem závislostí (alkoholová, drogová, kuřácká, hráčská, počítačová či závislost na komunikaci mobilních telefonů).

Provázanost oblíbených masových médií určených široké veřejnosti s nově dynamizovanými sociálními procesy nebylo nikdy možno nahlížet či dokonce jasně a sociologicky poučeně vyhodnocovat zcela jednoznačně. Vztah masových médií a sociálních procesů integrace a dezintegrace bylo možno kdykoli vykládat účelově a tudíž i neobjektivně. Masová média mohou podpořit novou demokratickou politiku a hnutí za sociální reformy stejně tak, jako přispívat k udržování moci reakčních sil. Skutečný výklad *role médií* tak často odráží subjektivní vztah k dané společnosti či charakter víry v její budoucí vývoj. Přitom i specificky česká skutečnost nabízí bezpočet příkladů, kdy jsou masová média vyzývána pro svoje vzdělávací a kulturní přednosti a v jiném kontextu současně zatracována pro svůj účelový, neobjektivní a tudíž znepokojující vliv. Veřejné mínění má sklon jedním dechem média proklínat a současně je opěvovat: obviňovat zejména televizi (Mander, 2000; Bourdieu, 2002) či noviny z neobjektivnosti a politické tendence a současně je velebit jako účinný prostředek kritiky a zjednávaní nápravy společensky negativních jevů. Přitom naopak schopnost komunikačních technologií *podporovat a rozvíjet vzdělanost* bývá zpravidla vyzdvihována v souvislosti s nejnovejšími komunikačními prostředky založenými na využití počítačů a telekomunikací.

Nejtrvalejší *postoj veřejnosti k médiím* je ale spíše rezervovaný či spíše kritický. Lidé mají totiž tendenci asociovat mediální obrazy zločinu, násilí a nepoctivosti se zjevně sílícími společenskými negativními jevy. Některé „nové choroby“ společnos-

ti jsou přibližovány skutečně převážně mediálně. Násilné politické protesty a demonstrace, mezinárodní terorismus či dokonce „válka v přímém přenosu“ jsou masově zprostředkovány pouze díky médiím – tedy zejména jejím již hluboce zakotveným symbolem, kterým je především televize. Přitom však právě tato média jsou zároveň chápána i jako jeden z nezastupitelných nástrojů nadějněho sjednocování rozděleného světa na cestě zachování celosvětového míru, růstu porozumění různých kultur a řešení hrozeb životního prostředí.

4. Problematika vlivu masových médií

Výklad vlivu masových médií – stejně jako hodnocení masové kultury obecně – je značně rozporuplný. Široká škála od jednoznačných odsudků až k bezbřehé adoraci je v tomto kontextu téměř příznačná. Prostá shoda však panuje v jednom: *masová média mají velký vliv*. Přitom si připomeneme, že rozdílné hodnocení představy „masy“ je odvozováno od ideového úhlu pohledu. Bez významu není ani to, zdali masa (o níž v danou chvíli běží), byla ustavena oprávněně a zda jedná racionálně a spořádaně. Přesto obecně vzato převládá sklon vnímat masu a masovost jako něco negativního (připomeňme si dobovou absurdnost relativizace pozitivního hodnocení „masové účasti pracujících ve volbách“ či „v májovém průvodu“). Globálně dominující či implantované společenské a kulturní „západní hodnoty“ jsou totiž povytce individualistické a elitářské a kolektivnímu jednání nejsou příliš nakloněny. Pojem „masa“ v kontextu označení skupiny osob asociuje spíše nelichotivé významy. Oxfordská slovníková definice tak vymezuje heslo „masa“ jako „seskupení, v němž se ztrácí osobnost“, tedy označení tradičně blízké mediálnímu publiku. V tomto smyslu lze *masu* pojmově vymezit jako reflexi masové společnosti: jako velký nediferencovaný soubor lidí postrádající pevný řád a pozitivní jednotící vazby a neschopný samostatného nezávislého mínění.

Jistě nepřekvapí, že raná média široké veřejnosti – tisk a biograf – byla spontánně a všeobecně označena pojmem „masová“. Šlo totiž o média neosobních a jednosměrných vztahů, když většina komunikačních sdělení pochází z centralizovaných průmyslových či byrokratických organizací, jež mají od svých předpokládaných „adresátů“, tedy svého neosobního publika, značný odstup. *Publikum* je tak chápáno jako vzdálené a nediferencované, jako masa, se kterou není prakticky možno se přímo seznámit, ale se kterým lze vypočitatelně manipulovat. Proto je zpravidla konzument média často pojímán spíše jako pasivní pozorovatel: jeho možnosti aktivního zapojení do komunikačního procesu jsou nepatrné či žádné.

Symbolický obsah sdělení, předávaný v procesu masové komunikace, bývá zpravidla „vyroben“ standardizovanou cestou masové produkce a necílí tudíž k dosahování jedinečnosti a kreativity obsahu či formy. Je prostě „produktem“ mediálního trhu: je výsledkem pracovního procesu, má směnnou hodnotu a z hlediska příjemce i užitnou hodnotu. Řečeno ekonomickými termíny: sdělení masové komunikace je z hlediska vztahu mezi zdrojem a příjemcem „nezávazné“, neboť jde o dodávanou službu či dohodu, již obě strany uzavírají dobrovolně a bez jakéhokoli závazku. Přitom je zjevné, že většina masově medializovaných sdělení není adresována konkrétním osobám a že dodavatel, tedy zdroj má v kontextu *komunikační asymetrie* zpravidla větší společenskou prestiž, moc, zkušenosti, znalosti a autoritu než příjemce. Vcelku můžeme shrnout, že *proces masové komunikace* se zpravidla vyznačuje:

- velkým rozsahem,
- jednosměrným tokem,
- asymetrií,

- neosobností a anonymitou,
- účelovostí vztahu,
- standardizací obsahu.

Téma masové komunikace k sobě váže i vztažné pojmy veřejnost a masové publikum. Veřejnost je zpravidla chápána jako již diskutované, značně rozsáhlé, široce rozptýlené a trvalé společenství formující se zpravidla kolem tématu či okolnosti veřejné povahy. Jeho primárním účelem je prosazování nějakého zájmu či názoru či dosažení politické změny. Termín masové publikum naopak postrádá sebeuvědomění a vědomí identity, je velmi rozptýlené, neinteraktivní a anonymní, různorodé a neschopné organizovanosti a samostatné akce (McQuail, 2002). V tomto smyslu můžeme doplnit naše vymezení masové kultury následovně: *netradičnost, vzdálenost od elit, masová produkce, komerční princip, homogenizace.*

Téma masová komunikace ozvláštňuje i skutečnost, že média fungují ve společnostech nerovnoměrného rozdělení moci mezi jednotlivce, skupiny či třídy. Navíc bývají pevně provázána s dominující či převládající politickou silou. Média jsou tak svým významem přímo předurčena být předmětem boje o jejich ovládnutí. I český „polistopadový vývoj“ tuto skutečnost dokládá: k oblíbeným tématům úmorných a zcela občansky bezvýhodných diskuzí našich veřejnoprávních i komerčních televizí patří právě vzájemné obviňování představitelů politických stran o získání kontroly či přinejmenším neadekvátního vlivu v tomto nejmocnějším masovém médiu. Právě politici jsou si dobře vědomi, že potenciál médií uplatňovat moc je dán jejich schopností přitáhnout masové publikum, ovlivňovat veřejné mínění, přesvědčovat ve věcech názorů a víry, propůjčovat podavatelům názorů či informací status a legitimitu. Přitom model *dominantních médií* akcentuje své vlastnictví malým počtem zástupců mocných kruhů, rozšiřujících účelově omezený a nediferencovaný pohled na společnost a svět. *Pluralitní model médií* naopak připouští značnou rozmanitost a nepředvídatelnost a nepreferuje žádnou jednotlivou a dominující mocenskou elitu, předpokládá možnost změny i demokratické kontroly.

5. Funkce médií

Základní představy o úkolech – funkcích médií ve společnosti – se přirozeně odvíjejí zejména od úhlu pohledu a míry příslušných aspirací. Jinou míru očekávání zaznamená zřejmě sociolog, jiný pohled bude mít asi politolog či pedagog, odlišnou názorovou optiku zřejmě zaznamenáme u politika a široké spektrum očekávání se nám nepochybně předestře u intelektuálně, vzdělanostně, kulturně, věkově a i jinak diferencovaného masového publika. Funkcionalistický teoretický model médií zřejmě zdůrazní jejich integrační, kooperační a stabilizační funkci, zatímco kritická politická ekonomie upozorní na globální integraci a koncentraci médií snižující rozmanitost a oslabující veřejný zájem ve jménu zájmů soukromých. *Kritika komercializace médií* se dnes zpravidla zaměřuje na problematiku:

- nízké kulturní úrovně
- vykořisťování slabších konzumentů
- odcizování vztahů
- vztahů vypočítavosti a prospěchářství
- propagace konzumního přístupu k životu
- vzájemného účelového přizpůsobování kultury a vztahů s publikem (Blumler, 1992).

Jedním z nemnoha účinků nových komunikačních technologií – masových médií, o nichž panuje všeobecná shoda, je tendence k *internacionalizaci masové komunikace*. Shoda však rozhodně nepanuje při hodnocení potencionálních důsledků tohoto trendu.

Posun ke *globální mediální kultuře* má nejen několik zdrojů, ale i široké spektrum hodnotově rozrůzněných kritiků. Jejich úvahy na téma nadnárodních toků kultury pokrývají široké názorové spektrum počínající oslavným přitakáváním a končící nekompromisním odsudkem. Důležitým tématem je dnes zejména představa ohrožení kulturní identity jako výsledek „*kulturního imperialismu*“. Jde o značně rozporuplnou koncepci vztahující se k široké paletě ztěžlivě slučitelných jevů: ohrožení národní identity, nevyváženosti komunikačního toku, konzumní způsob života, adoraci univerzálně působící plytké zábavy, podkopávání základů tradiční kultury. Přitom se na druhé straně připomíná, že invazi globální mediální kultury lze klást odpor, nebo ji lze přizpůsobit specifickým podmínkám místní kultury a historické zkušenosti. Dále se mnohdy ukazuje, že většina importovaných kulturních obsahů pochází původně z evropských kulturních kořenů, zatímco pro šíření skutečně odlišných kultur – kupříkladu islámského světa – dělají média ve skutečnosti relativně velice málo. Vcelku je ale zřejmé, že globální mediální kultura vzdor své deklarované hodnotové neutralitě má ve skutečnosti celou řadu rysů typických pro atlantickou kulturu Západu. Je hluboce vkořeněna do principů *individualismu, konzumerismu, požitkářství a komercialismu*. Vedle rozšíření kulturní nabídky a nepochybnitelného

otevření nových kulturních a hodnotových obzorů však takto zakotvená kultura může znamenat i vážné ohrožení již existujících lokálních, domorodých, tradičních a menšinových kultur.

Vazby mezi médii a společností jsou tedy v mnohém ohledu problematické, rozporuplné a nejednoznačně působící. Rozhodně však platí, že *média jsou taková, jaká je společnost*. Média jsou zároveň produktem i odrazem dějin společnosti a hrají v ní svoji nezastupitelnou úlohu. Přes všechny globalizační tendence a tlaky jsou média svoji podstatou, původem, principy fungování a zvyklostmi *národními* institucemi. Reagují totiž zejména na domácí společenskou, politickou a kulturní scénu, odrážejí a vyjadřují „národní zájmy“. Mohou a nemusejí takovými zájmům aktivně sloužit, když jsou ovlivňována i dalšími mocnými aktéry a institucemi. Zohledňují očekávání svého publika a přitom (či snad spíše v souladu s tím) však praktikují i určité obecné principy „jednání médií“ (*media performance*), která v souladu s principy moderní masové komunikace často univerzálně působí napříč národy a státy. Problematické rysy masových médií – jako je kupříkladu koncentrace vlastnictví, ohrožení různorodosti a nezávislosti informací a názorů, podbíživost senzacechtivosti, nárůst nadnárodních a multimedialních aktivit oslabujících celistvost národní kultury či dokonce politickou suverenitu, vyvolávají přijímání nových zákonodárných iniciativ. Ty zpravidla usilují o naplnění principů *společenské odpovědnosti médií*. V tomto ohledu je zdůrazňována suma etických zásad vycházejících z imperativu pravdivosti a přesnosti informací, nestrannosti a nepředpojatosti, respektu k soukromí jednotlivce, nezávislosti na parciálních zájmech, odpovědnosti ke společnosti, zákonu a veřejnému blahu, slušnosti a dobrém vkusu. Renomovaný model rozhlasového a televizního vysílání ve Velké Británii tak v souladu s konceptem služby veřejnosti akcentuje úplnost služeb pro všechny, financování všemi občany (nikoli pouze spotřebiteli), veřejnou kontrolu, politickou nestrannost a nezávislost na dílčích zájmech a účelových prioritách státu, dosahování různých cílů v oblasti kvality služeb.

V českém kontextu jsme mnohdy svědky zpravidla politicky motivovaných diskuzí týkajících se „předpojatosti či neobjektivnosti obsahu zpráv“. Zde, jak se zdá, má zpravodajství založené na lži, propagandě nebo ideologii velice „úrodnou půdou“ mediální komunikace. Neobjektivní „zobecnění“ vyplývají tak zpravidla v případech, kdy média:

- Nevyváženě prezentují jako své zdroje zejména mocenskou elitu či oficiální hlasy
- Odrážejí nerovnoměrně aktuální postavení politické a sociální struktury společnosti
- Podporují konsensuální společenské hodnoty a tím i daný status quo
- Zahraničním zpravodajstvím se zaměřují na bližší, bohatší a mocnější státy
- Nahlížejí svět zorným úhlem subjektivního „národního“ pohledu
- Marginalizují či stigmatizují problematiku menšin
- Prezentují násilí a zločin jako „informační bombu“, nikoli jako odsouzeněhodný společenský jev.

K sociologicky nesmírně podnětným tématům patří výzkum povahy motivů a očekávání mediálních požitků při „konzumaci“ mediálních obsahů. Mediální publikum tak očekává širokou škálu hodnot, odvozených z *užívání médií*. Dlouhodobý výzkum zejména amerických a britských badatelů na této půdě tak shrnuje následující *motivы a uspokojení*:

- získávání informací a rad,
- snižování osobní nejistoty,
- poučení o společnosti a o světě,
- získávání vhledu do vlastního života,
- pocit spojení s ostatními, únik od problémů a starostí,
- vyplňování času, zážitek emocionálního uvolnění.

Jistě můžeme vcelku souhlasit s tím, že bez ohledu na úroveň masových médií, a koneckonců i v souladu s principem tzv. společného jmenovatele masové kultury obecně, nelze médiím (a zde máme na mysli zejména jejich nejmocnější i nejkritizovanější formu – televizi) upřít – pravda mnohdy problematickou a „zavádějící“ – schopnost navození prožitku včítění se do problémů druhých, získávání náhrady za nedostatečný či neexistující sociální kontakt, získávání „přístupů“ do imaginárního světa či naopak praktické získávání orientace pro běžnou denní činnost.

Funkce médií z hlediska motivů a uspokojení je velice blízká tématu *socializačních účinků médií*. Již jsme zmínili, že jde o dlouhodobý a složitě strukturovaný proces a také o skutečnost, že každý mediální účinek se ocitá v interakci s ostatními socializačními vlivy. Přitom socializační působení médií nabízí dvě naprosto odlišné platformy interpretací. Pro jedny jsou masová média vhodným komplementárním prostředkem podporujícím ostatní prostředky socializace (rodinu, školu, vrstevníky apod.), pro druhé potencionální či spíše reálnou hrozbou žádoucího procesu hodnototvorného zrání. Závažnost a zároveň problematičnost této stránky působení masových médií je nepochybná. Jistě nepochybné, když budeme předpokládat, že média mají skutečně socializační účinky. Stejně se však můžeme připojit k trpkému konstatování, že „takový předpoklad je ovšem jen nepřímo podložen empirickými doklady“ (McQuail, 2002, s. 393).

III. SPOLEČENSKÁ STRUKTURA

1. Sociální interakce

Sociální interakce odráží způsoby, kterými lidé reagují na sebe navzájem: *společenský život* je souborem jevů a procesů realizovaných mezi lidmi. Sociologii přitom zajímá, zda existují nějaké základní elementy určující stálým způsobem lidské chování, jejichž poznání by se mohlo stát základem pro předvídaní vztahů jedince a společnosti. V tomto smyslu je zmiňován termín *lidská přirozenost*, kterou lze vymezit jako „soubor základních schopností a motorických sil působících v lidském organismu a zajišťujících uspokojování biologických potřeb, aktivní přizpůsobování se prostředí a udržování života“ (Szczepeński, 1966). Lidskou osobnost přitom chápeme jako integrovaný celek biogenních, psychogenních a sociogenních faktorů. Sociologicky pojatý pojem *společenská osobnost* je pak souborem trvalých vlastností jednotlivce působících na jeho jednání a vyrůstající z biologických a psychických vlastností a vyvěrající z vlivů kultury a struktury společnosti, ve které byl člověk vychován a jejíž je součástí.

V každé společnosti vznikají určité dobově podmíněné představy o tom, jaký má být *ideál člověka*. Antická kultura znala ideál harmonie rozvinuté krásy fyzické, duchovní i morální. Některé indiánské kmeny, starověká Sparta či Prusko zdůrazňovaly vlastnosti dokonalého válečníka, zatímco čínská kultura vyzdvihovala ideál poníženého skromného člověka. Spojené státy americké nabídly světu ideál moderního podnikatele a Anglie na vrcholu své moci a slávy prototyp moudrého koloniálního úředníka. Běžný všední život nás učí, že ideál osobnosti se zpravidla mění v závislosti na daném sociálním klimatu, příslušnosti ke společenské vrstvě, úrovni vzdělání, typu profese a věkové kategorii. *Kulturní ideál osobnosti* je potom jakýmsi souborem příkazů určujících, jaké vlastnosti a osobní atributy zaručují jedinci ve společnosti uznání a pozitivní hodnocení.

Člověk jako sociální bytost je součástí určité společnosti. Vymezení této klíčové sociologické kategorie může být nepochybně předmětem četných diskusí či dokonce sporů. Z našeho pohledu považujeme za užitečné prezentovat osvědčenou definici připisující *společnosti* následující atributy: soubor *institucí* a zařízení, zajišťujících organizované uspokojování *potřeb*, regulování *konfliktů* a udržování a rozvoj *kultury*. Z jiného zorného úhlu lze shrnout, že lidské společnosti jsou složité systémy seskupující jednotlivce, hmotné předměty, symboly, zařízení a jiné prvky do integrovaného celku (Szczepeński, 1966). Souhrn vztahů a závislostí mezi lidmi ve společnosti pak nazýváme *společenskou vazbou*. Širším měřem ji lze popsat jako organizovaný systém vztahů, institucí a prostředků společenské kontroly, seskupující jednotlivce, podskupiny a jiné skladebné prvky do funkčního celku schopného existence a rozvoje. Jsme si přitom vědomi výrazné rozrůzněnosti společenské vazby v kontextu místa, času a specifík sociálního klimatu. Skutečný či

připisovaný význam neformálních vazeb v rámci party vrstevníků se jistě liší od silně formálního fungování systému podřízenosti na půdě politické strany či čistě komerčně zaměřené instituce. Skupinu rekreačních hráčů „fotbálku“ v místní tělocvičně jistě odlišují společenské vazby od fungování vrcholových orgánů fotbalového svazu. Tím narážíme na různou povahu pospolitostí, které budou v centru naší pozornosti v dalších kapitolách.

Základním předpokladem společenské vazby je vazba psychická. Vychází totiž ze vzbuzení zájmu či vzájemného porozumění. K rozvoji společenské vazby dochází v okamžiku vzájemného prostorového a časového působení zúčastněných subjektů. O *společenském styku* můžeme hovořit jako o systému, kterého se zúčastní nejméně dvě osoby, určitá hodnota jako podnět styku a z ní vyplývající určité vzájemné působení. Již z každodenního života vyplývá široké spektrum takto pojatých styků, které se mohou lišit mírou trvalosti, stupněm bezprostřednosti, frekvencí výskytu či charakterem zájmů. Stejně tak víme, že nedostatek trvalých bezprostředních styků je živnou půdou pocitů osamělosti a skutečných stavů společenské izolace.

Společenské styky tvoří východisko *vzájemného působení*, jako trvalé angažovanosti cílené k vyvolání zamýšlené reakce u druhého subjektu, včetně zpětné reakce působícího. Jinými slovy jde o propojený systém činností, mezi kterými existuje kauzální závislost. Již tímto výměrem je zřejmé, že společenský styk bez vzájemného působení nemůže existovat, a to bez ohledu na míru záměrnosti a uvědomování si jeho existence. Vzájemné působení vede ke vzniku trvalých *společenských vztahů*, které v souladu s definicí F. Znanieckeho vymezuje jako systém normovaného vzájemného působení mezi dvěma partnery na základě určité platformy. V tomto smyslu máme před sebou široký okruh vztahů počínaje kupř. přátelstvím v rámci sportovního týmu, přes výchovný vztah trenéra a mladého atleta, smluvní kontrakt mezi koučem a hráčem, spolupráci sportovních klubů, až po integrující vazby nadnárodních sportovních soutěží.

Linie jednotlivých forem a projevů sociální interakce nás přivádí i ke kategorii *společenská činnost*. Její základní odlišující charakteristiku tvoří zaměřenost na vyvolání změněného chování, postojů nebo snah jednotlivců či skupin. Nejsme však zpravidla schopni stanovit přesně hranice mezi činností společenskou, ekonomickou či politickou. Každá společenská činnost však obsahuje následující odlišující složky: působící osobu, předmět činnosti nebo osoba na kterou se působí, prostředky nebo nástroj činnosti, metodu činnosti ve smyslu používání prostředků činnosti a výsledek jako reakci osoby na kterou se působí. Činnost v tomto kontextu musí mít jasné atributy *záměrnosti*. V tomto ohledu se na půdě snah o modifikaci lidského chování setkáváme jednak s negativním přinucením a jednak s pozitivním získáním.

Způsoby, kterými na sebe lidé reagují navzájem na pozadí jevů a procesů realizovaných mezi lidmi ve smyslu sociální interakce, se odrážejí i v sociologicky frekvenciovatých kategoriích sociální status a sociální role. Jejich prostřednictvím, v širším kontextu sociálních skupin a organizací, lze zkoumat předpokládané sociální vztahy a otevřít tak větší prostor pro zkoumání mnohorozměrného světa kolem nás.

Sociální status je společensky definovanou *pozicí* v rámci širší společnosti (Schaefer, Lamm, 1995, s. 124). Prakticky vzato jde o postavení, které jedinec nebo skupina zaujímají ve společnosti. Jsou s ním spojena práva a povinnosti, které zpravidla vyplývají z profesní pozice. Může se měnit v kontextu věku, socioekonomického zařazení a míry sociální aktivity. Souběh více statusů v životě jedince je dán jeho postavením jako příslušníka určité společenské třídy či vrstvy, jeho profesní zakotveností, úrovní vzdělání, místem bydliště, rodinnou pozicí či přínařizitostí k určité věkové skupině. Statusová příslušnost je výslednicí komplexu podmínek určujících život jedince v kontextu místa a času. Prostý fakt narození jedince je základem pro vrozený či *připsaný* (určený) *status*, jedinec ho získává bez ohledu na své schopnosti, nadání či povahové vlastnosti. Příslušnost k pohlaví, rase, národu, společenské třídě či vrstvě tak předznamenává životní osudy jedince, když se jedná o status základního společenského významu v dané kulturní sféře. Připsaný status proto předurčuje mnohdy zcela zásadním způsobem naprosto odlišnou životní startovní čarou kupříkladu dynastického následníka trůnu, dítě univerzitního profesora, syna světového šampióna v boxu, dceru nezaměstnané svobodné matky, děti afghánských uprchlíků, barevného teenagera v newyorském Bronxu, novorozence v palestinském uprchlickém táboře, potomka egyptského feláha či příslušníka nejnižší kasty v Indii.

Získaný (dosažený) *status* je zpravidla zaujímán díky individuálnímu úsilí studiem, pracovitostí, rozvíjením dovedností, invencí či konexemi. Jde o osobní mnohdy celoživotní angažovanost, která jedinci umožňuje vymanit se ze svazujících pout předurčenosti připsaného statusu. Může však naopak být i výrazem pádu na žebříčku statusové příslušnosti. V naší kulturní sféře jde zejména o kariérní změny související s úrovní vzdělání a kvalifikace. Období společenské transformace devadesátých let přineslo u nás i individuálně a společensky závažné dopady změn vlastnických a mocenských pozic odvozené začasté z nepřehlednosti vlastnických práv a nedokonalosti právního systému. Rámec získaného statusu tak umožnil kupř. jedinci se základním vzděláním nabytí miliardových majetků s příslušným podílem na moci a rozhodování, v jiném případě akademicky vzdělanému vědeckému pracovníku přisoudil pozici podprůměrně placeného pozorovatele průvodních jevů dynamiky společenských změn. Pro jedny znamenala „sametová revoluce“ ohrožení sociálních jistot a nenávratnou ztrátu politické kariéry, pro jiné osobnostně akcelerující impuls na cestě uplatnění vzdělání, nadání, dovedností a osobního charisma. Pro mladou generaci se otevřely nebyvalé možnosti osobnostního rozvoje, starší generace je naopak často poznamenána pocitem trpkosti promarněných životních příležitostí a ztrátou šance „naskočit“ do „rozjetého rychlíku“ společenských změn a kariérních příležitostí. Vždy však platí: ať máme před sebou vrcholového sportovce, policistu, bankéře či venkovského učitele a nebo velkopodnikatele a drobného živnostníka, máme co do činění s těmi, kteří odvozuji svůj připsaný status zejména z míry osobního usilování, pracovitosti a nabytých dovedností.

V odborném terminologii i v běžné mluvě se můžeme setkat i s pojmem *vnučený status*. Každodenní život přináší takové změny společensky definované pozice jedince spíše v mimořádných situacích sice spíše nenadálých, ale o to silněji působících zásahů do zaběhnutého života. Jde o faktory měnící podstatně stávající

postavení, životní styl, hodnotové směřování i způsob uvažování člověka. Nástup vojenské služby, pobyt v nápravném zařízení, ztráta zaměstnání či střechy nad hlavou a nebo již pouhý fakt přestěhování se do urbanizovaného průmyslového centra může vnuceným statusem vojáka, vězně, nezaměstnaného, bezdomovce či anonymního nájemníka sídlištního komplexu vést k nevratným statusovým posunům. Stejně i v případě zlomových změn životních horizontů a společenského kreditu šťastného výherce milionové výhry či neočekávaného vítěze olympijského klání anebo vítěze soutěže „Česko hledá SuperStar“.

Sociologie ilustruje pestré téma statusového postavení i pomocí *hlavního* (master) *statusu*. Ten jako *generalizovaný status* svojí důležitostí dominuje ostatním statusovým úrovním, když je výslednicí kulturního vývoje dané společnosti. Někdy to může být majetek, jindy vzdělání, profesní postavení, mimořádné sportovní výkony či příslušnost k rase a etniku. V dosavadní historii lidské společnosti nikdy nebylo bez významu, zdali je člověk bohatý či chudý, bílý či černý, rodově vznešený či plebejec, vzdělaný či negramotný, pracovitý či lenivý, atraktivní či posmíváný, mladý či starý. Není tajemstvím, že i v tradičně pluralitní demokratické americké společnosti „neomezených možností“ je připisán status rasy mnohdy stále hlavní statusovou charakteristikou předznamenávající dosahování profesních či sociálních statusů. Podobně jako i příslušnost k naší romské minoritě zpravidla neodvolatelně předurčuje životní osud jednotlivce, sumu jeho životních šancí. Tedy možností a mezi zaujímání statusového postavení. K podstatným charakteristickým znakům nové globálně propojené společnosti pak patří imperativ uplatňování produktivity práce kvalifikovaného a vzdělaného pracovníka, kdy důraz na vzdělání, vědění a učení by měl významně spoluutvářet sociální pozici moderního člověka (Drucker, 1998).

Profesionální status je v našich podmínkách hlavním statusem. Nesmíme však pouštět ze zřetele, že vysoký status v jedné statusové hierarchii nemusí vždy korelovat s vysokým statusem v jiné hierarchii. Rozdíl mezi podnikateli a podnikavci, boháči a zbohatlíky, kariérami pracovníky a kariéristy, skutečnými učenci a pouze situací se přizpůsobujícími „učenílivými“, to vše jen dokresluje jak specifčnost, tak možnou problematičnost statusových hierarchií a častou rozpornost či dokonce rozporuplnost dominujících hodnotových kritérií. Právě status, jako první klíč moderní společnosti k identifikaci postavení jedince, je mnohdy charakterizován příslušnými *statusotvornými symboly*. Již běžný život nás takto upozorňuje na zjevné atributy reflektované v symbolických prvcích oblékání, způsobu bydlení, formách trávení volného času, spotřebních zvyklostech, úrovni stravování, vlastnictví určitých značek automobilů, rozdílech v trávení dovolené, kulturnosti chování a vyjadřování. Tyto symboly pak odrážejí *způsob života* jedince, jako celostního výrazu života člověka ve smyslu jeho charakteru, struktury a obsahu. Jde o atributy spojující objektivní a subjektivní stránku života jedince a společnosti na pozadí diferenciací podle sociálních skupin. Máme tak před sebou jemné předivo hodnotově zakotvených symbolů, které v krajních polohách exponují rozdíly mezi seniory a mládeží, venkovským a městským obyvatelstvem, manuální a duševní prací, materiálním bohatstvím a chudobou. V kontextu různých společností pak takovéto symboly hrají svoji provázanost na „váhu“ jednotlivých statusotvorných kritérií

různou úlohu. Zatímco ve Spojených státech půjde o silný dopad vlivů *nevertikální sociální diferenciací* jako je barva pleti, rodinného původu, náboženství, vzdělání či ročního příjmu, v našich podmínkách běží spíše o vliv věku, etnika, pohlaví, odvětví zaměstnání a konkrétně vykonávané profese. O silném vlivu *vertikální sociální diferenciací* pak hovoříme v případě rostoucí úlohy složitosti práce, životního stylu, vzdělání a kvalifikace, životní úrovně a účasti na řízení (Sirovátko, 1992).

Určitá sociální situace obvykle předpokládá či dokonce vyžaduje i určité chování. Jinak se chováme v situaci ohrožení, jinak v euforickém rozpoložení všeobjímající pohody. Neznamená to však, že jsme svoji povahou a temperamentem závislí na prostředí či že si „na někoho hrajeme“. Vyjadřuje to pouze fakt, že se v určitém prostředí chováme tak, jak to vyplývá ze situace. Předpoklad a očekávání určitého chování v určitém sociálním kontextu se nazývá *rolí*. Obsah rolí ve formě modelů a vzorů se stává postupně součástí historické zkušenosti a generačně se předává. Modely chování nachází jedinec buď přímo v chování lidí, anebo zakódované v symbolické podobě na půdě vědy, náboženství, umění, ekonomiky či politiky. Modely chování jsou obsaženy i v hodnotách, ideálech a sociálních normách dané společnosti, a to ve formě tradic a zvyklostí (Řezáč, 1998, s. 24-25).

Běžně používaný pojem *sociální role* je spojován s určitými vzory chování, které vyplývají s individuální příslušností ke konkrétním skupinám. Je souborem chování, postojů a hodnot, které jsou od jedince jako člena určité skupiny či společnosti očekávány. Jde o takové charakteristiky, tedy činnosti, chování a jednání, která vyjadřují funkční provázanost se společensky stanovenými pravidly a očekávaným způsobem chování ve vztahu k pozici, kterou jedinec nebo skupina zastává. Role je tak „poměrně stálým a vnitřně spojeným systémem chování (činností), souhrnem reakcí na chování jiných osob, probíhajících podle víceméně výrazně fixovaných vzorů, jejichž zachování skupina od svých členů očekává“ (Szczepański, 1966). Přitom je pochopitelné, že každý odlišný sociální status – připisáný i získaný – je spojován s příslušnou mírou naplňování očekávané role.

Konflikt rolí pak nastává v okamžiku střetu neslučitelných sociálních pozic. Naplňování role spojované s jedním individuálním statusem totiž může přímo narušovat role spojované s jiným statusem. Vysoce postavený a v organizaci plně respektovaný vedoucí pracovník tak může narážet na konflikt role manžela a otce ve vlastní rodině, když jeho manželka nemusí naplňovat očekávanou roli kolegyně v zaměstnání. Víme, že zejména u vysoce postavených osob široké plejády zájmů a angažovanosti může docházet ke konfliktu rolí v rámci systému nadřízenosti a podřízenosti, stranické disciplinovanosti, profesní zakotvenosti či pevnosti rodinných vazeb. Je jistě nesmírně obtížné sladit očekávané sociální role profesionálního politika s jeho problematičnými podnikatelskými aktivitami, vazbami na parlamentní nátlakové skupiny (lobby), světem sponzorských nabídek na jedné straně a původním profesním prostředím, neformálními přátelskými vazbami a vlastní rodinou na druhé straně. I ve světě zábavy či sportu můžeme nalézt ukázky konfliktu rolí zejména u jedinců, které vlna popularity či vynikající výkon a výsledky vytrhly z poklidu všedního světa běžně zaujímaných rolí a vrhly je do víru zcela nové a proto i mnohdy konfliktně budovaných rolí odvozených z výjimečnosti nové a náhle

zaujímané sociální pozice. Vítězství v soutěži krásy, získání vrcholné pozice na žebříčku popularity či naprosto neočekávané získání olympijského zlata jistě přináší právě nově získaným statutem řadu sociálních rolí, jejichž naplňování nemusí vždy probíhat hladce a v souladu s očekáváním okolí.

Posledně uvedený příklad se může vztahovat i k případu možného *odstoupení z role* (role exit). Jde o proces přetrhání vazeb s původní ústřední rolí a identifikace s novou rolí (Schaefer, Lamm, 1995, s. 126). Tento mnohdy výrazně životně stimuluji posun prochází často stadii pochybování, hledání alternativ, rozhodného odvrácení se a dokonce i vytváření nové identity. Zásadní otázka přerušení univerzitního studia ve jménu nové kariéry skvěle placené modelky, problém kolize dosavadní profesní dráhy a lákavé možnosti nejisté kariéry mediální hvězdy, situace nutnosti vyrovnat se s množinou různých tlaků vyvíjených na sportovního idol v odvozené roli „miláček davů“, to vše může přinášet nejen zaujetí vysokého statusu, ale i konflikt rolí a problém odstoupení z role. Významných podob tento proces nabývat i za situace, kterou přináší běžná životní změna jako je sňatek, rodičovství či rozvod, tak zejména situace v procesu vytváření nové životní identity jako je transsexualita, drogové odvykání, opuštění světského života, nezaměstnanost nebo bezdomovství.

Otázka vztahu sociálního statusu a sociálních rolí hraje významnou úlohu právě na pozadí dynamiky změn transformující se společnosti. Přitom i širší rámec naší kultury je charakterizován tím, že úspěch zpravidla znamená víc než přátelství, bohatství je ceněno výše než uspokojení z práce, drobné harmonizující životní radosti ustupují očarování ze spektakulárnosti zábavy. Lidé se navíc stále více posuzují podle toho, co vlastní, než podle toho, jací skutečně jsou. Sílící potřeba vlastnit hmotné statky bez přímé návaznosti na jejich skutečnou potřebnost, užitek a smysluplnost tak poznamenává i míru společenské prestiže jednotlivých společenských pozic a jim odpovídají proces zaujímaní společenských rolí (Sekot, Charvát, 2002, s. 51-52).

Obecně vzato je míra prestiže dané společenské pozice a role odvozována od *hodnotového systému* dané skupiny či společnosti. Každá společenská pozice přináší určitá práva a povinnosti, které předznamenávají plnění určitých rolí. Práva jsou souhrnem očekávání vztahujícím se k ostatním, závazky naopak vyjadřují chování stanovené pro danou společenskou roli. Je zřejmé, že plnění sumy společenských pozic a rolí se projevuje i v určitých osobních vlastnostech. Některým sociálním rolím se může člověk naučit již v dětství, jiné rámuje proces socializace v průběhu celého života. Některé sociální role se vyznačují krátkodobostí – kupříkladu role cestujícího v prostředku hromadné dopravy, jiné – rodič či vědecký pracovník, naopak trvalostí. Přitom *realizace role* závisí na složitém, vzájemně spojeném systému biogenních a psychogenních faktorů, na vzorech osobnosti, definici dané role, struktuře příslušné skupiny a stupni identifikace jedince s ní. Dobrovolná či spontánní identifikace jedince s cíly skupiny přináší hladkou realizaci rolí a hraje tak významnou roli na poli jeho socializace. Skupina, jejíž vzory, příkazy a hodnoty se stávají ideály jednotlivce, se stává „vztažnou“ či *referenční skupinou*. Role ukládané takovouto skupinou jsou pak prováděny přesně, s plným

pochopením a hlubokým vnitřním přesvědčením. Naopak jedinec, který neplní očekávání skupiny, naráží na sankce různého druhu: počínaje volným nátlakem až po represii nežádoucího chování.

Společenská praxe nám přináší o úloze referenčních skupin dostatek ilustrativních příkladů. Jejich socializační působení totiž může mít naprosto odlišný dopad: počínaje jasně pozitivním až po krajně negativní. Rozvoj fyzických dovedností a přátelské vztahy pěstující sportovní klub má jistě naprosto odlišné „referenční dopady“ než čas v nicnedělení ubíjející pouliční parta nebo dokonce kriminální gang. Náboženská sekta svými rigorózně svazujícími imperativy stojí na cestě zaujímaní sociálních rolí nepochybně na opačném pólu hodnotového směřování, než liberální a na všestranný rozvoj jedince zaměřená univerzitní kolej.

Zaujímaní statusu a fungování sociálních rolí ve světle referenčních skupin aktualizuje problematiku *integrace proků osobnosti*. Osobnost svým komplexním výměrem totiž vzájemnou vazbou zahrnuje biogenní, psychogenní a sociogenní prvky. Tato vnitřní integrace osobnosti však může přinášet rozpory a konflikty. K sociálním příčinám dezintegrace osobnosti tak patří fakt disharmonizující příslušnosti k více odlišně hodnotově zakotveným společenským skupinám, účast v dezintegrovaných skupinách nevymezujících přesnou určenost společenské role a konečně může jít i o rozpory mezi charakterem osobnosti a jí určené společenské role. Prakticky jde o důsledky odporujících si vzorů jednání, dysfunkci systému společenské kontroly a jednolité hodnotících kritérií a o rozpornost osobních dispozic s požadavky zaujímané role. Extrémní případ zaujímaní neslučitelných rolí „dvojitý život“ otce rodiny a návykového gamblera, neadaptabilita nového venkovského obyvatele v neznámém prostředí anonymního urbanizovaného sídliště, propast mezi bezprostředností osobních přátelských kontaktů a zformalizovanou strukturou pracoviště, neschopnost bojácného submisivního jedince přizpůsobit se nové zodpovědné roli autoritativního, rozhodného a iniciativního šéfa. To vše ilustruje situace osobnostní dezintegrace na pozadí konfliktu pozic, rolí a proků osobnosti. O integraci osobnosti proto mluvíme především za situace nepřítomnosti konfliktů mezi jejími jednotlivými prvky.

2. Skupiny

Procesy sociální interakce spojují jedince v určitá trvalá seskupení, které na pozadí specifík místa a času nabývají různou podobu. Každý z nás přísluší k nějaké rodině, je součástí sousedských vztahů, zaujímá určité postavení v profesních strukturách. Máme stále určité okruhy kamarádů a vstupujeme do přátelských vztahů a vazeb. Mnozí náleží do studijních kroužků, sportovních klubů, náboženských organizací, kulturních institucí či jsou součástí formální struktury politických stran. Můžeme být členy odborů nebo bytového družstva, stát se stálým návštěvníkem internetové kavárny či skalním fandou „svého“ fotbalového klubu. Stáváme se součástí filmového či divadelního publika, účastníky masového předvolebního shromáždění, čtenáři oblíbeného deníku. Náležíme zcela jistě k určité společenské třídě či vrstvě, patříme do konkrétní teritoriální pospolitosti, spadáme do určité věkové kategorie. Jsme občany konkrétního státu a příslušníky určitého národa. Náležíme k určité rase a k určitému etniku. Mohli jsme být povoláni do vojenské služby, osobním selháním si můžeme přivodit výkon trestu a nebo zásadně nedobrovolně změnit své životní horizonty jako trvale tělesně postižená oběť tragické dopravní nehody. Jsme totiž součástí mnohačetných forem společenského života.

Člověk se v průběhu svého života účastní široké škály diferencovaných forem pospolitého společenského života, jako souboru jevů a procesů realizovaných mezi lidmi. Právě sociologie se zabývá klasifikací těchto forem pospolitého života a cílí k popisu jejich součástí a procesů, které se v jejich rámci uskutečňují. Suma uvedených pojmů vztahujících se k problematice života ve společnosti nás přivádí k jejich rozlišení a případnému přesnějšímu definičnímu vymezení.

Zejména na půdě sociologických výzkumů a statistických metod jejich zpracování se setkáváme s pojmem *soubor*. Nazýváme jím souhrn lidí vyznačujících se určitou společnou vlastností poznanou vnějším pozorovatelem, a to bez ohledu na to, zda si příslušníci souboru tuto svoji odlišující vlastnost uvědomují. Fyzická antropologie tak odlišuje lidi podle fyzických vlastností: např. blondýnky či lidi černé pleti. Soubor tvoří i příslušnost k profesi, věkové skupině, podle pohlaví, vzdělání, majetku či důchodu. Soubor jako společenská kategorie není integrována žádnou vnitřní vazbou, má však vždy společnou vlastnost či vlastnosti (Szszepeański, 1966).

Vytváří-li soubor jakýkoliv druh vnitřní vazby, přetváří se v *pospolitost*. Jde o termín velice širokého smyslu, zahrnující všechna seskupení lidí, ve kterých vznikla a udržuje se, alespoň krátkodobá, společenský vazba: tedy tehdy, kdy vzniká a udržuje se souhrn mezilidských vztahů a závislostí.

Nejmenší seskupení reflektující pospolitý život tvoří *pár*, jako dvojice osob stejného nebo různého pohlaví. Je charakteristický svoji bezprostředností a může být spojen principem sexuálních vztahů, příbuzenskou vazbou, přátelskými pouty, založen na bázi nadřazenosti a podřazenosti, sloučen na vztahu pomoci, odvozen z výchovných vztahů a nebo může fungovat na základě přechodných okolností či dočasné spolupráce. Pár vzniká na bázi osobních či věcných styků. Rozhodující úlohu v nich však hrají zpravidla individuální vlastnosti zúčastněných osob bezprostředně

reagujících v procesu jemného přediva vzájemného ovlivňování. Nově přichází člen v rámci páru – prvorozené dítě novomanželů, nový spolupracovník či kamarád – může v rámci *triady* (tříčlenné skupiny) rolí třetího nabývat strategie „rozděluj a panuj“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 149-150). Šéf si tak může účinně – a to dokonce s hlubokým vnitřním uspokojením – posilovat své dominující postavení právě podněcováním rivality svých dvou na stejnou roveň postavených asistentů.

Nízkou trvalostí osobních a institucionálních vazeb se vyznačují *společenské okruhy*. Styk ve smyslu pouhé agregace lidí či jedinců stejné charakteristiky jako báze této pospolitostní formy se kupříkladu u jedinců pravidelně dojíždějících do práce může stát základnou uzavírání známostí, vyměňování názorů, komentování politických a sportovních událostí. Umocňování kamarádských a přátelských vazeb může vést i ke vzniku neformálních primárních skupin.

V případě pospolitosti máme tedy před sebou nejobecnější termín zahrnující různé formy společenského života, které se však svým obsahem a formami dále odlišují. Proto je nezbytné přistoupit k další pojmové diferenciaci a precizaci nejběžněji frekventovaných pospolitostních forem.

Všeobecně rozšířená sociologická kategorie **skupina** označuje určité množství osob – nejméně tří – spojených systémem vztahů regulovaných institucemi, osvojujících si společné hodnoty a vyznačujících se určitým principem odlišnosti (Szczepański, 1966). Jde tedy o jedince spojené vědomou sociální interakcí obdobných norem, hodnot a očekávání (Schaefer, Lamm, 1995, s. 127). Definice skupiny obsahuje i dva důležité rysy: schopnost společného jednání a podřízenost společným cílům (Bauman, 1965, s. 172).

Každá společnost sestává z řady skupin propojených každodenní sociální interakcí na cestě dosahování určitých cílů, rozvíjení vazeb a naplňování sociálních rolí. Skupiny spoluvytvářejí povahu individuálních statusů a rolí v rámci sociální struktury a zprostředkovávají vazby mezi jedincem a širší společností. Jednotlivec však není zpravidla vstřebáván skupinou celou svoji osobností, ale pouze ve vztahu ke společenské roli, která mu v jejím rámci principem „selektivnosti skupiny“ přísluší. Víme však, že některé skupiny absorbují téměř celou osobnost svých členů, ponechávají jim minimum soukromí a práva na vlastní veřejně projevovaný názor. Příslušnost k rigorózní náboženské skupině, politické členství ve fundamentalistickém hnutí, účast na intenzivním vojenském výcviku či vrcholné sportovní přípravě, to vše jsou příklady možného intenzivního absorbování osobnostních rysů a podřizování rolí jedince v jiných skupinách. Příslušník sekty tak naprostou oddaností roli šířitele „pravé víry“ a „spasitelského poselství“ může ignorovat výkon očekávaných rolí v zaměstnání, rodině, bydlišti či na půdě občanských povinností. Zpravidla však příslušnost ke skupině absorbuje jenom část životních aktivit, které jsou dále realizovány v rámci angažovanosti na půdě řady dalších skupin.

Sociologická literatura zpravidla klasifikuje skupiny na základě šesti odlišujících principů podle:

1. etnické či rasové příslušnosti,
2. úrovně kulturního rozvoje,
3. typů struktury skupin,

4. speciálních úkolů a funkcí,
5. převažujících typů styků mezi členy,
6. jiných základů (Szczepański, 1966).

Obecnější kritérium *velikosti* skupiny zpravidla považuje za malé ty, nepřesahující dvacet členů. Jde většinou o převažující bezprostřednost osobních styků a provázanost na neformální instituce. Velká skupina oproti tomu je „příliš velká, než aby se její členové mohli osobně znát“ ve smyslu absence bezprostřednosti styků. Kategorie velikostně střední skupiny leží někde uprostřed a není obvykle přesněji vymezována.

Sociologicky zajímavější dělení podle povahy existujících skupinových vazeb odlišuje primární a sekundární skupiny. **Primární skupina** se podle Ch. H. Cooleyho vztahuje k malým skupinám charakterizovaným bezprostředností vztahů „tváří in tvář“ a vyznačuje se principem podpory a spolupráce. Již tímto svým výměrem hraje prvotní skupina nezastupitelnou roli v procesu socializace. Vazba v těchto skupinách se opírá o silné emocionální zaangažování svých členů na záležitostech skupiny a je charakterizována vysokým stupněm identifikace svých členů se skupinovými hodnotami, normami a cíli. Malé skupiny s osobním pojátkem se přirozeně vytvářejí nejčastěji ve společensky homogenním prostředí a sestávají se z lidí, zájímavých souměřitelné místo v dané sociální struktuře. Mechanismus utváření osobnosti člověka v prvotní skupině obsahuje prvek vštěpování cílů jednání, osvojování prostředků a motivací dosahování cílů skupiny, určování skupinových norem, kontroly a hodnocení chování členů skupiny včetně používání pozitivních i negativních sankcí (Bauman, 1965, s. 177-179).

Primární skupinou je předně rodina, integrovaná především osobním zaujetím svých členů, pramenících z citového svazku a odpovědnosti za osudy jiných členů rodiny (Cooley, 1909). Podobné charakteristiky můžeme nalézt i u skupin vrstevníků vznikajících zejména v dětství a jinošství či v rámci sousedských vztahů. Význam primárních skupin spočívá ve formování vlastností a hodnotové orientace člověka, zejména v raných fázích procesu socializace.

Sekundární skupiny se vyznačují formálností a neosobností, absencí intimity, spontánností a bezprostředností vztahů a nezbytné míry vzájemného porozumění. Organizují se zpravidla pro dosažení určitého cíle., zásadní význam v jejich rámci hrají zprostředkované věcné styky. Příkladem zde může být *koalice* ve smyslu dočasné či stále aliance směřující ke společným cílům. Sekundární skupiny se opírají o institucionalizovaný a schematizovaný systém vztahů a jejich činnost je regulována předpisy. Z hlediska velikosti se většinou jedná o velké skupiny.

Dělení na primární a sekundární skupiny je provázáno i s kategorizací odvozené od míry formálnosti. Za **neformální skupiny** označujeme ty, jejichž vnitřní vazba vychází z institucí neformální kontroly. Převládají osobní vztahy, členové jednají dobrovolně, bez vnějších podnětů a donucení. Z logiky věci vyplývá, že jde zpravidla o malé primární skupiny. Mohou to však být i neformální pospolitosti sousedských vazeb určité čtvrti či městečka. **Formální skupiny** naopak cílením na maximální účelovost a účinnost jsou odvozovány z formálních institucí a vyznačují

se tedy i formálností vztahů. Skupina provádí hodnocení a kontrolu, utváří se hierarchie s přesně formálně vymezeným podílem na moci a systémem nadřazenosti a podřízenosti.

Kritérium délky trvání vyčleňuje *dočasnou skupinu* vznikající účelově, na základě určitého podnětu a s jeho odezněním také zaniká. Přípravný olympijský výbor, dětský letní tábor nebo Komise pro přijetí nových členů v rámci evropské integrace mají vzdor zásadní významové odlišnosti svého poslání jedno společné: naplněním svého účelu logicky zanikají. *Trvalé skupiny* oproti tomu mohou existovat po značnou část života jejich členů či s větším přesahem po dobu delší. Rodina tak nezaniká úmrtím jednoho z jejích členů, Svaz spisovatelů funguje i po ideovém „zatracení“ svého zasloužilého laureáta, politická strana dál působí na půdě parlamentní demokracie i po odchodu dlouholetého vůdce na odpočinek.

Princip *členství* ve své *automatické* formě vypovídá, že člověk se stává nejprve členem určité skupiny a teprve potom se u něj vytváří příslušný pocit sounáležitosti. Až po narození do určité rodiny si můžeme vypěstovat pevné příbuzenské vazby, sedmiletý školák si vytváří ucelenější náboženský konfesně zakotvený názor zřejmě až po formálním křtu či biřmování. *Dobrovolné* členství oproti tomu vzniká v posloupnosti prvotního vytváření pocitu solidárnosti, sympatií a sounáležitosti se skupinou a až následného uvědomělého (či alespoň uvědomovaného) členství. Přinejmenším obecně zde můžeme uvést příklady uzavírání sňatku, stranické příslušnosti nebo zájmové organizovanosti.

Princip členství dále rozlišuje skupiny podle míry selektivnosti. *Uzavřené* (exklusivní) skupiny tak tvoří ty, které jsou v hlediska členství přístupny pouze vybraným jedincům splňujícím jistá pevně stanovená kritéria (kluby pro příslušníky aristokracie, absolventy prestižních univerzit či držitele olympijských medailí apod.). *Polozavřené skupiny* přijímají své členy méně rigorózně a využívají i princip negativních kritérií. Do určitých profesních pozic můžete tak být přijati pouze na základě čistého výpisu z trestního rejstříku, dokonalého zdravotního stavu či negativní lustrace. *Otevřené* (inkluzivní) skupiny jsou přístupny prakticky všem, kdo splňují jednoduchá základní kritéria: Člen filmového klubu zaplatí roční členské příspěvky, držitel nákupní karty velkého obchodního řetězce pravidelně nakupuje právě ve „svém“ mega marketu.

Již v kapitole zabývající se na pozadí sociální interakce systémem sociálních pozic a rolí jsme zmínili pojem *referenční skupina*. Na tomto místě zdůrazňujeme, že jde o skupiny fungující jako standardy pro oceňování sebe a vlastního chování, jako normativ chování a myšlení a jako měřítko vztahu k okolnímu světu. Student umělecké školy se tak poměřuje světem umělců, student tělovýchovné fakulty si jako referenční rámec zřejmě zvolí svět sportu. Jedinec je během života ovlivňován dvěmi i více referenčními skupinami, jejichž vliv se v průběhu času s rostoucím věkem postupně mění. Zpravidla jde o linii vycházející z rozhodujícího vlivu rodiny, přes kamarády a přátele až ke spolupracovníkům a životními osudy stejně poznamenaným vrstevníkům (kupříkladu v domově pro seniory). Pojem *sociální síť* pak označuje sérii sociálních vztahů vzájemně spojujících jedince, kteří v jejím rámci mohou nacházet jak širší uplatnění tak i omezení.

Zájmové či *účelové skupiny* se vytvářejí proto, aby sloužily nebo alespoň napomáhaly k dosažení cílů předurčených určitým zájmem. Jde tedy o systematické směřování k cílové hodnotě či stavu věci, které skupina považuje za žádoucí či dokonce nezbytné pro svoji existenci. Motivem pro vytváření účelových skupin může být i boj s jinými skupinami. Dnes se v tomto smyslu tragicky aktualizuje jednostranná zájmovost teroristických skupin na Blízkém východě či na území Afghánistanu a Iráku, účelově se pak zpětně reaguje vytvářením protiteroristických komand a speciálních vojenských jednotek. Účelovost je dnes zřejmá při vytváření relevantních skupin na půdě politiky, ekonomie, vědy, kultury, náboženství, dobročinnosti, masové kultury, sociální sféry a také sportu. Princip účelovosti je v těchto skupinách jednotící bází členské identifikace se skupinovými cíly a úkoly. Z ní se také mnohdy odvíjí vysoká míry uspokojení očekávání a potřeb svých členů.

Problematika skupin nás přivádí i k dalším pojmům, které odrážejí a ilustrují bohaté spektrum skupinových charakteristik. Masovými médii a výchovnými pracovníky často frekventovaný pojem *parta* vyjadřuje malou neformální skupinu vrstevníků, která má relativně malý počet členů. Je sociologicky charakterizována silnou intenzitou vzájemných styků, hodnotovou a normativní homogenitou, jednotou potřeb, zájmů a cílů, živelností vzniku a dobrovolností členství (Zapletal, Jilčík, 1998, s. 38). Programové zacílení party je většinou odvozováno z „nápadu“ některého jejího člena či z reakce na vzniklou situaci či událost. Místem setkání je zpravidla prostor mimo dosah rodičovské či veřejné kontroly. Jejich mnohdy negativní orientace spočívá primárně v nehodnotném, bezcílném a neproduktivním marnění volného času. Odtud, z prostého faktu „nudy“ či z materiálních pohnutek, není mnohdy daleko k protispolečenské činnosti a nebo dokonce ke kriminálnímu jednání. Od bezcílného posedávání školou povinných teenagerů na lavičkách s cigaretou a mobilním telefonem v ruce není daleko k požívání alkoholických nápojů, experimentování s drogami, hazardním hrám, vandalismu, kapsářství, vykrádání aut, bytů a chat. Je příznačné, že právě party vyznačující se společensky negativní činností se vyznačují vyšším stupněm organizovanosti a tedy i zjevností své „profilace“.

Obecně vzato může být existence part výrazem uspokojování jak osobnost pozitivně rozvíjejících činností (kupř. sportovních) tak reflexí hodnotové bezradnosti, problematičnosti a nekomplexnosti osobnostního zrání na cestě socializace jedince.

3. Organizace, instituce, byrokracie

Společenskou skupinu, záměrně vytvořenou k dosažení specifických cílů, nazýváme **organizací**. V běžném životě se tak setkáváme prvořadě s řadou zejména průmyslových a obchodních podniků nebo sdružení. Dále jde o širokou paletu organizací, jako jsou školy, nemocnice, správní úřady, kostely, armádní zařízení, věznice, divadla apod.

Organizace v obecné rovině je v zásadě konkrétní podoba určitého sociálního útvaru (škola jako organizace instituce vzdělání, banka jako organizace instituce finančnictví, hotel jako organizace služeb a cestovního ruchu, sportovní klub jako organizace instituce výkonnostního sportu). Je tvořena lidmi, kteří něco určitým způsobem dělají a jako taková je podmnožinou instituce ve smyslu vztahů, ustavujících se mezi lidmi na cestě řešení problémů. Je způsobem koordinace lidských konkrétně zaměřených aktivit. Ve své formální podobě je jako *osa moderní společnosti* koordinátorem velkého počtu osob zaměřených na dosažení určitého cíle (Keller, 1995, s. 70-71).

Renomovaný teoretik moderních forem řízení A. Etzioni k základním rysům organizace přičítá jasně vymezené rozčlenění činností a autority, pevný systém nadřízenosti a podřízenosti a rutinní obměnu členství v závislosti na míře jejich skupinové užitečnosti (Etzioni, 1964). Organizace tak představují umělý prostředek *koordinace* aktivit většího počtu lidí za určitým účelem. Jejich *formálnost* spočívá v tom, že principy fungování jsou *podobné*, ať se jedná o výrobu spotřebních předmětů, zajištění obrany, růst vědeckého poznání, péči o nemocné, výkon spravedlnosti, šíření informací, prezentaci produktů masové kultury či organizaci sportu. Důležité je, že všechny jasně účelově vymezené organizace vznikají jako výraz snahy o řešení téhož problému: jak zajistit koordinaci společné akce a její stálost, která by byla nezávislá na náhodné výměně osob. V tomto smyslu lze chápat formální organizaci jako uměle ustavený sociální útvar vybavený formalizovanými procedurami za účelem mobilizace a koordinace kolektivního úsilí k dosažení stanovených cílů (Keller, 1996).

K základním *charakteristikám* organizace patří formální struktura ve smyslu jasně vyjádřeného souboru pravidel a regulativů určujících činnost jejích členů. V případě organizačních řádů a norem jde o vymezení podílu každého člena na skupinovém úkolu a specifikaci jeho vztahu k jiným členům dané skupiny, podíl členů na řízení a rozhodování, způsoby přijímání rozhodnutí, výměr pozitivních a negativních sankcí a způsoby kontroly chování členů.

Důležitou součástí hodnocení organizace z pohledu kooperace svých členů tvoří způsoby *prosazování autority* vůči vlastním členům. A. Etzioni v tomto kontextu zmiňuje potlačující, odměňující a normativní formy přístupu, které růzností přístupů akcentují použití síly, utilitární poskytnutí prospěchu či sdílení norem organizace. Prosazení autority tak závisí na povaze organizace: vězením či vojskem počínaje, přes svět byznysu až po náboženské či charitativní organizace. V praxi tržních vztahů moderní společnosti, založené na provázanosti na zaměstnávající organizaci, sílí široké uplatnění *odměňující autority*. Demokratizace sociálních vztahů navíc přináší posilování *normativní autority*, známé v podnikovém managementu.

Stejný autor dělí organizace podle míry sdílení *norem* provázených s principem *členství*. Zde se diferencuje mezi normami odcizujícími, získávajícími a participujícími I zde máme před sebou širokou škálu organizačních charakteristik, jako je vynucená negativní báze členství, prospěchářský přístup a nebo konečně plně ztotožnění se s cíli a požadavky organizace.

Postavení organizace ve struktuře společnosti a její hodnocení se v kontextu místa a času mění. Podstatné charakteristiky jejího dobového poslání lze vysledovat i na pozadí hlavních etap *vývoje sociologie organizace* (Keller, 1996). Z tohoto pohledu lze odlišit:

1. *Klasické období* charakterizované chápáním organizace jako nástroje co nejefektivnějšího zpracování výstupů všeho druhu.
2. Koncept *human relations*, která odlišením neformálních vztahů od formální struktury cílila k důrazu na význam harmonizace mezilidských pracovních vztahů, jako nástroje zvyšování produktivity práce a pocitů pracovního uspokojení. Otec této koncepce *Elton Mayo* v roce 1925 na základě dlouhodobého výzkumu mezilidských vztahů v americkém podniku *Western Electric* totiž došel k závěru, že pracovní výkon skupiny není ovlivňován prvořadě technickými inovacemi, nýbrž harmonizací neformálních vztahů a změnami pracovního prostředí a z toho plynoucího ovzduší na pracovišti. Sociální atmosféra tak byla chápána jako významný stimulující faktor produktivity práce.
3. *Organizační psychologie* vycházející z teorie lidské motivace, klade důraz na sebe-realizaci vlastní osobnosti a zdůrazňuje potřebu harmonizace jednotlivých aktérů organizace s jejími cíli.
4. Teorie *omezené racionality* jako akceptování fatálnosti nepřekonatelných dysfunkcí v rámci organizačních struktur.
5. Jednostranně *ekonomický důraz* na hledání rozdílů mezi tržně a netržně orientovanými organizacemi.
6. *Strukturálně funkcionální* chápání organizace jako komplexního útvaru nadaného oživující schopností sebe regulace.
7. *Kontingenční přístup* jako skepse vůči možnosti stanovit prakticky jednoznačně využitelné trvalé zásady a principy organizací a odvozeným důrazem na pružnost a vnímavost manažerů vůči dynamice změn, vnějších tlaků a vnitřního pnutí.

Problematika organizace je z pohledu jejích omezených možností posledně jmenovaného přístupu rozpracována praktickým vhladem známého důlního inženýra *Fayola* v *zásadách vrcholového managementu*. Ty z organizačního hlediska obsahují princip zásadního významu dělby práce, vymezení zásad uplatňování autority, nezbytnost udržování vysoké úrovně disciplíny, imperativ jednoznačnosti a tedy i jasnosti instrukcí, uplatňování zásady jednoty vedení, respektování principu podřízení zájmům celku, vymezení pevných kritérií odměňování, uplatňování nezbytné míry centralizace, respektování praktických dopadů existujícího organizačního

řetězce vztahů, všeobecné akceptování řádu a pořádku, korektnost jednání v rámci systému nadřízenosti a podřízenosti, směřování k co nejvyšší stabilitě zaměstnanců, posilování iniciativnosti a pěstování ducha kolegiality (Keller, 1996).

V sedmdesátých letech minulého století se na půdě diskusí o povaze a poslání organizace v moderním světě objevila *Crozierem* prezentovaná teze o *zablokované společnosti*. Ta se projevuje dvojitým způsobem. Extrémní *centralizační* staví hráz možnosti nezkresleně poznat v dostatečné míře praktické dopady rozhodnutí. To vede k absurdní situaci, za které ti, kteří mají příslušné znalosti, nemají dostatečné rozhodovací pravomoci. Druhým případem neprostoprostnosti a tedy nefunkčnosti organizace je neúměrně vysoká *hierarchizace*. Jde o stav, kdy je prakticky nesmírně obtížné projít z jedné organizační kategorie do vyšší, a to za situace špatné vnitřní komunikace. Řídící pracovníci jsou tak závislí na informacích poskytovaných středními kádry. Ti však ve jménu uchování si výhody zdroje informací mnohdy klamou. Řídící pracovníci při vědomí této skutečnosti nemají jinou volbu, než hledat a vydávat rozhodnutí přinášející co nejmenší rizika. Tím se však rozhodnutí obsahově vyprazdňují do podoby samoučelně zformalizovaných předpisů. Systém funguje jen díky vzájemné závislosti jeho účastníků, kdy každý je jak obětí tak příčinou zablokování organizace. Člověk tak přímo či zprostředkovaně připravuje organizaci o její racionalitu.

Snaha postavit účinnou hráz striktně zformalizované organizaci se odráží v řadě koncepcí moderních forem řízení. *Reengineering* tak cílí k snižování stupňů řízení z osmi až šesti na čtyři, tří či dvoustupňový systém, který má lépe vyjít vstříc zásadě pevně vymezených kompetencí, osobní zodpovědnosti a nezkreslování informací mnohočetností zdrojů a více stupňovostí „informačních filtrů“. Proti představě jako striktně formální hierarchie ovládané primárně ekonomickými principy je dále postavena idea *řízení* jako *sociálního procesu* s důrazem na nezastupitelnost pozitivní působnosti konzultace, participace a konsenzu podřízených. Jde o další z forem hledání způsobů, jak zvýšit míru zajímavosti a tedy přitažlivosti práce v úsilí nabídnout nižším řídicím pracovníkům větší míru autonomie a širší prostor pro samostatné myšlení a rozhodování.

Diskuze na téma organizace pevně souvisejí i s kategorií *vůdcovství*. V tomto kontextu bývá obvykle definováno jako dynamický proces, v jehož průběhu jeden člen skupiny ve jménu dobrovolného angažovaného podílení se na plnění úkolů skupiny ovlivňuje ostatní. Sociologicky relevantní pojem *autorita* může být definován jako moc, jejíž projevy jsou akceptovány těmi, jichž se týkají. Autorita je tedy moc, které se podařilo ospravedlnit oprávněnost řídit, přikazovat, regulovat a určovat.

Organizace je místem tvorby, budování a zaujímání kariéry. Rozhodující vliv vzdělání a kvalifikace v naší kulturní sféře na proces zaujímání sociální pozice v tomto smyslu aktualizuje zejména problematiku profesní kariéry. *Profesi* přitom chápeme jako výraz dosaženého vzdělání, kvalifikace, dovedností a zručností a jako hlavní zdroj příjmů, moci, prestiže a mobilitních šancí.

V sedmdesátých letech tak odborná literatura prezentuje *základní fáze profesní kariéry*, které lze shrnout následovně:

1. *Učedník*: práce je vykonávána pod dohledem, vztahy k nové organizaci jsou ještě relativně slabé, když chybí dostatečný prostor i čas pro vytvoření silnější organizační a profesní identifikaci.
2. *Kolega*: roste jistá míra osobní nezávislosti, dosud převládající podřízenost ustupuje vztahům rovnosti s druhými. Stupeň identifikace s organizací posiluje i sílící možnost přejímat vyšší míru zodpovědnosti.
3. *Mentor*: součástí jeho činnosti je i výcvik, řízení a ovlivňování druhých. Poměrně vysoká míra identifikace s organizací je předpokladem schopnosti těšit se z úspěchu druhých, jako zdroje profesního uspokojení a zvyšování míry úspěšnosti jedince.
4. *Sponzor*: ovlivňuje již celou strategii organizace a má všechny důvody k sebeidentifikaci s vlastním dílem.

Jednotlivé fáze vývoje vztahu jedince k výkonu zvolené a vykonávané profese odrážejí jak postupný proces osvojování si profesních dovedností, tak i gradující vývoj vlastního pocitu uspokojení plynoucího ze samostatného zodpovědného výkonu činností v organizaci, s nímž se identifikoval.

Zorný úhel profesních kariér aktualizuje i problematiku jejich *typologii*. E. Schein z tohoto pohledu koncem osmdesátých let nabízí osmistupňovou typologii odrážející přístup k profesní kariéře tak, jak ho známe v běžném životě zaměstnaneckého světa organizací:

1. Preferující *bezpečí* a vyhledávající stabilní a snadno proveditelné úkoly. Služební postup chce mít založený na délce pracovního poměru s důrazem na jistoty zdravotního a penzijního pojištění. Nejvyšším uznáním je vyjádření loajality ze strany zaměstnavatele.
2. Usilující o *autonomii* s důrazem na odbornou práci na zakázku s nízkým dohledem a zřetelně formulovanými cíli. Viditelná odměna za provedený výkon, jako je prémie a zvláštní ceny, je pak hlavním výrazem profesní satisfakce.
3. Zdůrazňující *technickou kompetentnost* ve smyslu upřednostňování technicky zajímavých problémů a nezájmu o řídicí funkce. Nejvyšší míra profesního uspokojení je odvozována ze vzestupu otevírajícího další vlastní rozvoj i z uznání ze strany kolegů.
4. *Manažerský typ* lze ilustrovat zejména zájmem o přejímání zodpovědnosti a vyhledávání příležitosti k vůdcovství. Odměnou je zvláštní prémie za výkon celé organizace a z toho odvozované finanční ohodnocení a postup do vyšších funkcí.
5. *Podnikatelský typ* je profesně akcelerován potřebou stále nových výzev a hledání výhodných řešení. Jako odměnu žádá vlastnictví a bohatství jako viditelné atributy osobního úspěchu. Preferuje výsadu určovat si sám své cíle a nejvyšší míru uznání odvíjí z všeobecně přijímaného obdivného názoru o vlastní výjimečnosti.

6. Typ orientovaný na *službu* chce předně pomáhat druhým, a to bez ohledu na materiální výhody svého počínání. Odměnou je pro něj vnitřně hluboce zažitý pocit užitečnosti, nejvyšším uznáním podpora podobně orientovaných kolegů.
7. *Soupeřivý* typ nalézá smysl v práci nabízející možnost soutěže s ostatními. Preferuje podaný výkon a za odměnu očekává výhry, cena za vítězství představuje nejvyšší formu uznání okolí.
8. Typ orientovaný na *životní styl* oceňuje práci umožňující uvést do harmonické vyváženosti profesní a osobní život. Vysoce oceňuje integraci profesních, osobních i rodinných zájmů. Proto nejvyšší míru ocenění odvozuje z míry respektování jeho profesně zájmových, osobních a rodinných priorit.

J. Keller si ve své práci všímá i zajímavého tématu *alternativních organizací*, které jsou odlišující formou vzhledem k byrokracii. K jejich *výhodám* patří schopnost chovat se lidsky disciplinovaně i bez formálního donucení a dobrovolné kooperace s druhými organizacemi a jedinci. S výhodou je praktikován flexibilní a vstřícný organizační princip „případ od případu“ za účasti všech angažovaných stran. Apely morálních norem a osobnostně pevně zavazujících hodnot hrají rozhodující úlohu i v rovině sociální kontroly. Vztahy mezi lidmi na půdě alternativních organizací bývají inspirovány zásadou harmonických vztahů s danou komunitou. Lidé jsou do organizace přijímáni na bázi neformálních vazeb reflektujících společné hodnoty, zásady a nemateriální motivaci práce. Důraz je kladen na přátelství a produktivní spolupráci. Sociální kritérium vychází z principu rovnosti, umenšování sociálních rozdílů, rotace funkcí, neformálních vztahů, mzdové nivelizace a spoluúčasti při rozhodování. Odtud přirozeně vyplývá všeobecně přijímaná účast na týmové práci a všeobecně poskytovaný přístup k řízení (Keller, 1996). Sociální praxe pak jasně naznačuje nezastupitelnou úlohu alternativních organizací zejména v sociální práci především s osobami ve ztížené životní situaci, drogově závislými a mladými devianty.

K *nevýhodám* těchto organizací patří zejména velká časová náročnost, vysoký stupeň její homogenity, častá mnohoznačnost působení emotivních faktorů, nezřídka neslučitelnost s tlaky prostředí okolního převážně byrokratického světa. Hledisko osobního hodnocení či profesního uspokojení pak upozorňuje na prakticky nezhodnocované a nerealizované rozdíly výkonu a kvality jednotlivých členů této formy organizace.

K důležitým charakteristikám organizace náleží i míra její *efektivnosti*. Není jistě třeba připomínat obtížnost měření organizační účinnosti, která je zejména z pohledu okolí relativizována mnohoznačnou a často vnitřně rozporuplnou sumou vnitřních principů a vnějšího subjektivizovaného očekávání. V zásadě však efektivnost organizace vychází z její vyjednávací pozice, která umožňuje zhodnocovat specifické nedostatkové a proto vysoko ceněné zdroje z jejího sociálního prostředí. Kritériem zde může být i schopnost připoutat k sobě odborníky, využívat jejich schopností a získávat tak neocenitelné zdroje z okolního prostředí i na úkor méně schopných organizací.

Správně se často připomíná lidská schopnost tvořit a předávat jednou vzniklé instituce v rámci existujícího pospolitého života. *Organizaci* jsme vymezili jako konkrétní podobu skupiny lidí, kteří něco určitým způsobem dělají za účelem dosažení specifických cílů. Odlišitelný běžně používaný pojem **instituce** je zpravidla definována jako „ustanovený způsob řešení problémů přežití“ (Keller, 1995, s. 70), jako „osa každé kultury, základ specificky lidského způsobu řešení problémů přežití“, či „každý obecně praktikovaný způsob jednání sloužící naplnění určité reálné anebo fiktivní potřeby“ (Keller, 1995, s. 54). Jde tak jednoduše řečeno o způsob nebo princip, jakým lidé v dané kultuře dělají určitou věc. Institucí je tak kupř. školství či bankovníctví, organizací konkrétní škola a banka.

Specifický pojem *sociální instituce* vyjadřuje „organizovaný vzor víry a chování vztahující se k základním sociálním potřebám“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 130). Bylo již řečeno, že instituce jsou organizovány s ohledem na specifické potřeby: vláda udržuje řád a pořádek, armáda zajišťuje obranu země, zdravotnictví zabezpečuje léčebnou péči, školství vzdělává. Funkcionalisté tak vycházejí z teze, že každá společnost či alespoň relativně stálá skupina musí být schopna institucionálně doplňovat svoji členskou základnu, získávat nové přívržence, nabízet zboží či služby, udržovat řád a ospravedlňovat smysluplnost vlastní existence. Konfliktologové naopak v institucích spatřují nástroj udržování systému privilegií a útlu.

Zajímavé sociologické a psychologické téma tvoří problematika *totálních institucí*. Jde o ty z nich, které ovlivňují prakticky veškerý život jisté části občanů (Keller, 1996). Jejich krajní podobu představují zejména *nápravná zařízení*, která se vyznačují specificky utvářenou vnitřní hierarchickou strukturou neformálních vůdců s vězeňskou elitou, masou běžných vězňů a opovrhovaných outsiderů. *Vojenské instituce* se jako zosobnění státního monopolu na násilí vyznačují specifickým stylem velení a proměnlivostí vlivů na okolí. Charakteristickým výrazně odlišujícím osobnostně stimulujícím rysem vojenských institucí je princip oddělení vojáků od jejich rodin a výrazné rozdíly vzhledem k civilnímu životnímu stylu. *Léčebné instituce* se ve své totální podobě projevují zejména v případě ústavů pro mentálně postižené. Právě zde bývá plně realizována latentní tendence všech totálních byrokratických institucí nahlížet na klienty jako na ne zcela plnoprávné, ne jasně předvídatelné a vyzpytatelné objekty. Proto je zde zpravidla uplatňován silný osobní odstup s možnými dehonestujícími rysy nadřazenosti a ponížení.

Typologie totálních institucí vychází ze základních důvodů jejich ustavení a účelu praktické zaměřenosti. *Péče* je elementárním posláním instituce o přestárlé, sirotky, tělesně a duševně handicapované. Společensky *nebezpeční* jsou soustředění v totálních institucích určených pro jedince vyžadující soustavnou zvláštní péči o ty, kteří se o sebe zejména ze zdravotních důvodů (šilenci, leprózní, drogově závislí) pečovat nedokáží. *Ochrana* společnosti je impulsem pro vznik a fungování institucí soustřeďujících na půdě vězení, „polepšoven“ a internačních táborů kriminální živly či jinak nebezpečné osoby. Jiným typem totální instituce jsou zařízení pro realizaci určitých *technických záležitostí* souvisejících s provozem společnosti jako jsou kasárna, námořní lodě a internátní školy. Pro případy *rezignace* na světský život fungují zejména různě nábožensky zakotvené instituce, jako jsou kláštery a azylové

domy. Ve všech uvedených případech se z různých důvodů a odlišnými formami zásadně limitujícím způsobem utváří hodnotové směřování, životní obzory a způsob života členů konkrétních organizací těchto totálních institucí.

Zajímavým způsobem se mohou utvářet i *reakce na život v totálních institucích*. Prakticky jde o způsoby, kterými se jedinec může vyrovnávat s mechanismy umrtvujících osobnost v totálních institucích a kterými lze čelit zničující šedi stereotypů potlačujících osobní iniciativu a individuální rozvoj. A to jak formou rezignace, tak úsilím o změnu osobní pozice či dokonce snahou o „reformu“ dané instituce. *Regrese* je tak krajním postojem rezignace ve smyslu stažení se do světa vlastního nitra. Jde o případ subjektivního útěku z nepřijatelné a nesnesitelné reality na cestě hledání a „nalézání“ intimního světa individuálních představ a snů. Tento postoj je charakterizován minimem komunikace ve snaze uchránit si svůj vnitřní svět cestou bagatelizace reálného světa. *Rebelie* je postojem vyznačujícím se odmítnutím spolupráce s personálem totální instituce ve smyslu vzpoury proti daným pravidlům. Marnost těchto snah může vyústit v reakci regrese. Snaha zařít si v podmínkách totální instituce relativně spokojenou existenci s maximem v daných podmínkách možného dosažitelného uspokojení se nazývá *kolonizace*. Jedinec se příliš nerozptyluje a nevyčerpává úsilím po změnách daných pravidel, ale využívá je naopak ve snaze vybudovat si co možná nejvyšší úroveň materiálního komfortu a z něho odvozovaného pocitu uspokojení. Konečně *konverze* je stav, ve kterém jedinec přejímá vidění mikrosvěta totální instituce pohledem jejího personálu, a to jak ze zorného úhlu vidění druhých, tak optikou sebehodnocení. Postoj běžně nazývaný i jako „kolaborace“ se zde vyznačuje iniciativní spoluprací s personálem ve snaze vycházet bezproblémově se světem nadřazených a vyhnout se tak znevýhodňujícím konfliktům či dokonce získat pro sebe nějakou výhodu. Problémem této reakce na totální autoritu je, že vlastní skutečná či jen pomyslná výhoda je mnohdy vykoupena nevýhodou druhých, tedy jde na úkor svých kolegů či ostatních klientů.

Další důležitou a často ne zcela jednoznačně chápanou sociologickou kategorií uváděnou v kontextu diskusí na téma organizace a instituce je **byrokracie**. Běžný občanský pohled či *politologické* hodnocení spatřuje v pojmu „byrokracie“ občansky nevládnou vládu uskutečňovanou skrze úřady, tedy státní aparát složený ze jmenovaných, nikoli volených činitelů. Tedy aparát nevycházející přímo z politické vůle obyčejných lidí a proto lidem ne vždy přátelsky nakloněný. O aparát hierarchicky organizovaný a přímo závislý na konkrétní legitimní autoritě.

Sociologický pohled na byrokracii, předznamenávaný zejména teorií ideálních typů *Maxe Webera*, zdůrazňuje aspekt racionálně-právní organizované formy činnosti, správy a řízení lidských záležitostí. Byrokratizací organizace člověka sice připravuje stále více o jeho humánnost, ale nabízí i snahu o vyšší racionalizaci kolektivních aktivit. Je jedním k klíčů k pochopení fungování spletitých vztahů a vazeb moderní společnosti zejména z pohledu velkých výrobních i nevýrobních organizací a právních systémů, které jsou řízeny pomocí neosobních pravidel, racionálním plněním komplexních cílů a vysokou mírou odborností. A to vzdor skutečnosti, že v *běžném* významu „byrokracie“ označuje nesrozumitelný a občansky ne zcela vstřícný způsob vyřizování i poměrně jednoduchých záležitostí, který komplikuje a zneprůjemňuje život řadového občana.

Byrokracie je zajímavá nejen svým nejednoznačným či dokonce rozporuplným konceptuálním chápáním, ale i svými faktickými funkčními charakteristikami. Je totiž na jedné straně mnohdy až nebezpečně všemocná – protože funkčně nezastupitelná a tedy i „všudypřítomná“ a na druhé straně svoji formálností je personálně zaměnitelná a zastupitelná. Důležitý je její výměr výkonu pevně stanovených, vymezených a rigorózně dodržovaných funkcí. Byrokraté jsou jako jeho pouzí vykonavatelé snadno nahraditelní a zaměnitelní. Právě proto patří byrokratičtí úředníci do kategorie zaměstnanců, berou pevný plat, jsou do své pozice jmenováni a nikoli voleni a z hlediska výše platu je téměř nemožné stanovit adekvátní výši v souladu s mírou odvedené práce. *Byrokracie* je tak vhodným organizačním mechanismem zejména v podmínkách nutnosti omezovat jednání členů organizace pomocí takových pravidel a operačních procedur, které snižují riziko odchylky od přijatých a osvědčených standardů.

Významný vklad do diskusí na téma **typologie byrokracie** přináší počátkem šedesátých let již zmiňovaný A. Etzioni. Zorným úhlem typů dispozice moci rozlišuje pro *vedení* dané organizace moc donucovací, odměňující a normativní. Jde o škálu mocenského působení počínající od použití fyzické síly, přes materiální odměny až po morální apely a využití důrazů na prestiž organizace. *Podřízení* pak mohou na použitý typ moci reagovat formou alienativní, kalkuluující a morální. Prakticky běží o škálu reakcí počínající odporem k cílům organizace, přes zistný kalkuluující postoj až po vnitřně zakotvené ztotožnění se s organizací. Kombinace uvedených typů byrokratické moci a příslušné reakce získáváme následující nástin *typologie organizací*:

Typ moci	Typ účasti		
	Odcizující	Kalkuluující	Morální
Donucující	1	2	3
Odměňující	4	5	6
Normativní	7	8	9

Již z logiky věci vyplývá, že naprostá většina všech formálních organizací je prakticky tvořena typy 1, 5, a 9. Jde o krajně odlišné a tedy i charakteristické formy uplatňování forem byrokracie a příslušných reakcí na typ mocenského působení. Kombinace „slučitelných“ typů moci a účasti tak odlišuje organizace koercivní (donucovací), utilitaristické a normativní (Keller, 1996):

Koercivní organizace pro svůj hlavním cíl, kterým je striktní dohled a izolace internovaných osob, používají i síly včetně fyzického násilí. Tento typ organizace není selektivní: přijímá každého, kdo je do nich z rozhodnutí soudní či jiné moci umístěn. Chovanci se s cíli organizace neidentifikují a mnohdy, jako v případě vězňů, koncentračních táborů či léčeben pro mentálně postižené, působí naopak přímo proti nim. V tomto smyslu máme před sebou krajní případ neslučitelnosti moci a forem reakcí na její uplatňování.

Utilitaristické organizace kombinací kalkuluující účasti a odměňující moci vytváří škálu motivujících výhod, ze kterých je odvozována míra oddanosti členů organizace. Odměnou mohou být peníze, možnost zvýšení kvalifikace či kvalitní pracovní podmínky. Tento typ organizace je zpravidla selektivní již výběrem svých členů na základě testů, zkoušek a konkurzních řízení. Utilitaristický princip funguje všeobecně ve výrobních organizacích, státní správě a řadě profesních institucí.

Normativní organizace odvozují moc nad svými členy na vnitřním přesvědčení, působení sociální kontroly, přitažlivosti veřejného uznání či z charismatického působení svých vůdců či předáků. Členové se s normativní organizací dalekosáhle identifikují. Míra selektivity při vstupu a stupeň oddanosti při plnění cílů organizace silně kolísá. Jiná měřítka jsou uplatňována při vstupu do ekologického spolku a jiná do vizionářsky zaměřené náboženské sekty. Odlišnou míru oddanosti cílům organizace lze očekávat při porovnání motivace charitativní práce a nábožensky a nacionalisticky motivované teroristické činnosti. Do této skupiny organizací náleží církve a sekty, politické strany a spolky, charitativní organizace, univerzity, kluby apod.

Sociologie spatřuje v byrokracii určitý systém správy a řízení, zracionalizovaný a odosobnělý, zajišťující maximální pohotovost a účinnost práce institucí, správ, závodů nebo jiných účelových skupin (Szczepański, 1966). Zjednodušeně řečeno, byrokracie může být chápána jako *metoda efektivního a proto správného vyřizování záležitostí*. Ve své moderní podobě byla produktem dynamického rozvoje průmyslových podniků a státní administrativy. Vyvíjela se v procesu racionalizace duševní práce zejména na půdě velkých správních a průmyslových společností. Je tedy metodou administrativní práce, *metoda správy a řízení*. Z tohoto pohledu jde o postup spočívající na svěřování určité práce osobám, které jsou pro ni odborně vybavení, na vytváření systému služební závislosti s principem jediného přímého nadřízeného. *Byrokracie* tak cílí k uplatňování racionální dělby práce, kdy pracovní činnosti jsou průběžně kontrolovány a jsou nezávislé na soukromých a mimoslužebních vztazích mezi nadřízenými a podřízenými. Každý byrokratický aparát vyžaduje řadu pomocných činností, které umožňují jeho práci, když potřebuje i řadu předpisů určujících prioritou vyřizování záležitostí. Narušení tohoto principu může vést k degradaci byrokratického aparátu ve smyslu samoúčelně fungujícího stroje. Takováto „byrokracie“ se stává zátěží vyřizování meritorních úkolů organizace. R. Dahrendorf jako představitel sociologické teorie konfliktu přirovnává byrokracii k žoldnéřské armádě operující v třídním konfliktu, když je neustále v boji, nucena dávat své síly střídavě do služeb měnících se pánů. Je totiž sice součástí vládnoucí třídy, nikdy však nevládne sama. Její místo spočívá v loajální správě zájmů aktuálně vládnoucí skupiny: I ti nejvyšší byrokraté jsou ve službách někoho dalšího (Keller, 1995, s. 111-114).

Zajímavé sociologické téma představuje i *typologie byrokratických úředníků*. Konec padesátých let přináší z pera F. M. Marxe následující čtyři byrokratické typy:

1. *Strážní byrokracie* ztělesňuje hodnoty a normy společenství a reprezentuje je vlastním osobním příkladem. Prioritní je veřejné poslání úřadu tak, jak se kupř. projevovalo u vzdělaných čínských úředníků, udělujících osvojeným kulturním normám ceremoniální charakter.

2. *Kastovní byrokracie* neslouží společnosti jako celku, nýbrž prioritně svým partikulárním či rodovým zájmům. Na cestě posilování vědomí vlastní nepostradatelnosti pěstuje konspirativnost úředního tajemství a přehlídí vlastní veřejné poslání svého úřadu.
3. *Byrokracie patronáže* je produktem obsazování úřadu na základě osobní náklonnosti či je chápána jako politická odměna. Výsledkem je možná odborná neschopnost, nízká disciplinovanost a zejména lhostejnost vůči zájmům občanů. Právě z tohoto pohledu je tato forma byrokracie těžko slučitelná s principem moderních harmonizujících státních zásahů do hospodářského života.
4. *Byrokracie výkonu* neslouží osobním či dílčím, ale obecným zájmům. Svoji účinnost odvíjí od vysoké osobní kvalifikace a pragmatičnost výkonu funkce. Důrazem na flexibilitu a výkon je dobře slučitelná s chodem moderní společnosti (Keller, 1996).

Známý společenskovední badatel *Gouldner* zvažuje míru autority, fungování pravidel a systém uplatňování moci v rámci formálních organizací a zobecňujícím pohledem nabízí následující *typy byrokracie*:

1. *Slabá*, kde pravidla a procedury uložené vnější instancí jsou jen částečně dodržovány či jsou dokonce zcela ignorovány. Zaměstnanci vyvíjejí odlišný systém pravidel, které hrají v organizaci mnohem důležitější roli než systém oficiálně deklarovaný. Elementárním příkladem může být nedodržování pracovní doby, porušování zákazu kouření či nerespektování předávání informací po linii systému služební nadřízenosti.
2. *Reprezentativní*, kdy autorita je založena na skutečném vědění, znalostech a odbornosti, když pravidla skutečně slouží dosahování cílů v souladu se zájmy klientů. Řídící i řadoví pracovníci se s pravidly organizace plně ztotožňují: Manažeré sportovního klubu tak cíleně a s plným nasazením usilují o jeho co nejúčinnější fungování na cestě dosahování prestižních vynikajících sportovních výsledků. Všichni zaměstnanci rovně věže bez rozdílu funkčního zařazení a při vědomí vzájemné závislosti souhlasně dodržují bezpečnostní předpisy.
3. *Trestající*, kde moc vychází z prosté existence držby úřadu a kde souhlas s pravidly je vynucován pod hrozbou trestů. Poslušnost je cílem o sobě, a to nezávisle a bez ohledu na zájmy klientů. Vysokého osobního ohodnocení se dostává zaměstnanci dodržujícím úzkostlivě formální předpisy. Naopak bez povšimnutí zůstává osobní iniciativa, flexibilita či vstřícnost vůči požadavkům a impulsům přicházejícím vně organizace.

Již jen zběžný pohled na charakteristické rysy, strukturu a zaměření dílčích typů byrokracie naznačuje možný nesoulad mezi formálními předpisy a skutečným jednáním jejich aktérů. Prakticky běží o hlubokou vnitřní konfliktnost mezi autoritou úřadu a autoritou skutečných odborníků. S tím souvisí i existence napětí mezi potřebou zajistit si odborníky a sebezáchovným imperativem loajality svých zaměstnanců. Tato skutečnost přináší i rozpor mezi stylem práce odborníků na jedné straně a rutinérů na druhé straně. Skuteční odborníci jsou pro organizaci díky

svým znalostem a flexibilitě přínosem zejména v případech převládající nejistoty či krizových a katastrofických situacích (Němec, 1999). Linie úředníků naopak pracuje efektivněji při rutinním rozhodování o opakujících se standardních situacích.

Diskuze na téma organizace, instituce a byrokracie nás přivádí i ke specifickaci často mnohoznačně chápaných pojmů profesionál a úředník. *Profesionál* je při rozhodování veden objektivními kritérii, které převažují nad možností různého výkladu zvláštností daného případu. To umocňuje dodržování principiální zásady nepodléhat při rozhodování osobním motivům. Ve vztazích s klienty je dodržován princip přísné neutrality. Základem budování profesní pozice je přísně vymezená kvalifikace a osobní výkon. *Úředník* naopak staví profesní étos na hodnotách povinnosti, služby a loajality. Hodnotově tedy vychází z principu podřízenosti, nikoli dominance. Sílu své pozice odvozuje z uvědomované skutečnosti, že je nezbytným prostředníkem a článkem výkonu moci v rámci vysoce komplexní společnosti. Je hluboce přesvědčen, že bez byrokracie nelze řídit a vládnout. Přitom neurčuje samotné cíle vládnutí, pouze usiluje o jejich uskutečňování. Opírá se zpravidla o stávající mocenskou strukturu a proto je v jeho zájmu zachování daného status quo. Právě v tomto smyslu se projevuje servisní poslání byrokracie. Z hlediska stability sociálního systému tak lze shrnout, že byrokratická forma organizace zároveň demokracii ohrožuje a souběžně přispívá k realizaci jejích cílů.

Sociologii zajímá i dopad byrokratické struktury na sociální mobilitu. Jde zejména o možnosti a meze, které na žebříčku profesní kariéry byrokratická pozice profesionála nebo úředníka nabízí. Dobrým odrazovým můstkem pro sice pomalou ale „jistou“ kariéru je pozice, která ani svým špatným či mimořádně dobrým výkonem výsledky organizace příliš neovlivní. Naopak tam, kde je žádoucí podávat vysoký výkon i za cenu chybných rozhodnutí, jsou možnosti postupu rychlé a jsou otevřeny všem.

Postupně dynamizující a vše prostupující vliv komputelizace na rozsah a povahu byrokratických struktur souvisí především s omezováním rutinní kancelářské činnosti technickými nástroji informatiky. Psaní, třídění, zařazování, vyhledávání, uchovávání a rozmnožování dokumentů je stále časově méně náročné díky využívání počítačové techniky spolu s výhodou možností vzájemného propojení informací v dimenzích místa a času. To ve svém důsledku otevírá i nové netušené horizonty volnějšího výběru pracovní doby a přesunu práce do domácnosti. Nezanedbatelný vliv přináší komputelizace i do oblasti elektronického přenosu dat na půdě vztahů s tradičně „byrokratickými“ organizacemi jako jsou finanční úřady či orgány státní správy. Státisíce daňových poplatníků v roce 2003 přivítaly možnost s časovou výhodou využít zaslání daňového přiznání E-mailem. Bezprostřední styk s byrokratickým úředníkem tak bude v řadě oblastí veřejného života postupně nahrazován masovým využíváním informační a komunikační techniky a technologie. Otázka možných dopadů využívání pokroku informačních technologií na rizika ztráty zaměstnání tradičních byrokratů-úředníků alespoň u nás zatím zůstává stále spíše otevřená. Tím spíše, že přesahuje do rámce stále funkčně nedokončené reorganizace státní správy. Jedno je však zřejmé. Bude nezbytné ujasnit si důvody i dopady zavádění nových informačních technologií a odtud odvodit případné vhodné kontrolní mechanismy jejich fungování.

4. Sociální stratifikace a mobilita

Nejen na půdě sociologie, ale i v běžné žurnalistické produkci se setkáváme s pojmy sociální struktura a sociální stratifikace. Sociologicky vzato pod pojmem **sociální struktura** vidíme souhrn všech sociálních skupin a vrstev, jejich vzájemných vazeb, vztahů jedinců mezi sebou a ke společnosti jako celku. Je charakterizována relativní trvalostí forem vztahů a je vzájemným ovlivňováním provázána s demografickou, ekonomickou a politickou strukturou společnosti.

Specifičtější pojem **sociální stratifikace** se vztahuje k nerovnému rozdělení práv a privilegií, povinností a odpovědnosti, odměn a majetku, moci a vlivu v rámci postavení jednotlivých členů společnosti. Zatímco třídní struktura tradičně odrážela soustavu základních společenských vztahů, je soustava rozvrstvení produktem užití vžitého měřítka hodnot různých článků této struktury ve smyslu hodnocení společenských vztahů. Takovéto vymezení však nevyhnutelně aktualizuje řadu dalších klíčových sociologicky relevantních pojmů, jako jsou společenské třídy, vrstvy, kasty, stavy.

Kategorie *třída* je ve společenských vědách často užívána pro označení souboru lidí, kteří mají určité statisticky odlišitelné vlastnosti. Marxistické pojetí spatřovalo právě v třídě základní diferencující znak sociální struktury a klíčovou charakteristiku stratifikace, když zdůrazňovalo specifika odlišností vztahu k výrobním prostředkům, místu v organizaci práce a zdroji příjmů. Stabilizovaná třídní struktura si vytváří postupně systém třídních subkultur, které se skládají ze specifického souboru norem chování a vnějších symbolů, spojených s určitou třídou (Bauman, 1965, s. 244).

Společenské třídy v moderní společnosti nejsou dány ani zákony ani odvozeny rodově. Jsou vzájemně dobře prostupné, jsou „dosahovány“ v rámci vysoké sociální mobility a spočívají primárně na ekonomických rozdílech, tedy vlastnictví a kontrole materiálních zdrojů. Jsou charakterizovány neosobností vztahů odvozených z ekonomických, nikoli osobních závazků. Základním klíčem třídní příslušnosti je vlastnictví či povolání, stupeň sebeuvědomění, prestiž a odpovídající míra uzavřenosti či otevřenosti.

Moderní pojetí odrážející spletitost a častou neprůhlednost právě vlastnických vztahů dává přednost pojmu **společenská vrstva** jako velké skupině osob majících shodné, společensky významné a od ostatních odlišitelné znaky. Jde o soubor osob integrovaných určitou vnitřní vazbou a pocitem souzáležitosti. Prakticky může jít o vrstvu charakteristickou profesní zaměřeností, zdrojem příjmu, postavením v systému řízení, mocenskou pozicí, životním stylem, hodnotovou zakotveností či dokonce tržně spotřebitelskou orientací. Můžeme tak hovořit o příslušnosti k nejvyšší společenské vrstvě či souzáležitosti se společenskou elitou a nebo naopak diskutovat problém sociálního zařazení dlouhodobě nezaměstnaných či bezdomovců. Připomeneme si, že právě příslušnost k určité společenské vrstvě odvozuje sociální status jedince a tím přímo či zprostředkovaně určuje i odpovídající jednání a chování zaujímané sociální role.

Členové pospolitosti mohou být diferencováni ve vztahu k různým vlastnostem, jež dělí lidi do různých kategorií. Může jít o odlišnosti rázu biologického či psychického, může jít o vlastnosti jako inteligence, schopnosti, temperament, charakter. Dále lze být diferencován v souladu se společenskými znaky, jako je vzdělání, majetek, životní styl. A konečně se lidé mohou odlišovat podle zvláštních společenských rolí, v kontextu našich diskusí zejména podle funkcí v rámci společenské dělby práce a podílu na moci a řízení. Diferenciace v rámci nerovného postavení jednotlivců ve společnosti zařazuje jedince podle přijaté míry významnosti do *stratifikačního systému pospolitosti*. Právě v jeho rámci se aktualizuje pojem *společenská vrstva* jako označení určité skupiny lidí, více nebo méně oddělené kritériem společenské nadřazenosti nebo podřazenosti od ostatních skupin. Základem tohoto dělení je určitý odstup, opírající se o kritéria vlastnictví, kulturní úrovně, životního stylu, o představy o „urozenosti“ nebo o jiná skutečná či fiktivní kritéria (Szczepeński, 1966). Problematičnost stratifikačního třídění v dimenzích kategorií „nižší“ a „vyšší“ spočívá v obtížném postavení objektivních kritérií vztahů a pozic, které je charakterizují.

Sociální stratifikace tvoří charakteristický znak každé společnosti již tím, že společnost není nikdy homogenním celkem. Je vnitřně strukturována do vrstev s odstupňovaným podílem na statcích, které jsou obecně ceněny v přímé úměře k jejich nedostatkovosti. Konkrétní stratifikace společnosti tak reflektuje ocenění a distribuci nejvyšších hodnot společnosti, mezi které patří podíl na moci, velikost majetku a odtud odvozená *prestiž*. V naší kulturní sféře jde zpravidla o míru *prestiže* odvozené od zaujímané profesní pozice.

Zcela výjimečné postavení v sociální stratifikaci zaujímá **kasta**. Jde o uzavřenou sociální skupinu jejímž členem se člověk stává svým narozením, z jejího stratifikačního a statusového „sevření“ se její příslušník vlastním úsilím neodpoutá po celý život. Kasta je dědičně – zpravidla původně nábožensky vydělená, neměnná a imobilní skupina. Chování kasty je regulováno pevnými rituálními způsoby, a to v závislosti na příslušném rasovém, náboženském či stavovském principu. V čisté formě se kasty objevovaly v souvislosti s indickým hinduismem, kde existují čtyři hlavní kasty (varnas). Sociologie v některých případech používá pojem kasta i k popisu rasových rozdílů (Schaefer, Lamm, 1995, s. 210).

Feudální uspořádání vytvářelo kasty na základě představ o nerovnosti krve mezi jednotlivými stavy, tedy vrstvami feudální společnosti. Určité kastovní rysy převzaly i některé institucionalizované profesní kategorie, kupř. pruský důstojnický sbor či stranická nomenklatura totalitních režimů. Stejně i specifické hodnotové cílení některých účelových skupin misijního charakteru může účelově přejímat některé vlastnosti kast.

Dalším stratifikačním systémem, spojovaným s feudální společností, je **stav**. Jeho původ je odvozen od vlastnění půdy a jejím pronájmem nevolnickým sedlákům. Jde o stratifikační systém typický zejména pro středověkou Evropu. V zásadě je výrazem seskupení společenských vrstev různých (zpravidla uzákoněných) práv. Kritériem společenského postavení je určení rodem, když stav je výrazem rozšířených příbuzenských systémů fungujících v rámci nízké sociální mobility.

Odborná literatura správně připomíná, že stavovská struktura tradičních společností je, obdobně jako instituce rozvětveného příbuzenství ve společnostech archaických, systémem *pozic a privilegií* regulujících všechny stránky pospolitého života. Stavovství (obdobně jako kastovnictví) je „vlastně zjednodušeným příbuzenstvím ve společnostech, které se staly natolik početné, že si každý jejich člen již zdaleka nemůže pamatovat svá práva a povinnosti vůči všem ostatním členům skupiny, v níž žije. Stavovská příslušnost signalizuje druhým, jaké povinnosti a práva přísluší každému člověku jeho zrozením“ (Keller, 1995a, s. 18). Je přirozené, že stavovská příslušnost je i určujícím faktorem ekonomického postavení již tím, že určuje individuální míru nároků na statky a služby. Tím se stavovský princip liší od třídní příslušnosti. Ta je odvozována podle toho, co jedinec může nabídnout na trhu pracovní síly, resp. kapitálu a půdy. Stavovský princip přechází v třídní právě tehdy, kdy ekonomika reguluje distribuci privilegií prostřednictvím tržních mechanismů.

Zajímavý příspěvek k teorii sociální struktury představuje Kellerova úvaha na téma *sociální struktura podle protekcí* (Keller, 1995b) a neméně pozoruhodné zamýšlení nad často sporně chápanou problematikou *středních vrstev* (Keller, 2000). Obecnější téma sociální struktury podle protekcí vychází ze skutečnosti, že rozvoj továrního průmyslu odňal domácnostem jejich výrobní funkci, stejně jako nechal rozvojem státem organizované léčebné péče a policejních složek rozplynout funkci zdravotní a bezpečnostní. Se sociologickou imaginací dimenzovanou ironií Keller připomíná, že dnešní členové domácností se již od předškolních let ráno rozcházejí a rozjíždějí do svých organizací – které jsou jako důležité sociologické téma „společnost organizací“ diskutovány i na jiném místě (Drucker, 1993, 1998) – aby tak „přispěli svým dílem k dalšímu růstu hrubého domácího produktu“ a večer se vrátili domů, aby „v pohodě v televizi sledovali, co která vojenská, politická, charitativní či zločinecká organizace během dne vykonala nového“. Přitom ve spektru početně a významově rostoucích formálních organizací a firem, škol a univerzit, církví a podniků služeb, cestovního ruchu, kultury a sportu se stává *neosobnost a věcnost* hodnotou o sobě. Působivost neosobních organizací tak i s jistým rizikem spočívá v tom, že jsou zdrojem budování čistě utilitárních kontaktů. Tvořit si „známosti“ a konexe má totiž smysl pouze tehdy a tam, kde materiální a duchovní statky nejsou všem stejně dostupné ve stejné kvalitě. *Politické strany* pak představují účinnou síť ve správné chvíli a na vhodném místě napojit se na síť konexí, a to zejména mezi lidmi, kteří jsou všeobecně známí. Na základě tohoto principu pak Keller prezentuje, sociologicky vzato pozoruhodné, *sociální rozvrstvení podle protekcí*:

1. *Celebrity* – vyšší horní vrstva známých představitelů elity. Již samotná pouhá známost s těmito lidmi povznáší. *Celebrity* se mezi sebou znají – je jich tak málo. Od veřejnosti je „odděluje jen tenká vrstva televizní obrazovky“. A co je typické pro naši transformující se společnost: protekční apetit těchto „špiček elity“ je brzy nasycen a tak se vydávají na nesnadnou, leč neodolatelnou cestu k atraktivním mezinárodním známostem.
2. *Špičkové známosti* nižší horní vrstvy směřují „všude tam, kde je třeba“. Zdroje kontaktů jsou odvozovány z již zmiňované příslušnosti k velkým formálním organizacím. Jde o arénu, které je blízka zejména protekcionismu průmyslníků a politických bosů.

3. *Střední vrstvy* zaujímají v hierarchii protekcí postavení těch, kteří mohou nabídnout jakoukoli adekvátní protislužbu za drobnou protekci tak, jak to prakticky mnohdy důvěrně známe u naprosté většiny populace. Na trhu nabídky a poptávky služeb a protislužeb jsou ty, které jsou obecně považovány za navzájem adekvátní a tedy směřitelné. Cílená účelovost a nahodilost těchto známostí jim uděluje spíše epizodický charakter.
4. *Vyšší dolní vrstva* je do systému protekcí zapojena pouze náhodně a sporadicky. Má pouze omezené možnosti poskytování protislužeb a proto její příslušníci zůstávají často pouhými dlužníky, kterým je poskytnuta výhoda „jen tak“: kdo ví, kdy se jejich vděčnost bude hodit.
5. *Nižší dolní vrstva* nedostává šanci vděčit někomu za protekci, tedy zadlužit se na trhu služeb a protislužeb. Distancí od sféry využitelných známostí jsou zároveň odpojeni od „slušné společnosti“. Se všemi nevýhodami i pomyslnými morálními pozitivy: tedy včetně „odstřížení“ od podivných protekcí a „špinavých známostí“ (Keller, 1995b).

Problematiku sociálního rozvrstvení Keller dále rozvádí teorií her hypotézou, že rozumný člověk jedná tak, aby maximalizoval svůj zisk při nejmenším riziku (Keller, 1995b). Přitom sociální život je velkým tržištěm, kde nikdo nechce prodávat a kde tedy vzniká dobré podhoubí pro vznik fiktivní rovnosti. Zákon nabídky a poptávky podporuje tendenci chovat se v souladu s poptávkou či očekáváním druhých. Tento princip vytváří bázi instituce *klientismu*, jako jisté formy participace na sociálním životě. Jde o nerovné, avšak reciproční vztahy spojující *patrona* (vlivnou osobu) s jeho *klienty*, v jejichž prospěch je vliv ochránce uplatňován. V tradiční společnosti byli klienti svému patronu, osobě štědře udělující žádané statky a poskytující určité služby, povinni oddaností a úctou, která se projevovala formou drobných protislužeb. Základem nikdy formálně nestvrzeného vztahu byla naprostá nerovnost obou stran. Nerovnost zde však nerozdělovala, ale principem ochrany a vděčné oddanosti spojovala. Nerovnost vznikající na bázi klientismu znemožňuje jakoukoli tržní cenovou kalkulaci, ale štědře uděluje a vděčně přijímá vše, co ostatním zůstává nedostupné. Moderní společnost tržní mentality se stává podhoubím pseudoklientských vztahů systémem *protekci* na principu bezúročných půjček a nemezené klientské oddanosti probíhající skrytě a pololegálně. Toto skryté „proplování“ ve světě závislosti na příslušnosti k organizacím přivádí jedince k hledání patronů a konexí v oblasti zájmů, kam jeho kompetence nesahají. Tento princip přirozeně produkuje nerovnost mezi občany. Stav naší současné společnosti tak nanejvýš aktuálně navozuje nejen sociologicky podnětnou otázku: „Nakolik se známosti a konexe podílejí na přírůstku majetku, moci a prestiže jednotlivců a skupin?“ (Keller, 1995a, 1995b).

Problematika klientismu a protekcionářství je provázána i s dalším negativním společenským jevem, který je nesporně **korupce**. Podle sociologických šetření Pavola Friče z roku 2002 je polovina našeho obyvatelstva přesvědčena, že úplatky jsou běžnou společenskou praxí, a dvě třetiny podnikatelů se domnívají, že bez úplatku žádná firma nedostane veřejnou zakázku (Lidové noviny, 13. 07. 2002.

s. 13-14). O korupci se má všeobecně zato, že je nevykořenitelná. Socialistická instituce nedostatkového zboží, jako zdroj korupčních příležitostí, byla transformačním obdobím přetavena do mocné státní správy, rozhodující o velkých majetkových přesunech, veřejných zakázkách a státních dotacích. Ne neprávem jsou vysocí politici a úředníci spolu s představiteli podnikatelské sféry podezříváni ze vzájemně výhodného spojení protekcí a úplatků. *Korupční symbióza elit* tak ve vzájemně shodě využívá díky svým pozicím a rozhodovacím pravomocem veřejných prostředků k politickému financování nákladných volebních kampaní (pro jednotlivé strany – dokonce i ty neparlamentní – rádoře desítky milionů korun), získávání výhodných podnikatelských zakázek a tučných provizí. Politické, ekonomické a byrokratické „elity“ si tak vzájemně mafiánskou konspirací „kryjí záda“. Absence či nedostatek přímých důkazů upozorňuje na *nepřímé indicie korupční symbiózy elit*, ke kterým Pavol Frič řadí: záhadně neefektivní jednání, vysoké hodnoty empirických indikátorů korupce, podivná bezzubost zákonů, absence morálního vůdcovství, nedůvěryhodnost elit, přehlížení střetu zájmů, alibistický systém kontroly a tradice korupční spolupráce. Prakticky to znamená, že výběrová řízení vyhrávají mnohdy nevěrohodné firmy nabízející vyšší ceny za nižší kvalitu zboží a služeb, že vysoká míra korupce je předmětem opakovaných stížností zahraničních i domácích podnikatelů včetně renomované mezinárodní organizace *Transparency International*. Ta nás totiž v tomto ohledu zařazuje hluboko pod průměr zemí Evropské unie. Elity dále dlouhodobě produkují zákony nulových regulačních efektů v oblasti zákonů o střetu zájmů, veřejných zakázkách a konkurzu a vyrovnání. Česká společnost již pomalu rezignovaně přijala jako „nutné zlo“ skutečnost, že členové elitního klubu nejdou osobním příkladem při odhalování případů korupce, zlehčují korupční jednání a rozhodně za ně odmítají nést případnou zodpovědnost. „Korupční transakce bývá odhalena jedině v případě, že jedna ze stran se cítí být natolik poškozena, že již nemá svým odhalením co ztratit“. *Nedůvěryhodnost elit* je „veřejným tajemstvím“: většina obyvatel u nás se domnívá, že právě díky korupci se u nás vytváří vrstva bohatých (a zpravidla tedy i mocných) lidí. Kolem poloviny obyvatel nevěří v upřímnou snahu vlády korupci skutečně postihovat a přes 40 % lidí je toho názoru, že bez úplatků by politické strany zkrachovaly. Tyto pocity posiluje opakované přehlížení střetu zájmů poslanců, senátorů a členů vlády a dále i absence zákona o lobbingu. Známé „moc korumpuje“ se tedy i u nás projevuje tendencí mocných vládnout pomocí korupční symbiózy. Prostému občanovi tedy nezbyvá než věřit, že příslušnost k EU a provázanost s evropskou právní a podnikatelskou kulturou zbaví věrohodnosti tvrzení, že jde jen o náhody a iracionální selhání jednotlivců, ale že vláda půjde razantně a s plnou podporou zákonodárné a soudní moci proti mocnému proudu korupční symbiózy. Je však více než zřejmé, že bez občanského tlaku zdola se elity svých korupčních praktik dobrovolně nezřeknou.

* * *

Diskuze na téma specifických projevů sociální stratifikace nás zákonitě přivádějí k problematice **středních vrstev**. Mnohdy slyšíme, že právě střední vrstvy tvoří jádro moderní společnosti založené na znalostech uplatňovaných příslušností k organizacím, jindy jsme svědky povzdechu, že právě v naší společnosti střední třída „mizí“. Každopádně máme co do činění se sociologickou kategorií, kterou můžeme vztahovat či konfrontovat s dalšími kategoriemi jako je průměr, normál, elita, potencionální elita, konformní masa. Navíc si můžeme položit otázku, zdali tato specifická skupina vládne či je ovládána, ptát se po její převládající politické orientaci či profesní a vzdělanostní skladbě a kulturní úrovni. Podle jedněch se střední třída neustále rozšiřuje na úkor jiných vrstev, jiní naopak snášejí doklady o její distanci a uzavírání se do sebe. Pro někoho jde o obyčejný průměr, normál či běžný společenský standard beznadějně konformní masy, jiní mají před očima potencionální společenskou elitu tvořivě inteligentní integrace. Většinou je však právě se středních třídách (či vrstvách) spatřován garant společenské stabilizace a vzestupu.

Starou tradiční střední vrstvu tvořili samostatní rolníci, obchodníci, řemeslníci a svobodné profese. Do nových středních vrstev patří široké spektrum zaměstnanců organizací počínaje manažery a experty nejrůznější specializace, přes lékaře, učitele, duchovní a úředníky všech stupňů až po řadové prodavače a nižší personál organizací. Zdaleka nejpočetnější kategorií zde však představují učitelé, pracovníci ve zdravotnictví a sociálních službách, prodavači a úředníci. V nově utvářené *střední vrstvě* nacházíme všechny ty, kteří sice musejí pracovat, ale příjmy jim umožňují šetřit. Tedy, alespoň měřítky západních standardů či našich předmnichovských poměrů, mít vlastní domek, dopřát dětem středoškolské či vysokoškolské vzdělání a hlavně: možnost *žít z jednoho platu*. Charakteristickým rysem střední vrstvy je houževnatost a sebedisciplína, schopnost nežít pouze pro vlastní okamžik a ochota *odkládat odměnu*, tedy spotřebu, do budoucna a tím tuto spotřebu úroky ze spoření zvyšovat. Pohled na naši společenskou situaci však spíše ukazuje, že žijeme, možná také právě díky příslušníkům středních vrstev, spíše na leasing (Keller, 2000, s. 3). Tento trend nepochybně urychlila i nepromyšlenost velkorysých kroků státu v sociální sféře, umožňujících vrhnout rezervní prostředky na nákup a spotřebu a tím dále zvyšovat tempo ekonomického růstu. Prudké účelové snižování úrokových sazeb posledních několika málo let dále snižuje ochotu odkládat spotřebu a posiluje touhu „získat a užít“ si bezodkladně právě teď. Spořivost jako jedna z tradičních ctností středních tříd se tak rozplývá v nových počítáčích, kteří mnozí nacházejí v nákupech v hypermarketech a pobytu v zábavních centrech.

Proces globalizace a upevňování vzájemných vazeb s vyspělým západním světem však silou trhu přetrhává všechny bariéry a dosavadní omezení kapitálových investic a distribuce bohatství. Sociální problémy však ponechává beznadějně v hranicích národních států. Štíhlé organizace se zbavují zaměstnanců, kteří až dosud pomáhali utvářet masovou poptávku, zaměstnanci navíc stárnou a vyžadují nákladnější zdravotní péči. Rodí se méně dětí a ubývá tak těch, kdo mohou v budoucnu tuto péči financovat. Nadnárodní fungování prosperujících firem snižuje domácí zdroje daňových příjmů a dochází k postupnému ztenčování hojnosti veřejných zdrojů. Většina příslušníků středních vrstev proto již nemůže žít *buržoazně*, pro-

hlubuje se nově nerovnost mezi těmi, kteří jako *úspěšná menšina* „následují ve svém rozletu velké nadnárodní korporace a těmi, kteří se snaží alespoň o udržení výhod sociálního státu ve formě přístupu ke vzdělání, profesní kariéře či důchodového zabezpečení“. Proti zvyšující se nezaměstnanosti středoškoláků a vysokoškoláků a nejistotě zajištění ve stáří se střední vrstva brání protesty vůči výši daní a podporou škrtnů ve státních výdajích, ze kterých sami neprofitují. Tím však ztrácí svůj tradiční liberální postoj a je dokonce i ochotna naslouchat i zjednodušujícím výzvám politických demagogů. Naopak méně početná vrstva spojující své osudy s globální ekonomikou bohatne. Nevidí důvod, proč se podílet na provozu veřejných služeb. Opouští veřejná prostranství a přesouvá se do sídlišť pro vyvolené a elitářsky se izoluje od zbytku společnosti. Nižší střední třídy jsou svoji servisní činností na této „nové elitě“ existenčně závislí. Nemohou však žít pohodlně z jednoho platu a postupně ztrácejí i charakteristické znaky nezávislosti střední třídy jako jádra společenského vzestupu.

Tržně zaměřená společnost současnosti se problematikou sociální stratifikace zabývá i z čistě utilitárních hledisek spotřebitelského chování lidí z pozic svébytných a sociálně relevantních kategorií životního stylu. *Životní styl* zde chápeme jako specifický typ chování jedince nebo skupiny s trvalým zvláštním a odlišitelným jedním, způsoby, zvyky a sklony. V tomto smyslu americká badatelská fronta na bázi dlouholetých praktických marketingových zkušeností sebereflektivní psychografické segmentace rozlišuje devět sociálně významných kategorií *životního stylu* (Morrison, 1995, s. 80-82):

1. *Survivors* – přežívání jako postoj k životu charakteristický pro velmi staré opuštěné chudé lidi naplněné strachem ze zítřka. Jde zejména o ty, kteří jsou odsunuti z hlavního kulturního proudu dané společnosti, jako jsou třeba bezdomovci.
2. *Sustainers* – předurčuje žití z podpory, chudí s dominující zkušeností života na ulici, naplnění nenávistí a zlobou vůči světu těch, kterým se daří být jen o trochu lépe.
3. *Belongers* – společensky zařazení, konvenční, mnohdy patrioticky ladění příslušníci středních vrstev.
4. *Emulators* – soupeřiví, zejména mladí ambiciózní lidé usilující o proniknutí do výhodných a prestižních společenských pozic.
5. *Achievers* – úspěšní, ti co už něčeho na stupnici sociální hierarchie dosáhli, zpravidla lidé středního věku v zajištěném profesním postavení. Ti, kteří budují americký sen o neomezených životních možnostech. Mediálně prezentovaní kupř. jako hrdinové televizního seriálu „Místo nahoře“.
6. *I-am-me* – „já jsem prostě já“ – pozice velmi mladých, dravých, impulzivních a často až exhibicionisticky jednajících lidí zaměřených především na vlastní osobu, vlastní kariéru a vzestup v dimenzích profese a peněz.

Diskuze na téma specifických projevů sociální stratifikace nás zákonitě přivádějí k problematice **středních vrstev**. Mnohdy slyšíme, že právě střední vrstvy tvoří jádro moderní společnosti založené na znalostech uplatňovaných příslušnostmi k organizacím, jindy jsme svědky povzdechu, že právě v naší společnosti střední třída „mizí“. Každopádně máme co do činění se sociologickou kategorií, kterou můžeme vztahovat či konfrontovat s dalšími kategoriemi jako je průměr, normál, elita, potencionální elita, konformní masa. Navíc si můžeme položit otázku, zdali tato specifická skupina vládne či je ovládána, ptát se po její převládající politické orientaci či profesní a vzdělanostní skladbě a kulturní úrovni. Podle jedněch se střední třída neustále rozšiřuje na úkor jiných vrstev, jiní naopak snášejí doklady o její distanci a uzavírání se do sebe. Pro někoho jde o obyčejný průměr, normál či běžný společenský standard beznadějně konformní masy, jiní mají před očima potencionální společenskou elitu tvořivě inteligentní integrace. Většinou je však právě se středních třídách (či vrstvách) spatřován garant společenské stabilizace a vzestupu.

Starou tradiční střední vrstvu tvořili samostatní rolníci, obchodníci, řemeslníci a svobodné profese. Do nových středních vrstev patří široké spektrum zaměstnanců organizací počínaje manažery a experty nejrůznější specializace, přes lékaře, učitele, duchovní a úředníky všech stupňů až po řadové prodavače a nižší personál organizací. Zdaleka nejpočetnější kategorií zde však představují učitelé, pracovníci ve zdravotnictví a sociálních službách, prodavači a úředníci. V nově utvářené *střední vrstvě* nacházíme všechny ty, kteří sice musejí pracovat, ale příjmy jim umožňují šetřit. Tedy, alespoň měřítky západních standardů či našich předmnichovských poměrů, mít vlastní domek, dopřát dětem středoškolské či vysokoškolské vzdělání a hlavně: možnost *žít z jednoho platu*. Charakteristickým rysem střední vrstvy je houževnatost a sebedisciplína, schopnost nežít pouze pro vlastní okamžik a ochota *odkládat odměnu*, tedy spotřebu, do budoucna a tím tuto spotřebu úroky ze spoření zvyšovat. Pohled na naši společenskou situaci však spíše ukazuje, že žijeme, možná také právě díky příslušníkům středních vrstev, spíše na leasing (Keller, 2000, s. 3). Tento trend nepochybně urychlila i nepromyšlenost velkorýsých kroků státu v sociální sféře, umožňujících vrhnout rezervní prostředky na nákup a spotřebu a tím dále zvyšovat tempo ekonomického růstu. Prudké účelové snižování úrokových sazeb posledních několika málo let dále snižuje ochotu odkládat spotřebu a posiluje touhu „získat a užít“ si bezodkladně právě teď. Spořivost jako jedna z tradičních ctností středních tříd se tak rozplývá v nových počtcích, kteří mnozí nacházejí v nákupech v hypermarketech a pobytu v zábavních centrech.

Proces globalizace a upevňování vzájemných vazeb s vyspělým západním světem však silou trhu přetřhává všechny bariéry a dosavadní omezení kapitálových investic a distribuce bohatství. Sociální problémy však ponechává beznadějně v hranicích národních států. Štíhlé organizace se zbavují zaměstnanců, kteří až dosud pomáhali utvářet masovou poptávku, zaměstnanci navíc stárnou a vyžadují nákladnější zdravotní péči. Rodí se méně dětí a ubývá tak těch, kdo mohou v budoucnu tuto péči financovat. Nadnárodní fungování prosperujících firem snižuje domácí zdroje daňových příjmů a dochází k postupnému ztenčování hojnosti veřejných zdrojů. Většina příslušníků středních vrstev proto již nemůže žít *buržoazně*, pro-

hlubtje se nově nerovnost mezi těmi, kteří jako *úspěšná menšina* „následují ve svém rozletu velké nadnárodní korporace a těmi, kteří se snaží alespoň o udržení výhod sociálního státu ve formě přístupu ke vzdělání, profesní kariéře či důchodového zabezpečení“. Proti zvyšující se nezaměstnanosti středoškoláků a vysokoškoláků a nejistotě zajištění ve stáří se střední vrstva brání protesty vůči výši daní a podporou škrtnů ve státních výdajích, ze kterých sami neprofitují. Tím však ztrácí svůj tradiční liberální postoj a je dokonce i ochotna naslouchat i zjednodušujícím výzvám politických demagogů. Naopak méně početná vrstva spojující své osudy s globální ekonomikou bohatne. Nevidí důvod, proč se podílet na provozu veřejných služeb. Opoúští veřejná prostranství a přesouvá se do sídlišť pro vyvolené a elitářsky se izoluje od zbytku společnosti. Nižší střední třídy jsou svoji servisní činností na této „nové elitě“ existenčně závislí. Nemohou však žít pohodlně z jednoho platu a postupně ztrácejí i charakteristické znaky nezávislosti střední třídy jako jádra společenského vzestupu.

Tržně zaměřená společnost současnosti se problematikou sociální stratifikace zabývá i z čistě utilitárních hledisek spotřebitelského chování lidí z pozic svébytných a sociálně relevantních kategorií životního stylu. *Životní styl* zde chápeme jako specifický typ chování jedince nebo skupiny s trvalým zvláštním a odlišitelným jednáním, způsoby, zvyky a sklony. V tomto smyslu americká badatelská fronta na bázi dlouholetých praktických marketingových zkušeností sebereflexí psychografické segmentace rozlišuje devět sociálně signifikantních kategorií **životního stylu** (Morrison, 1995, s. 80-82):

1. *Survivors* – přežívání jako postoj k životu charakteristický pro velmi staré opuštěné chudé lidi naplněné strachem ze zítřka. Jde zejména o ty, kteří jsou odsunuti z hlavního kulturního proudu dané společnosti, jako jsou třeba bezdomovci.
2. *Sustainers* – předurčuje žití z podpory, chudí s dominující zkušeností života na ulici, naplnění nenávistí a zlobou vůči světu těch, kterým se daří být jen o trochu lépe.
3. *Belongers* – společensky zařazení, konvenční, mnohdy patriotisticky ladění příslušníci středních vrstev.
4. *Emulators* – soupeřiví, zejména mladí ambiciózní lidé usilující o proniknutí do výhodných a prestižních společenských pozic.
5. *Achievers* – úspěšní, ti co už něčeho na stupnici sociální hierarchie dosáhli, zpravidla lidé středního věku v zajištěném profesním postavení. Ti, kteří budují americký sen o neomezených životních možnostech. Mediálně prezentovaní kupř. jako hrdinové televizního seriálu „Místo nahoře“.
6. *I-am-me* – „já jsem prostě já“ – pozice velmi mladých, dravých, impulzivních a často až exhibicionisticky jednajících lidí zaměřených především na vlastní osobu, vlastní kariéru a vzestup v dimenzích profese a peněz.

7. *Experimentals* – praktický „empirický“ přístup k životu typický opět pro mladé jedince vyhledávající zkušenost, nikoli jistotu, orientace na vlastní růst – přístup příznačný pro konvencemi nsvázaného umělce.
8. *Societally conscious* – společensky uvědomělý, všestranně vyzrálý misionářsky orientovaný přístup k životu, charakteristický pro ty z velmi úspěšných, kteří jsou „připraveni změnit svět“.
9. *Integrated* – integrovaný vrcholně vyzrálý přístup k životu, naplněný tolerancí, flexibilitou a schopností „být v obraze“. Tedy z pozice typologie životního stylu nejhodnotnější typ lidí obdařených dnes tak vzácnou vlastností, kterou je moudrost. Jde o ty, kteří rozumějí nejen světu, okolí, lidem kolem sebe, ale i sobě samotnému.

Pozoruhodná klasifikace sociálně osobnostních charakteristik dále umožňuje komplexnější členění. První dvě skupiny lidí žijících na okraji společnosti tak tvoří lidé ovládaní potřebami (zpravidla těmi základními). Právě jejich obtížná dosažitelnost jim uděluje významovou výjimečnost. Střední skupiny, č. 3 - 5, jsou motivačně řízeny hodnotami postupně získávanými z okolí. Jde tedy o ty, kteří chtějí být „in“, nezůstávat pozadu, jít s dobou. Skupiny 6 - 8 se všestranně vyšší vyzralostí se naopak opírají o pevnější hodnoty vštěpované socializačním procesem již v dětství a mládí. Stejně jako již zmíněná Maslowova hierarchie hodnot představuje životní styl dynamický proces už tím, že lidé mají tendenci v procesu životního zrání, zaujímání společenských pozic a výkonu společenských rolí „přelévat“ se z jedné úrovně do druhé. Tomu přirozeně odpovídají i rozdíly v hodnotových preferencích: z čistě spotřebitelského hlediska je jistě zásadní rozdíl v prožitcích z letu interkontinentálním Concordem a mezi nákupem v diskontní prodejně či mezi uměleckým zážitkem na koncertu Pražského jara a sledováním televizní estrády známých „bavičů“.

Stratifikační kategorie jsou tradičně propracovávány v bohatě sociálně strukturované americké společnosti. Běžně nejvyšší tvoří nejvyšší (upper upper) vrstva s cca 1% zastoupením, vyšší (lower-upper) čítá asi 3%, lepší průměr (upper-middle) dosahuje 12%, diskutovaná nižší střední vrstva (lower-middle) jako nejpočetnější má 35%, lepší spodina (upper-lower) zahrnuje až 40% a spodina (lower-lower) asi 10% americké populace (Morrison, 1995, s. 86-87).

* * *

Nedílnou součástí diskusí na téma sociální stratifikace tvoří i vývoj sociální struktury a mobility české společnosti. Toto téma je ozvláštněno zejména specifiky společenského vývoje naší reformované společnosti. Zejména v devadesátých letech totiž došlo ke značnému pohybu jednotlivců, které sociologie označuje pojmem *sociální mobilita*. Je zřejmé, že většina zejména demokratických společností disponuje mechanismy umožňujícími přechod jedinců z jedné třídy, vrstvy či skupiny do druhé.

Obecná sociologická teorie odlišuje mobilitu vertikální a horizontální. *Vertikální mobilita* označuje přechod jednotlivců v kategorii vyšší – nižší mezi třídami, vrstvami či většími výsadou charakterizovanými uskupeními. *Horizontální mobilita*

označuje přechod jednotlivců mezi uskupeními, která jsou umístěna ve stejném nebo podobném místě dané struktury (Bauman, 1965, s. 237). Příkladem vertikální mobility může být přechod pojišťovacího úředníka do pozice senátora, horizontální mobilita změnou zaměstnání téhož pracovníka do nově založené pojišťovací a leasingové společnosti. Prvním případem dochází k zásadní změně podílu na moci, akčního rádiu vlivu a výše příjmů, druhý znamená pouze změnu pracovního prostředí či míru úzkého okruhu funkčních kompetencí. Prvenství v soutěži královny krásy, dobytí zlaté olympijské medaile, získání mnohamilionového jackpotu v Sažce, to vše jsou dobře představitelné příklady kariér vertikální mobility. Horizontální mobilita naopak nepřináší žádné dramatické zvraty osobních kariér, je spíše jevou stránkou změny zaměstnání, bydliště či stavu. Mobilita směrem nahoru znamená přibližování se elitě moci, vlivu a bohatství, mobilitní dráhy směřující směrem dolů signalizují vzdalování se výsadám vládnoucí vrstvy či elity. O *strukturální mobilitě* hovoříme v případě zásadních nově dimenzovaných posunů specifických skupin, tříd či profesí. V krajním případě může jít o důsledky mobilizace vojáků a důstojníků v době válečného ohrožení, nebo o rychlý stratifikační vzestup počítačových expertů v éře informační exploze (Schaefer, Lamm, 1995, s. 231).

Hledisko *mobilitních možností* třídí společnosti na uzavřené a otevřené. Krajním typem uzavřené společnosti je kastovní zřízení, v jehož podmínkách je – jak jsme již zmínili – každá změna v průběhu života přísně tabuizována. Stavovská společnost se vyznačuje také jen velmi nízkou mírou mobility. Naopak ideologie moderní společnosti se opírá o tezi demokratizace možností sociálního vzestupu.

Podle toho, o jaký aspekt mobility se zajímáme, můžeme rozlišovat mobilitu jednotlivce buď mezi generacemi nebo v mezích jedné generace. *Intergenerační mobilita* poměřuje pozici rodičů a dosaženou pozici dítěte, *intragenerační mobilita* hledá rozdíly mezi dosaženým „životním cílem“ a připsaným statusem podmíněným „životním startem“, tedy změn v průběhu jednotlivcovy života. Povaha osobních kariér vzestupů a pádů, přesunů obrovských majetků, mocenských pozic a nátlakových skupin v naší současné společnosti vrhá nové světlo jak na míru otevřenosti „rovných šancí pro všechny“, tak na fatální předurčenost životních startů daných „pouhým“ faktem narození. Tedy sociální, kulturní, ekonomické či dokonce etnické „predestinace“ jedince: sumu jeho původem zakotvených výsad či handicapů.

Mobilita označuje pohyb osob mezi pozicemi v rámci sociálního rozčlenění společnosti. Její zkoumání je často silně ideologicky zatíženo právě častým implicitním přesvědčením o naprosté přirozenosti nerovnosti sociálních pozic s častými aristokratickými a stavovskými rysy. Vcelku lze však teorii mobility považovat za „sociologickou formalizaci mentality úředního kariérismu“, neboť „moderní společnost je úřednická a kariéristická“ (Keller, 1995a, s. 163).

Sociální mobilita je zpravidla spojována s hierarchickým modelem sociálního rozvrstvení, které je – jak jsme již zmínili – provázáno systémem hodnot s hierarchií pozic. Správně zdůrazňuje v novější práci Z. Bauman, že ve světě se stává stále mocnějším nástrojem a „nejžádanějším stratifikačním faktorem“ právě mobilita: právě ona je základním materiálem budování a přebudování sociálních, politických a kulturních hierarchií (Bauman, 1999). Lidem na vrcholu – kupříkladu tak, jak to pou-

tavě a s náležitými americkými reáliemi současné americké společnosti popisuje ve svém posledním románu „Muž na vrcholu“ věhlasný beletrista *Tom Wolfe*, nová hierarchie přináší svobodu (či alespoň pocit svobody) pohybu. Tedy mobilitní výhodu, jež dalece překračuje dříve představitelné výsady. Musíme však připomenout, že dnes jde zejména i o technickou stránku věci: o mobilitní výhodu přepravy informací. Tedy ten druh komunikace, jež vůbec nevyžaduje pohyb fyzických osob, anebo ho vyžaduje pouze sekundárně či okrajově. *Oddělení pohybu informací od pohybu jejich nositelů* pak má významné sociální, ekonomické a obecně kulturní důsledky. Zejména v tom, že technologické rušení časoprostorových vzdáleností umocňuje polarizaci sociální stratifikace. Jsme svědky toho, že rámec takto stimulovaných mobilitních drah jistě lidí osvobozuje od teritoriálních omezení, zatímco jiným odebírá původní teritoriální identitu. Pro některé lidi neslychaná schopnost pohybu a jednání na dálku přináší nebyvalé životní horizonty osobních možností a životních kariér, pro jiné ale nemožnost ztotožnit se s vlastní lokalitou znamená přetavování osobních aspirací do nicoty bludného kruhu slíci bezvýznamnosti lokálního života.

Konec minulého tisíciletí v rámci diskusí na téma mobilita v globálním světě přináší i pojem „*elita mobility*“, jako výraz pro „novou beztlížnost moci“ (Bauman, 1999). Jde o nesmírnou exteritoriální moc přísně střežených úřadů a domovů, záměrně odříznutých od lokální komunity. Jde o „přetavování sociální exteritoriality nové nadlokální elity v materiální, tělesnou izolaci od lokality“. To má i z hlediska povahy a tendencí vývoje sociální struktury nesmírně důležité konsekvence. Tradiční prostory stále větší měrou nahrazují soukromě vytvářené, vlastněné a spravované prostory pro veřejné shlukování. Tradiční polis je prostorem spotřeby, kde přístup se zakládá na schopnosti platit. Dochází k budování symbolických a skutečných bariér mezi bohatými a chudými, mocnými a bezmocnými, informovanými a neinformovanými, perspektivními a bezperspektivními. Nová na prostoru nezávislá a místně nezakotvená elita působí jako opojná svoboda. Na toto téma by ostatně mohli přispět bohatou osobní zkušeností někteří naši současní či bývalí spoluobčané z anonymity Belize a Bahamských či Caymanských ostrovů. Naopak masová teritoriální závislost „zbytku“ stále méně připomíná lásku k domácí půdě a může evokovat i rysy nedobrovolnosti vězení.

Přirozená shromaždiště lidí, kde se spoluvytvářely normy a veřejné mínění a kde byl čas volně hovořit, mizejí. Naopak jsou budována stále nová mamutí nákupní centra příliš velká na to, aby v nich jedinec našel vřelost kontaktu se známými a blízkými. Místa příliš rušná na delší hovory, které přirozeně vytvářejí standardy chování a harmonizují mezilidské vztahy. „Obchodní centra rozptylují a baví, nutí člověka k tčkání, nedávají možnost zastavit se, promluvit spolu, přemýšlet, uvažovat a diskutovat o něčem jiném než o vystavených věcech“. „Nezbývá času oproštěného od komerční hodnoty“ (Bauman, 1999). Teritorium zbavené veřejného prostoru debaty o normách a okleštěného o přirozený střet hodnot je monotónním místem absence náhodných setkání, všeho, co může přirozeně mást, uvádět do rozpaků a vzrušovat. Tedy také obohacovat náš život o nezastupitelné mezilidské kontakty a zdroj hodnotového dozrávání.

* * *

Diskuze na téma sociální stratifikace a mobilita nabízejí řadu témat, která se týkají palčivých otázek našeho každodenního života. Počínaje zmiňovanou problematikou středních tříd a existencí, charakterem a směřováním elity konče. Na tomto místě se empirickým vhladem seznámíme s některými aspekty **vývoje sociální struktury v české společnosti devadesátých let**. Načrtne si základní rysy změn v ekonomické aktivitě obyvatelstva, všimneme si posunů od totalitárně rovnostářské struktury k struktuře třídní a výkonově stratifikační v dimenzích pohybů dle vzdělání, kvalifikace a složitosti práce. Stranou pozornosti nezůstane ani postavení v systému řízení, příjmech a životním stylu, včetně intenzity intragenerační mobility a intergenerační mobility ve vzdělání. Zmínka bude i o vlivu demokratických, sociálně geografických a odvětvových změn na mobilitní procesy a dopadu celkové situace na hodnotové orientace a politické chování obyvatelstva (Machonin, Gantar, Tuček, 2000).

Transformační přechod české společnosti ke kapitalistickému společenskému zřízení je založen politicky na demokracii a ekonomicky na tržní soukromovlastnické ekonomice. Povaha tohoto procesu však odráží kombinaci mezinárodních i vnitřních, objektivních i subjektivních podmínek. Výsledkem je stát zčásti připomínající „divokou“ kapitalistickou společnost, prvotní akumulaci kapitálu amerického typu, zčásti stát sociálně výrazněji reformovaných modelů kapitalistické společnosti evropského typu. Jde o stát nabývající historicky nevyhnutelné i hybridní znaky postkapitalistického uspořádání společnosti organizací. Aktualizují se však i varovné prognózy možné částečné restaurace společnosti autoritářských a rovnostářských rysů.

Již první informace o vývoji sociální struktury v české transformované společnosti je sociologicky vysoce relevantní. Dalekosáhlá liberalizace ekonomiky v České republice a nemalé ekonomické potíže, jež ji provázely, spolu s demograficky prokazatelným podílem lidí v důchodovém věku, způsobily totiž pokles podílu skutečně pracujících ekonomicky aktivního obyvatelstva. To přineslo i existenci alespoň oficiálně „nové“ kategorie nezaměstnaných. Mezi léty 1990 a 1998 tak podíl ekonomicky aktivního obyvatelstva klesl ze 49,5 % na 45,8 %. Rozhodující měrou se zde podílel právě *nárůst počtu nezaměstnaných*, a to z 0,7 % v roce 1990, přes 7,7 % v roce 1998 až na současných cca 10 - 11 %. Půl milionu nezaměstnaných na desetimilionovou stárnoucí populaci je však příliš i vzdor vcelku lichotivým porovnáním s dalšími postkomunistickými zeměmi.

Podíl aktivně pracujících, který dosahoval v roce 1990 zhruba polovinu obyvatel, výrazně poklesl. Nadpoloviční většina českého obyvatelstva (více než 55 %) tak není začleněna do pracovního procesu. K tomu ještě přistupuje skutečnost, že poměrně rozsáhlá nekontrolovaná a nekontrolovatelná legální i ilegální imigrace ze zemí s horšími ekonomickými i politickými poměry nejen snižuje pracovní šance některých našich občanů, ale přináší i nově dimenzovaný problém posilování *multikulturního charakteru* naší společnosti. Poprvé od třicátých let opět řádově velká část populace ve věku ekonomické aktivity stojí v naší republice částečně či zcela mimo socializační, enkulturační a v jistém smyslu i formativní vliv legálně probíhajícího pracovního, resp. vzdělávacího programu. Lidé stojící spíše mimo stabilní

či ustálené sociální struktury jsou totiž vystaveni společensky nekontrolovatelným vlivům a jsou proto obtížněji společensky tvární ve svých postojích a chování. Jsou mnohdy vystaveni tísnivému až devastačnímu působení chudoby a hodnotové bezperspektivnosti pasivní odvezdanosti „životnímu osudu“. Tím spíše, že ekonomická aktivita a příprava na ni je stále nejen základním zdrojem ekonomické prosperity země, ale i významným a nezastupitelným civilizačním nástrojem rozvoje kultury a vzdělanosti. Tím i součástí procesu harmonického a stabilizovaného fungování společnosti.

Státně socialistická struktura poválečného Československa se vyznačovala poměrně vysokým stupněm *rovnostářství*. Relativně nevelké rozpětí legálních příjmů, životní úrovně, vzorců spotřeby a životního stylu obyvatelstva svým stupněm statusové diferenciaci bylo určováno hlavně askriptivními a poloaskriptivními faktory, jako je pohlaví, věk, teritoriální a odvětvová příslušnost. Rozdíly ve statusovém postavení byly pouze v menší míře odvozovány stupněm vzdělání, kvalifikací, složitostí práce, znalostmi a výkonností. Tyto hodnoty a kritéria však mohou být adekvátně měřeny pouze na trhu práce a v podmínkách ekonomické soutěže.

Naopak neúměrně velkou úlohu hrála existence *šedé ekonomiky*, v níž i lidé odborně výkonní a v té či oné míře společensky potřební, dotvářeli svoji aktivitou skrytou majetkovou a příjmovou diferenciaci. I ta je však svým specifickým způsobem doplňujícím prvkem třídní struktury. Jejich význam sahá od „melouchářů“ až po mezinárodně uznávané a žádané odborníky a umělce. Na ně se však spletitým předivem vázala i specifická struktura *černé ekonomiky*, kde hlavní devizu tvoří dostatečná drzost a „obratnost“ a úroveň „těch správných známostí“ typické pro dobově rozšířené veksláky a pro u nás snad nevykořenitelné úplatkáře a lidi „na správných místech“. I tato skutečnost značně rozšiřovala *statusovou inkonsistenci*, odvozovanou z existence velkého počtu případů nesouladu a neslučitelnosti mezi formálními postavením na žebříčku moci, legálních příjmů a prestiže na jedné straně a odbornou úrovní a kulturností způsobu života na druhé straně.

Nesoulad ve statusovém uspořádání byl navíc posilován všeobecným rozšířením neúměrných relací mezi mírou vzdělání a odborností a vyšší příjmu, podílu na moci a míry prestiže. S politováním musíme konstatovat, že systém protekcí, úplatkářství, služeb a protislužeb, tedy i naší sociologií diskutovaný systém patronáže a klientismu (Keller, 1995, s. 65-70), si i v nových společenských podmínkách našel své – snad dříve netušené a neuskutečňované – pole působnosti.

Statistické údaje a sociologické analýzy, o které se na tomto místě opíráme, si všímají i hypotéz *postsocialistické sociální struktury* (Machonin, Gantar, Tuček, 2000). Připomíná se, že rychlá až šoková liberalizace a otevření trhu i vůči zahraniční, mnohdy ne zcela přehledné privatizaci majetků, rozsáhlé restituční řízení, malá, velká a kupónová privatizace vedly k řadě zásadních sociálně ekonomických a pochopitelně i kulturních a obecně lidských konsekvencí. Hledisko sociální stratifikace tak upozorňuje na stále přetrvávající rovnostářství mezi kvalifikovanými dělníky a „středními vrstvami“ velké části středoškolsky i vysokoškolsky vzdělaných úředníků a odborníků, zvláště v oborech závislých na státním rozpočtu. To přináší zejména snad nikdy neutichající diskuze na téma možností a mezí platových úprav

lékařů, učitelů a státních úředníků. Jsme však na druhé straně i svědky nesmírné diferenciaci projevující se v rozevírání „příjmových nůžek“, kdy některé obory a profesní pozice jsou finančně ohodnoceny řádově v desetinásobcích průměrných platů, a to mnohdy nezávisle na vzdělanosti a kvalifikační úrovni či funkční zodpovědnosti a pracovním výkonu. Zejména sféra finančnictví, pojišťovnictví, reklamy, zábavního průmyslu, vrcholového sportu a hlavně nepřehlédlná oblast propojení moci politické a ekonomické je z hlediska příjmových diferencí mnohdy až neuvěřitelným příkladem nevyváženosti distribuce příjmu a bohatství v demokratické a podle některých „odvážných“ tvrzení snad i právní společnosti.

Za pozitivní rys zkoumaného období lze považovat postupné prohlubování *statusové konzistence* zejména u části vysokoškolsky, případně středoškolsky vzdělané populace odborníků v konjunkturních odvětvích a v oblastech vládních preferencí. Pomineme-li výše zmiňované případy z oblasti neopodstatněné dynamiky rozevírání nůžek ve vyšší příjmů, pak můžeme uvést mj. vládní odborníky a jejich servis, manažery, právní a finanční odborníky, pracovníky masových médií a celou oblast informatiky. Po opakovaných platových navýšeních vstupuje do této oblasti i větší část vysoce kvalifikovaných lékařů. Vysokoškolská pedagogové a vědečtí pracovníci na přiměřené mzdové ohodnocení stále ještě jen (trpělivě) čekají.

Je třeba znovu připomenout, že roste *polarizace sociální struktury* v rovině neúměrných a nezdůvodnitelných disproporcí vůči nižším příjmům a tedy i reálné bezmoci velké části středních a nižších vrstev. Jde zejména o respekt před základními pravidly principu zásluhovosti, který je pokřiven či přímo pošlapáván zejména mezi bankéři (žel bohu zejména mezi těmi psanými spíše v uvozovkách, což je také asi jediné „omezení“, kterého se mnohým naprosto nesoudným a nestoudným „tunelářům“ dostalo), manažery (vzpomeňme na průhlednou tendenčnost některých „manažerských smluv“), politiky (vylepšujícími si bez jakýchkoli skrupulí své nemalé legální příjmy i mnohanásobným členstvím ve správních radách, představenstvech firem a poradenství), právníky (jejichž palmáre nemusí odpovídat skutečné hodnotě právní pomoci), populární umělci (s až mnohasetisícovými taxami za jedno vystoupení), extrémně se obohacující podnikatele (třeba na úkor daňových odvodů či sociálního pojištění zaměstnanců) a sportovních hvězd (jejichž příjem v některých případech kupř. za minutové působení na fotbalovém hřišti přesahuje jakákoli realistická porovnatelná měřítka, o příjmech z reklamy nemluvě). Zejména v oblasti provázanosti ekonomie a politiky jde i o přetrvávající vazby či navázání na tradice nomenklatury a úzké vrstvy zbohatlíků státního socialismu, využívajících systém „styků“, informací a protislužeb. Skutečnost nic nemění na tom, že ve všech uvedených případech se jedná o prvek reflektující specifický proces *nově vznikající kapitalistické sociální struktury*.

Nově je dimenzován i vznik skutečně *chudé části populace*, kterou tvoří nejen extrémně sociálně nezakotvená skupina bezdomovců, ale ve větší míře i méně kvalifikovaní či nekvalifikovaní pracovníci nepreferovaných či krizí zasažených oborů (textilní, těžký a těžební průmysl, zemědělství). Spadají sem i pracovníci, kterým jsou zadržovány mzdy. Prvořadě však jde o dlouhodobě nezaměstnané a rodiny s více nezaopatřenými dětmi a o část důchodců.

Hledisko jednotlivých dimenzí vertikální diferenciaci upozorňuje na kritérium nejvyššího *stupně vzdělání*. Od počátku padesátých let totiž pokračuje obecný trend vzestupu vzdělanosti a odborné kvalifikace, avšak přetrvává neúměrné množství vyučených dělníků. Počátek nového tisíciletí však signalizuje omezovaným učňovským školstvím „produkovaný“ nedostatek některých vysoce kvalifikovaných dělnických kategorií zejména ve strojírenství. Stále je pocíťován – zejména při porovnání se zeměmi Evropské unie, USA, Kanady a Japonska – nedostatečný počet maturantů a nižší podíl absolventů vysokých škol. Na druhé straně jsme však svědky nízké míry profesního uplatnění absolventů nejrůznějších (zejména soukromých) středních škol a akademií pro budoucí managery, finanční specialisty a podnikatele. I tato skutečnost však odráží evidentní kvantitativní (ne však vždy odpovídající kvalitativní) rozvoj středního stupně vzdělání s maturitou. Zejména finanční problémy vysokého školství brání vyjít vstříc stále většímu zájmu o vysokoškolské studium. S uspokojením lze přijmout informaci o stálém vzestupu objemu objektivní kvalifikovanosti spočívající ve využívání větší míry složitosti a tedy i hodnoty práce.

Zajímavé údaje nabízí i rozdělení ekonomicky aktivních podle postavení v systému *řízení*. Zaměstnanců bez podřízených tak bylo v roce 1999 66,6 %, samostatně činných bez zaměstnanců 9,3 %, řídicích 1-2 podřízené 7,6 %, řídicích 3-9 podřízených (nebo samostatně činných s 1-2 zaměstnanci) 5,9 % a konečně těch, kteří řídí více organizačních jednotek (popř. podnikatel řídicí více jak 10 pracovníků) 1,2 % (Machonin, Gantar, Tuček, 2000). *Mocenská diferenciaci* je tedy stále poměrně příkrá. Dvě třetiny české ekonomicky aktivní populace tvoří osoby bez podřízených a s minimálními rozhodovací pravomocí. Porovnáním s polovinou šedesátých let však jde o přibližně 12 % pokles.

Hledisko *úrovně spotřeby* zaznamenává její, úrovní příjmů předznamenává, rozšíření oběma směry a u ekonomicky aktivních se odráží v následujících proporcích: Pásmo blahobytu tvoří 6,8 %, vrstvu zámožnosti 12,8 %, vyšší střední vrstvu 22,8 %, nižší střední 27,2 %, pásmo nedostatku 24,8 % a pásmo spotřební deprivace 5,6 %. Shrnutí a vyjádřeno jasněji: Zhruba 5-8 % českého obyvatelstva lze zařadit do kategorie *bohatých* a dalších asi 12 % tvoří lidé dobře zabezpečení, tedy *zámožní*. Běžně se o nich říká, že jsou „za vodou“, protože si dokázali poradit se spletitými cestami, na které se vydala v posledním desetiletí druhého tisíciletí naše společnost. Jde o ty, kterým trefně a jistě i s trochou ironie někteří sociologové a političtí analytici říkají *vítězné transformace*. Opak spektra úrovně bohatství a spotřeby tvoří zhruba 20-25 % lidí *ohrožených chudobou*, když dalších 5 % jsou skutečně naši *chudí* spoluobčané. Jde o lidi, kteří nosí nálepku „porazených“ a kteří genezí svého vzniku a vnitřní strukturaci poutají pozornost i naší sociologie (Mareš, 1999).

Uprostřed těchto dvou krajních pólů – opravdového bohatství a opravdové chudoby – leží pásmo spektra osob a domácností na *střední úrovni příjmů a majetku*. Jde však o spektrum nepříliš vnitřně diferencované. Vyznačuje se častějším než běžným výskytem statusové inkonsistence a v důsledku toho je postižené přežívajícími rovnostářskými vztahy. Jde zejména o vyšší i střední odborné zaměstnance v odvětvích a profesních skupinách závislých na státním rozpočtu. Tedy opět zejména o lékaře, učitele, sociální pracovníky a státní úředníky. Běží vcelku o příjmově

a majetkově homogenní skupinu, což silně kontrastuje s nesmírnými příjmovými a majetkovými rozdíly mezi krajními póly bohatství a chudoby. A to opět mnohdy v nepříímé úměře k úrovni vzdělání, kvalifikace, složitosti práce a míře osobní zodpovědnosti.

Základní trend transformačního vývoje naší společnosti se nejvýrazněji odráží ve změnách *třídní struktury*. Podstatná tendence transformačního vývoje ve sledovaném období je totiž v tomto ohledu jasná. Vytvořila se – po čtyřicetileté pauze – opět skupina samostatně činných se zaměstnanci či bez nich, která však činí méně než 20 % obyvatel. Tento posun přirozeně provází proces snižování procentního zastoupení dělnictva, především polokvalifikovaného a nekvalifikovaného a dále snižování podílu zemědělců. Tato souhrnná skupina se v devadesátých letech podílem na třídní struktuře procentuálně zmenšila ze 38 % až na 24 %. Naopak pětinným podílem přibývá středních odborníků a úředníků. K pozvolnému početnímu nárůstu vyšších odborníků dochází zčásti díky kategorii tradičních zaměstnaneckých pozic a dílem zastoupením podnikatelů a manažerů. Je zaznamenání hodné, že kategorie vyšších odborných zaměstnanců se svoji materiální úrovní příliš neliší od kategorie zaměstnavatelů.

Hledisko *míry statusové konzistence* ukazuje, že 31,5 % ekonomicky aktivních v průběhu devadesátých let svoji kulturní úrovní a materiálně mocenským postavením zaujímá zcela konzistentní postavení. Jedná se zejména o dělníky, zemědělce, muže a střední věk. Již samotný fakt mírného proporcionálního navýšení *shučitelnosti zaujímané pozice a odpovídající materiální a kulturní úrovně* signalizuje, že jde o trend správným směrem. Statusově vyšší skupina vyznačující se inkonsistencí, kdy materiální status je vyšší než status kulturní, tvoří kolem 15 % populace a sestává z hlavně podnikatelů a vyšších odborníků. Právě v jejich případě majetkové, příjmové a mocenské atributy převyšují výrazně srovnatelné charakteristiky našeho průměrného občana. Opačné znaky naopak vykazuje cca 35 % ekonomicky aktivních s příjmy a postavením v systému řízení nedosahujících dosažené úrovně vzdělání, pracovní kvalifikace a kulturnosti. Tento nesporný handicap naložili na svá bedra zejména střední odborníci, státní zaměstnanci (zejména úředníci), dělníci a některé skupiny nepříliš prosperujících samostatně činných živnostníků a podnikatelů. Vcelku téměř pětina ekonomicky činných obyvatel v naší společnosti se vyznačuje extrémně nižšími příjmy vzhledem k dosažené úrovni vzdělání a kvalifikace. Nejčastěji jde o statusově inkonzistentní rys typický pro vyšší odborníky, kteří nikoho neřídí a mají tudíž nízké platy. Čtvrtinový podíl počátku devadesátých let tedy zaznamenává oslabování této nesporně nedobré tendence, která materiálně a zprostředkovaně i prestižně poznamenává zejména vědecké a odborné pracovníky ve státem spravovaných a tedy i financovaných organizacích.

Obecně můžeme shrnout, že *převaha kulturního statusu nad materiálním* je nejvíce rozšířena mezi středními odborníky a řadovými úředníky. To odráží i zjevný trend devadesátých let: výrazné přibývání osob s materiálně mocenským statusem vyšším než kulturním a úbytek těch, jejichž kulturní status je vyšší než materiálně mocenský. Jasně lze vysledovat i tendenci těch, u kterých převažuje materiální a mocenské postavení nad kulturní úrovní, pozitivně hodnotit změny v životní úrovni

jejich domácností. Pozornost zasluhuje i zjištění, že odborníci dosahují o něco vyšší materiálně mocenského statusového zařazení než vlastníci, stejně i kvalifikovaní dělníci mají o něco vyšší statusový průměr než řadoví úředníci.

Významnou poznávací hodnotu a nezastupitelný význam při hodnocení dynamiky sociální struktury obyvatelstva sehrává i sledování **sociální mobility**. Hledisko *intragenerační mobility* ukazuje, že po prvním desetiletí transformace téměř 27 % samostatně v hlavním zaměstnání činných obyvatel jsou lidé, kteří byli v roce 1988 hospodářsky neaktivní. Většinou jde – již s ohledem na generační posloupnost – o mladší absolventy různých vzdělávacích zařízení. Kolem 30 % podnikatelů tvoří bývalí vyšší a střední odborníci a v nesrovnatelně menší míře asi 5 % i úředníci. Necelých 40 % samostatně činných – zejména drobných živnostníků – se rekrutovalo z řad dělníků. S ohledem na nezbytnou míru podnikatelské odbornosti jde zejména o dělníky kvalifikované. Naopak polokvalifikovaní, nekvalifikovaní a zemědělství dělníci mají mezi samostatně činnými pouze okrajové zastoupení. Jde o rozsáhlý, společenskými a politickými změnami podmíněný pohyb, srovnatelný v „opačném gardu“ s dekadou socializace a kolektivizace po roce 1948. V tomto ohledu se česká společnost po roce 1989 jeví jako *relativně otevřená*, nabízející lidem příležitost k profesní a podnikatelské seberealizaci na vyšší úrovni. Nelze však rozhodně přehlédnout, že současně s tímto trendem, jsou nuceny nezanedbatelné počty lidí snášet profesní, sociální, materiální a kulturní důsledky nedobrovolných pracovních sestupů zejména tam, kde jde o devaluaci odvětvové, profesní či generační „atraktivnosti“ konkrétního jedince.

Největší *mobilitní šance* v rámci života jedince ve sledovaném období měli vysokoškolští pracovníci a část maturantů. Jde zejména o profesně zkušené lidi středního věku a ze 70 % o osoby mužského pohlaví a s relativně nadprůměrným podílem bývalých členů Komunistické strany Československa. Výhodná statusová pozice minulého režimu tak byla mnohdy dobrým odrazovým můstkem pro budování nové pozice i v naprosto politicky odlišně utvářené společnosti. Při vzestupu na vyšší statusovou úroveň souhrnně nejvýrazněji profitovali maturanti (maturita jako podmínka přijetí do nových manažerských či dealerských pozic, mnohdy bez ohledu na odbornou specializaci) a mladší lidé, zejména muži. Skryté či zjevné upřednostňování mladých lidí i na vedoucí pozice (zejména v soukromém sektoru) postupem času naráželo na legislativní otázky. Zákaz inzerce přímočaře upřednostňující „mladé lidi do 30 - 35 let“ byl postupem času obcházen i dnes tak častým „přijmeme lidi do mladého kolektivu“ (tedy se skrytým upozorněním, koho mezi sebou nechceme).

Jestliže sociální vzestup byl spíše výsadou mužů, pak pole *sociálních sestupů* bylo mnohem „spravedlivější“: obě pohlaví jsou v tomto ohledu vcelku vyrovnána. Pokles pozice v rámci sociální struktury se stal – v souladu s logikou výše uvedených skutečností – údělem hlavně střední a zejména starší generace. I v této skupině jsou nadprůměrně zastoupeni bývalí komunisté. Tedy zpravidla ti, kteří už „nechtěli dech“ či nechtěli mít s novým režimem „nic společného“. A přirozeně také proto, že stabilní kmenovou základnu přesvědčených komunistů tvořili spíše starší lidé. Z logiky sestupné dráhy plyne, že se týkala osob krajních vzdělanostních a kulturních pólů. Tedy určitých skupin lidí s vyšším a středním vzděláním a pak i nekvalifikovaných či pouze zručných osob.

Stabilně na úrovni manuálních pracovníků zůstali v průběhu první dekády transformace ze dvou třetin muži, osoby do padesáti let věku a lidé vyučení, s nižším středním či pouze základním vzděláním. Zde je třeba připomenout, že naše republika rozhodně nezajišťuje rovnost přístupu k vysokoškolskému vzdělání a ve srovnání s některými zeměmi Evropské unie nenabízí ani dostatečný prostor pro získávání submagisterského a bakalářského vzdělání.

Již okrajově diskutované hledisko *demografických a sociálně geografických* mobilitních drah upozorňuje z prvně jmenovaného pohledu na obecně zvýhodněnou situaci mladších skupin mužské části populace. Možnost udržet se mezi vyššími odborníky tak měly osoby do 50 let věku, mobilitní vzestup – zejména mezi podnikatele – byl typický u mužů mezi 30 - 45 lety věku a sestup naopak u lidí starších šedesáti let. Celkově dobrou šanci na stabilitu ve smyslu zachování stávající sociální pozice měli lidé mladší padesáti let.

Kritérium velikosti obce bydliště svou specifickou odlišností od všech ostatních sídelních jednotek svoji sociální skladbou a možnostmi mobilitních kariér vykazuje jasně *Praha*. Právě zde se jako v hlavním městě a nejdůležitějším mocenském a kulturním centru koncentrují ve zvýšené míře zejména vyšší a střední kategorie třídně sociálního postavení. Střední vrstvy jsou tak výrazněji zastoupeny ve městech nad 100 000 obyvatel. Nižší postavené sociální vrstvy jsou ve zvýšené míře koncentrovány v menších městech a vesnicích, zejména v sídelních jednotkách do 500 obyvatel.

Zajímavé informace nabízejí i údaje o působení změn společenského uspořádání na *postoje a chování obyvatelstva*. Pouze mírná nadpoloviční většina Čechů a Moravanů se domnívá, že „změna režimu stála za to“, tedy asi 55 % našich spoluobčanů se ztotožňuje s faktem zásadních změn v sociálním uspořádání a politické orientaci země. Srovnatelné údaje našich „postkomunistických sousedů“ upozorňují v této věci na mnohem vyšší (77 %) optimismus Poláků, zatímco obdobný názor sdílí pouze 45 % spíše rezervovaně pesimistických Maďarů. Česká veřejnost hodnotí pozitivně zejména možnost svobodně se vyjadřovat a otevřeně říkat své názory, šance cestovat do celého světa. Oceňuje i změnou režimu nastolené a perspektivou lepší budoucnosti prostoupené ovzduší sounáležitosti s civilizovaným světem reflektované v pocitu zvýšené osobní pohody. Neutrální či rezervované postoje se vztahují k omezeným možnostem ovlivňování politického života, k materiální životní úrovni, kvalitě prožívání volného času a k celkovým proměnám vlastního života. Záporně jsou pak hodnoceny možnosti pracovního uplatnění, tedy pocit zřejmě posilovaný i silícím strachem ze ztráty zaměstnání. Velmi záporně je vnímán zneklidňující fakt ohrožení v důsledku obecné ztráty pocitu bezpečí a také rozměňování socialismem pěstovaného hodnoty sociálních jistot.

Kardinální otázka smysluplnosti a míry naplnění očekávání plynoucího ze změny systému je pozitivně reflektována mladými lidmi a občany mladšího středního věku, maturanty a absolventy vysokých škol, nemanuálními zaměstnanci, podnikateli, vyššími a středními odborníky a těmi, kteří deklarují vysokou životní úroveň svých rodin. Politická orientace v tomto směru upozorňuje na pozitivní ocenění společenských změn zejména mezi voliči Občanské demokratické strany a Unie

svobody. Negativní postoj a rozčarování nad výsledky „změny režimu“ jsou typické mezi staršími lidmi zejména v důchodovém věku, dále mezi vyučenými osobami se základním vzděláním, manuálně pracujícími, členy rodin nízké životní úrovně a v souladu s logikou věci zejména mezi nezaměstnanými. Politicky vzato rezervovaná podpora transformačnímu procesu je charakteristická mezi přívrženci sociálních demokratů, zatímco komunisté se staví k nově sociálně-politicky utvářenému státu (a zejména k jeho mocenské elitě) převážně negativně.

Kritérium změn v *odvětvové struktuře* české ekonomiky a jejich dopadů na modernizaci české společnosti mezi léty 1990 a 1998 upozorňuje prvořadě na globálně fungující prudký pokles podílu primárního sektoru (těžebního průmyslu a zemědělství) z 15,3 % na 7,0 %, na mírný ústup sekundárního sektoru (zpracovatelského průmyslu a stavebnictví) z 41,9 % na 39,4 % a tomu odpovídající nárůst terciální sféry služeb ze 42 % až na 53,6 %. Proces nárůstu pracovníků sféry služeb je obecně přijímán jako signál a průvodní jev modernizačního pohybu. V tomto smyslu se naše transformovaná společnost ubírala správným směrem. Problémem, odrážejícím sporné stránky našeho transformačního procesu, je trpce pocitovaná skutečnost, že se tento proces neodehrál jasně ve prospěch *kvartálního sektoru*, produkujícího vědění, vzdělání a inovace. Stejně je smutným zjištěním, že nešlo o dostatečné přesuny do oblasti veřejných a zdravotních služeb. Posun odvětvové struktury ve prospěch informačních, sdělovacích a finančních služeb sice signalizuje jasné modernizační tendence, těm však v našem případě chybí právě jejich komplexnost. Sporné politické diskuze vyvolává rostoucí a státní rozpočet zatěžující zaměstnanost ve státní a komunální administrativě.

Nesporně pozitivní změny zaznamenala transformace v úrovni *zdraví české populace*. Celkově prokazatelné pozitivní změny se odrazily zejména na vzestupu klíčových ukazatelů, mezi které předně patří prodlužování lidského věku. Konkrétně ve sledované dekádě u mužů ze 68,1 na 71,1 let a u žen ze 75,4 na 78,1 let.

* * *

Souhrnný hodnotící pohled na *proměny České republiky* v devadesátých letech z hlediska očekávaného přechodu od extenzivní industrializované společnosti k post-industriální společnosti *informací* založené na *vědění* nemůže být rozhodně zcela jednoznačný. Pozitivně působící vymoženosti nastolení demokratického systému a rozšíření lidských a občanských práv nejsou rámovány odpovídající vysokou úrovní politické kultury. To odráží velké potíže v oblasti institucionálního budování legislativního rámce naší společnosti a zejména pak národního hospodářství. Pocitujeme tak mnohdy naprostou absenci dostatečné kultury kapitálového trhu a standardně fungující systém regulace vlastnické a podnikatelské sféry. I u nás však musí postupně a nezbytně slít sebezáchovná tendence volného trhu, který může efektivně fungovat pouze tam, kde existují účinné a legislativně pevně zakotvené a praktikované záruky majetkových práv včetně práv ochrany před mocnými. A je to právě naše transformující se společnost, která si musí jasně uvědomit a vzít také za své, že má-li fungovat demokratický a tržně fungující systém, musí bezchybně fungovat

zejména spolehlivý *právní systém*. Volný trh totiž sám o sobě nevytváří fungující společnost – jak se nám snaží demagogickými politickými klišé namluvit někteří naši „liberální“ politici – nýbrž pouze vychází z předpokladů její existence. Politické dogma o nadřazenosti hospodářského rozvoje nad důsledným a bezvýjimečným uplatňováním práva a spravedlnosti pro každého občana se vyznačuje právě podceňováním či opovrhováním právního státu. I náš dosavadní transformační vývoj dokládá, že liberalizace ekonomiky s volným trhem jsou závislé na fungující demokracii právního státu, který nejlépe chrání lidská práva a majetek občanů před ekonomickou svévolí. V tomto kontextu se aktualizuje fungování demokratické právní občanské společnosti, která přirozenými a nezastupitelnými nástroji respektování práv pro všechny přispívá i k harmonizaci a vyváženosti sociálně stratifikované společnosti nového tisíciletí (Sekot, Charvát, 2002, s. 8-15). Na cestě, která nás nezařadí pouze mezi středně vyspělé *polomoderní země*, kde různé a často nesourodé spektrum sociálních, ekonomických a politických zájmů přináší i vehementní a bezohledné prosazování individuálních či úzce skupinových zájmů. Naše zkušenost více než naznačuje, že tlumočení těchto tendencí různými, často nesourodými subjekty, může vést i k patové politické situaci s vážnými sociálně ekonomickými a v konečném součtu i obecně lidskými důsledky.

5. Dynamika moderní společnosti

Sociologové historickým ohlednutím správně připomínají, že samotný vznik sociologie je důsledkem destrukce tradiční společnosti a produkt rozporuplného vývoje společnosti moderní: „Pád zpochybných jistot tradiční společnosti a zrod nejistých nadějí společnosti moderní byly rozhodujícím podnětem ke vzniku sociologie“ (Keller, 1995a, s. 9). Přitom již samotná problematičnost pojmu společnost vyvolává konceptuální diskuze. Ty jednak správně zdůrazňují její institucionální zakotvenost, zaměřenost na uspokojování lidských potřeb a regulování konfliktů a zacílenost na udržování a rozvoj kultury (Szczepański) či mají na mysli fiktivní zkratku vyjádření společnosti jako „souhrnu individuů jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém prostorovém kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně“ (Keller). Všechny koncepce společnosti se však vcelku shodují na tom, že se společnost vyvíjí směrem k rostoucí komplexitě, vyšší úrovni diferenciaci, k funkční rozrůzněnosti. Tento vývoj přirozeně provázejí i pronikavé změny hodnot a postojů v kontextu sílící autonomie jedinců a skupin.

K nejdůležitějšímu zlomu dochází v okamžiku, kdy život převážné masy lidí hospodařící v ekonomicky více či méně soběstačných domácnostech je přerován v první polovině 19. století komplexním působením tržního systému. Pracovní síla je vtažena trhem: vše se podřizuje mechanismu tvorby cen na základě nabídky a poptávky. Stavovský princip založený na vlastnictví půdy je nahrazován třídním rozdělením odvozeným od připsaného a získaného statusu. Příjem jedince je stanoven prostřednictvím trhu, který tak spoluurčuje míru osobní pozice a prestiže.

Převaha trhu a tržního hospodářství výrazně přetváří i genezi potřeb, které se postupně oddělují od svých biologických kořenů a podřizují se zájmům trhu, který vytvářením umělých potřeb přináší spotřební rituály konzumní společnosti. Moderní společnost navíc komplikuje vzájemné a často neprůhledné propojení sobectví světa bohatých s nezodpovědností chudých, které je čtým předivem závislosti přetavováno do podoby složitých globálních ekologických problémů. Společnost se naopak brání před fyzickým zánikem, bídou, před vnější i vnitřní agresí, před ztrátou pocitu smysluplnosti tím, že stále pregnančněji vymezuje způsoby jednání, které odpovídají sebezáchovné kultuře stávajícího systému institucí.

Hledisko vývoje *politické moci* je v moderní společnosti charakterizováno rozvojem specializovaného mocenského aparátu. Vzniklý *stát* tak uplatňuje svůj monopol na výkon násilí především prostřednictvím jednotného systému centralizovaného vojenského, policejního a správního administrativního aparátu. *Moc*, jako schopnost uplatňovat vlastní vůli na jiné, je tak jedním z důsledků rostoucí nerovnosti. Základní jednotkou organizované moci je *úřad*, který jako ohnisko kontroly sociálního prostředí zdůvodňuje potřebu lidských aktivit v zájmu celku. Jde v zásadě o alternativní formy moci vzhledem k soukromému vlastnictví, majetku a bohatství. Úřad byl dominantním zdrojem moci zejména v netržní tradiční společnosti a zůstává jím – jak důvěrně zná naše střední a starší generace – i v direktivně řízených společ-

nostech moderních. Stejně tak pro nás není pouhým teoretickým cvičením konstatování, že veřejný úřad a soukromé vlastnictví se mohou prolínat zejména tehdy, kdy úřad umožňuje obohacování a pokud majetek usnadňuje získání držby veřejného úřadu. Fungování moderní správy proto cílí ke stanovení pevných úřednických kariérních zásad a řádu s ostrým ohraničením úředního a soukromého majetku.

Je známou skutečností, že moc může vést jak k emancipaci, tak směřovat k donucování a omezení. *Moc* ve smyslu schopnosti činit a konat rozšiřuje oblast svobody člověka, ale může i omezovat svobodu druhých. Není jistě od věci připomenout i základní vzorec držitelů moci. Ten ve fázi ucházení se o mocenské pozice přináší zdůvodňování „argumentem“ užítu celku: počínaje nutností obrany proti vnějšímu nepříteli, přes imperativ jednotné reprezentace společnosti až po nezastupitelnost regulace jejího vnitřního života. Souhlasíme-li s věhlasným britským sociologem A. Giddensem, že *moc je vlastně svoboda intervenovat do běhu událostí*, pak musíme připomenout i nejednoznačně působící fakt postupně narůstající moci člověka či skupin ve smyslu ovládnutí přírody a zdrojů autoritativnosti. Regulace chodu vlastní společnosti, jako výraz potenci moci, je zejména v moderní společnosti posilována lokalizovanou centralizací moci ve velkých (zejména hlavních) městech. Stát postupným převládáním kapitalistických vztahů reguluje směrem dovnitř tržní podmínky a směrem navenek se snaží zajistit územní, surovinové a obytné možnosti pro produkty své výroby. *Stát* je tak, při vědomí nejednoznačnosti či dokonce nemožnosti jeho definičního vymezení, „organizace, která svým členům garantuje ochranu a bezpečí a vyžaduje za to určité protislužby“, jako je např. placení daní a plnění vojenská povinnost (Keller, 1995a, s. 140).

Diskuze na téma stát a moc přesahují i do otázek svobody člověka. Moderní společnost totiž v nebyvalé míře potvrzuje tezi, že svoboda člověka je rozšiřována kumulovaným věděním, které mu (v zásadě) umožňuje volit při větším množství informací mezi různými způsoby jednání. Tedy rozhodovat se poučeně a se znalostí věci. Lidé však používají svého vědění a svých informačních zdrojů i krajně strategickým způsobem na cestě dominance nad druhými. Dokonce i v miniaturním individualizovaném světě každodenních konverzací se rozhoduje – neuvědoměle či častěji spíše uvědoměle – komu připadne úloha skupinového vůdce a kdo zůstane pouhým pěšákem na šachovnici rozhodování, moci a prestiže. Na neskonale vyšší rovině soupeření neslučitelných komplexních výkladů světa pak vítězí ta koncepce, která má díky svým stoupcům pod kontrolou větší mocenské zdroje: „Ten, kdo má delší hůl, má větší šanci nastolit svou definici reality“ trpce shrnují svůj vysoce fundovaný sociologický vhled do života soudobé konstukce společnosti Berger s Luckmannem (Berger, Luckmann, 1967). A my nemůžeme než dodat, že zejména na politickém poli se stává často silnější ten, který dokázal o pravdivosti svého výkladu světa přesvědčit více lidí, kdo je schopen zmobilizovat na svoji stranu více stoupců či dokonce horlivých vyznavačů.

Narážíme tím i na další sociologickou zkušenost: Člověk se dopouští pudového a vysoce agresivního chování především tehdy, když je motivován na první pohled „vznešenými ideály“. A to bez ohledu na to, jde-li o získávání nového „životního prostoru“, obranu „jediné“ víry, obhajobu „národních zájmů“ či fanatické lpění na

neměnitelnosti fundamentů myšlení a jednání. Společnost je vystavena praktickým dopadům takového výkladu světa a takovým formám jejich prosazování zejména v okamžiku, kdy v jejím rámci přestávají platit standardně praktikované zákony. Tento stav *anomie* je charakterizován kritickým stavem společnosti při sílící hodnotové nejasnosti vlastního směřování, aspirační nejistotou z budoucnosti či absencí explicitně regulujících pravidel a norem současnosti. V tomto smyslu můžeme konstatovat, že *anomie* vyjadřuje problematičnost cílů a norem jednání a absenci pozitivních sociálních vazeb mezi jednáčímí.

Moderní společnost přináší i obsahovou krystalizaci a ustavování některých novějších sociologických kategorií. Jestliže *moc* byla v zásadě již tradičně vymezena jako „srdce politického systému, schopnost vnútit vlastní vůli jiným“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 426), pak *síla* je na stejném místě chápána jako „skutečné či silové nucení vůle jiným“. *Vliv* je pak v kontextu stejné logiky věci chápán jako „šíření moci prostřednictvím přesvědčování“ a již dříve zmiňovaná *autorita* jako „institucionalizovaná všeobecně uznávaná moc“. Proces osvojování si politických postojů a rozvíjení vzorů politického chování je výrazem *politické socializace*, která v systému praktického fungování výše uvedených kategorií přesahuje i *zájmové skupiny* dobrovolnosti občanů usilujících ovlivnit veřejnou politiku. V politickém životě moderní, zejména parlamentní demokratické společnosti, významnou úlohu sehrávají *nátlakové skupiny* (*lobby*) snažící se promyšleně prosadit vlastní vůli a zájmy vůči veřejným zájmům. V některých případech se tak otevírají možnosti nových pohledů na veřejné záležitosti ve smyslu zlepšování legislativy, v jiných bohužel naopak běží o cynické posilování pozic mocných a bohatých. Ti se tak mohou stát i součástí *mocenské elity*, kterou tvoří vládní i mimovládní skupina lidí, kteří mají ve svých rukách ekonomickou, politickou a vojenskou moc. *Vládnoucí třída* (v angličtině běžně pojmově označena jako *rulling class*) je pak z pohledu G. W. Dahrendorfa „bohatá elita určující pravidla a financování politického boje“.

Běžně používaný pojem *komunita* je zpravidla používán v opozici vůči formálně chápanému výrazu *společnost*. Jde o útvary existující již před vznikem jednotné a centralizované moderní společnosti, která dnes vzniká zpravidla spontánní reakcí na neduhy moderního světa. Dnes se s tímto pojmem setkáváme kupř. v případě *squaterů*. Střední a starší generace si jistě vzpomene na masové hnutí šedesátých let hlásající návrat ke zdrojům přirozeného nezformalizovaného života v přírodě, známým pod pojmem *hippies*. Ti zakládali své známé komunity zejména na kalifornském pobřeží a poté mj. i v severských zemích Evropy (snad nejznámější je Christiania v Kodani). Významnou politickou sílu doposud na Blízkém východě v Izraeli sehrávají kolektivisticky a často i militantně stmelované komunity, zvané *kibucy*. Není však bez zajímavosti, že právě moderní společnost přebírá některé jednotlivé funkce tradičních komunit, ke kterým dnes patří společné zajišťování obživy či nutnost obrany.

* * *

Již jsme zdůraznili, že nejběžnějším stratifikačním faktorem moderní společnosti je *profese*. Ta je zpravidla zdrojem osobních příjmů ve formě mzdy a od ní se také odvozuje sociální pozice či prestiž jedince. Z čistě konceptuálního hlediska však stojíme před jistou komplikující skutečností, vyplývající jednak z širší synonymického označení konkrétního výkonu práce člověka, jednak z jejich různého výkladu. Srovnáním anglických ekvivalentů téhož můžeme hovořit o pojmech *job, work, occupation, profession, gig, stint, position, duty, vocation* – tedy zmiňovat to, co děláme pro svoji obživu. V češtině používáme výrazů *džob, zaměstnání, povolání, profese, práce*. Práce, za kterou jsme finančně (v krajních případech i *naturálně*) odměňováni a která se výrazně odráží v našem sociálním chování a v realizaci našich sociálních rolí.

Když se nás někdo zeptá „co děláte“, pak se zpravidla očekává, že indikujeme naše povolání ve smyslu *určení, co pro ostatní a pro sebe znamenáme*. Práce v tomto smyslu však přesahuje i svůj symbolický význam, neboť – jak již bylo řečeno – určuje spolu s finančními zdroji naší obživy naše místo ve stratifikačním systému. *Zaměstnání* se vztahuje ke konkrétně vykonávané práci (vrátný, taxikář), *povolání* je více méně synonymem *profese* ve smyslu dosažení určitého vzdělání, kvalifikace, zdrojů příjmů, moci, prestiže a mobility šancí. Možným odlišitelným znakem povolání od profese je práce vyžadující určitý rozsah znalostí a dovedností regulovaných určitým systémem etických pravidel. „Profesionálové“ pak mají ve smyslu vrcholného zvládnutí určitých dovedností zpravidla „vysokou míru nezávislosti a autonomie, nepodléhají tlakům průběžného dohledu nadřízené autority a nejsou vázáni právním zákazníků. Sami určují, co je pro zákazníka nejlepší“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 439). Do této kategorie patří lékaři, vědečtí pracovníci, právníci a pochopitelně v jistém (profesionálním) smyslu i profesionální umělci a sportovci. Ti, kteří si však neosvojili žádné dovednosti, kvalifikaci či výcvik, žijí mnohdy v dlouhodobé chudobě a jsou označováni jako *degradovaná třída* (underclass).

Jestliže od nejranějších dob se životní úroveň a způsob života obyčejných lidí příliš neměnila, je *moderní společnost* naopak charakterizována zvyšováním objemu bohatství ve smyslu růstu reálných mezd. Moderní společnost posledních dvou století totiž spočívá na materiálních hodnotách víry v ekonomický růst. Tento zásadní sociologický, ekonomický a obecně kulturní fakt je možné blíže ilustrovat prezentací *pěti stadií ekonomického růstu* z pera W. Rostowa (Sirovátka, 1992):

1. *Tradiční společnost* charakterizovaná nerostoucí produktivitou, zemědělstvím, silným působením primárních skupin, duchem odevzdanosti a „dlouhodobého fatalismu“ s resignací na možnost změn celkové životní situace.
2. *Podmínky pro start* doprovázely společnost formování ideálů ekonomického pokroku a osobního blahobytu plynoucího z osobního zisku, vznikají nové potřeby a aspirace, rodí se třída podnikatelů, vznikají banky propojující místní trhy v jednotný systém trhu a dochází k nebyvalé centralizaci ekonomické moci.
3. *Období startu* jako rozhodující etapa ekonomického růstu moderní společnosti přináší ekonomickou expanzi ovládající celou společnost. Definitivně je odvržena mentalita staré tradiční společnosti. Rychle se množí průmyslové podniky, rostou investice do výroby, zvyšuje se i spotřeba a hlavně: rozvíjí se průmyslový trh práce a masová výroba.

4. *Období zralosti* přináší diverzifikaci průmyslové produkce a intenzifikaci dělby a produktivity práce.
5. *Období masové spotřeby* je provázáno s existencí masové společnosti a masové kultury a je charakterizováno vysokou životní úrovní, masovým nárůstem všeobecné zaměstnanosti, zvyšováním podílu aktivit sektoru služeb a zejména růstem objemu a významu kvalifikace, vzdělání a vědění.

Uvedená „stadia ekonomického růstu“ jsou obdobím postupně rostoucí dynamiky investic a kapitálu a odpovídajících sociálních procesů přinášejících rostoucí politickou *moc státu*, geografickou *mobilitu* a proces *urbanizace*. Nové sociálně ekonomické klima spoluurčuje změny ve struktuře a funkcích rodiny, mění se postavení pohlaví a jednotlivých generací ve společnosti, roste celková úroveň vzdělanosti a profesní kvalifikace. Vše postupující vpád tržních vztahů transformuje preferenční důrazy světa hodnot, objem a formy trávení volného času, spotřební zvyklosti. Vytvářejí se nové vzory chování, mění se osobní a společenské idoly, staré elity připsaných pozicí uvolňují historické jeviště novým, zpravidla získaným statutem zakotveným elitám. Ráz moderní společnosti dynamizuje i rozvoj komunikačních prostředků, působení masových médií a postavení veřejnosti v kontextu masové kultury.

Industriální společnost však není možno redukovat pouze na technickou dimenzi. Zejména růst produktivity a dělby práce předpokládá vysoký stupeň zaměnitelnosti a flexibility výrobních faktorů s možností jejich kombinace v nově vznikajících organizacích. Rostoucí *masová společnost* se tak vyznačuje nadvládou nediferencované kvantity, nestrukturovaným publikem, nivelizací a vládou nekompetence (Sirovátka, 1992). Jde vcelku o typ společnosti, která v kontextu uvedených charakteristik rozvíjí profesionální kompetence, přináší vertikální a horizontální mobilitu, sekularizačními trendy oslabuje tradiční mocenský a světonázorový vliv církve a posiluje naopak praktické spojení vědy a techniky. Všeobecný růst zaměstnanosti umocňuje akceptování pracovní morálky na úkor odtrženosti od pout tradice. Vzájemná regionální či dokonce globální propojenost a závislost snižuje rizika konfliktů a válek, které se stávají „bumerangovým“ efektem zpětných dopadů nesmyslnými. Tradiční společnost je tak postupně vystřídána moderní industriální masovou společností, aby postupně krystalizovala do dnešní podoby „postindustriální“ *společnosti organizací*.

Sociologická a ekonomická poválečná literatura v rámci diskuzí na téma „dynamika moderní společnosti“ přináší postupně řadu nových pojmů a tezí o vývojových trendech soudobého lidstva. J. K. Golbraith tak sociologickým vhladem podal ekonomicky podložené pochybnosti o *nekontrolovaném růstu* jako prostředku k dosažení společenských cílů. Vyslovil tezi, že ekonomická rovnováha není ještě zárukou harmonizace sociální sféry. R. Ingelehart z jiného pohledu popisuje *postmaterialistickou společnost* charakterizovanou přechodem od úzké zaměřenosti na ekonomickou prosperitu i na hodnoty seberealizace, kreativity společenství, růst významu vzdělání a sociálních a seberealizačních potřeb. Politicky správně upozornil na fakticky prokazatelný posun od dělící linie Západ – Východ k problémovému rozdělení v dimenzích Sever versus Jih.

Obecným zjištěním charakteristické povahy moderní společnosti je *nevyváženost bohatství a chudoby*. Nejde však pouze o tradiční vztah bohatí – chudí z hlediska nepoměru tradičních zdrojů příjmů a majetku, nýbrž o rozpory mezi bohatstvím soukromě produkovaného zboží a služeb a chudobou veřejně produkovaných služeb. Jde o stále nejednoznačně diskutovaný a neřešený (možná i neřešitelný?) fakt, že naše produktivní energie je využívána na výrobu předmětů, které nepotřebujeme. Či lépe řečeno, jejichž smysluplnost, prospěšnost či dokonce nevyhnutelnost je přinejmenším sporná. Distribuce zboží a služeb totiž mění naše spotřební vzory, stimuluje hodnotovou orientaci a informační explozi ovlivňuje náš způsob života a dokonce i naši vlastní představitost. *Synergickým procesem* navíc výrobou jednoho produktu vyvoláváme tlak a požadavky na jiné produkty. *E. Fromm* tak shrnuje *společenský charakter moderního člověka* jako vlastnický, konzumní a tržní. Jsem takový, jakého mě na trhu osobností chcete mít. *H. Marcuse* navíc připojuje filosoficky pozoruhodnou poznámku, že prosperita může být pro vývoj lidských vloh a potřeb ve svých důsledcích destruktivní. V tomto kontextu upozorňuje na „totalitarní individualní potřeby a přání“ a na negativní dopad mechanizace a automatizace, které zejména pro dělnické profese mnohdy znamenají snížení kreativity a tělesné zručnosti.

Modla některých našich čelných liberálních ideologů, *F. Hayek*, vyslovil tezi, že jakékoli *zásahy do volného trhu* vedou k destrukci politické svobody a k tyranii. Ale i vlastní nedávnou trpkou zkušeností si silněji uvědomujeme, že ekonomie založená na volném trhu bez státních intervencí a funkční právní ochrany vlastnických práv jednotlivce sama o sobě nevytváří spravedlivou a rovnoprávnou společnost. Ekonomická teorie 19. století přetavená v politickou doktrínu dneška je sice znovu potvrzena ekonomicky, ale je zcela vyvrácena politicky. Funkčnost volného trhu totiž naprosto nezbytně nutně předpokládá i existenci právního státu, která osobnost a majetek občanů chrání před svévolnými zásahy „ekonomických podnikavců“. Právě občanská společnost tvoří svým důrazem na lidská práva a čistotu právního systému vhodný rámec pro naplnění této zásady.

Novější sociologická literatura frekventuje řadu nových pojmů označujících moderní soudobou společnost. *Postindustriální společnost* se tak mívá společnost mající své kořeny ve „zpracování a využívání informací“, kdy primární je spíše služba než výrobek. *Postmoderní společnost* je pak chápána jako „technologicky sofistikovaná společnost spotřebitelských produktů a mediálních představ“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 425-426). Zboží a informace jsou zde konzumovány v masovém měřítku, což usnadňuje jednotící sociální vkus a vyžaduje široce rozšířené ocenění a účast mas lidí. Postmoderní teoretikové pak sledují a popisují nově se objevující kulturní formy a vzory sociálních interakcí.

Počátek nového tisíciletí přináší i vrcholící rozpad tzv. socialistického tábora v nesporně ekonomicky vyspělý „*postkomunistický blok*“. Souběžně s tímto historicky nezvratným procesem země založené na tržní ekonomice staví základy *postkapitalistické společnosti*, o které můžeme s jistotou tvrdit, že bude nesocialistická a přitom její ekonomické zdroje budou – stejně jako politický systém – vystaveny *transformačním a inovačním procesům*. A to jak z hlediska zdrojů bohatství, tak ze zorného

úhlu sociálního směřování. Jestliže se tradiční tržní ekonomika opírala o kapitál, přírodní zdroje (půdu, nerostné suroviny) a práci, pak perspektiva postkapitalistické společnosti za hlavní a rozhodující „výrobní prostředek“, základní ekonomický zdroj, považuje *znalosti*. Hodnota je v tomto kontextu vytvářena ve stále větší míře prostřednictvím *produktivity a inovací*, jako klíčových faktorů v pracovním procesu. Jak se tento nezvratný trend společenského vývoje odrazí v sociálně profesní struktuře obyvatelstva, kdo bude tvořit vedoucí sociální skupinu, jak se promění systém vzdělávání a kvalifikace? To vše jsou vysoce aktuální otázky *nové společnosti*. Ve společnosti, kde hlavním zdrojem ekonomické prosperity a hybnou pákou politické stability bude ve zvyšující míře sehrávat ten, kdo bude schopen (a ochoten) efektivně aplikovat poznatky a vědomosti stejně produktivně, jak byl tradičně využíván kapitál a přírodní zdroje. V tomto smyslu můžeme za rozhodující zdroj postkapitalistické společnosti považovat *produktivitu práce kvalifikovaného a vzdělaného pracovníka*. Předpoklady hospodářského rozvoje pak vedle dostatečného tržního prostoru, finančního zázemí a obchodních sítí, budeme stále více nacházet ve *vysoce vzdělaném obyvatelstvu*. V lidech obdařených úctou ke vzdělání, vědění a učení jako nezbytných základů podnikatelského růstu. *P. Drucker* za *vzdělanou osobnost* považuje jedince univerzálně vzdělaného, aplikujícího své znalosti na současnost či dokonce utvářející budoucnost. Osobnost, která nedělá pouze věci dobře, ale která dělá *dobré věci*.

Druhá polovina dvacátého století aktualizovala nový typ pracovníka, kterého můžeme snad nejlépe nazvat *zaměstnanec*: jeho schopnost uplatnit své znalosti je dána přístupem k nějaké organizaci. Správně se tak hovoří o dnešním věku *společnosti organizací*, která jako vysoce specializovaný nástroj zaměřený na jeden konkrétní úkol vychází vstříc imperativu využívání znalostí (Drucker, 1993, s. 13). Přitom se předpokládá, že všichni lidé disponující nějakými znalostmi si v cca pětiletých intervalech v případě nutnosti budou muset osvojovat nové znalosti. Je pochopitelně nasnadě, že pravomoci organizace musí být vždy vyváženy odpovědností vůči okolnímu světu, tržnímu řetězci a každému jedinci. To přirozeně předpokládá, že společnost bude ochotna pracovním integrovat lidi především v souladu s jejich kvalifikací a nikoli kupř. na základě subjektivně konstruovaných věkových kategorií. V popředí je správně důraz na univerzálně vzdělanou osobnost, která je v procesu řízení ochotna aplikovat své znalosti nad rámec úzkého horizontu dneška. *P. Drucker* vidí symbolický základ společnosti znalostí v okamžiku, kdy po 2. světové válce bylo umožněno americkým válečným veteránům absolvovat univerzitní studium.

Po 250 let byl kapitalismus převažující sociální realitou. Posledních sto let byl marxismus převažující sociální ideologií. Jak tradiční kapitalismus, tak mizející socialismus jsou však nahrazovány zcela novou a odlišnou společností postkapitalistickou. Využívá volného trhu jako vyzkoušeného mechanismu ekonomické integrace, kde hodnota je nyní vytvářena prostřednictvím produktivity a inovací. Oba tyto faktory představují aplikaci znalostí v pracovním procesu. *Ekonomickou výzvou* pro postkapitalistickou společnost bude tak produktivita práce kvalifikovaného a vzdělaného pracovníka. *Sociální výzvou* zde naproti tomu bude zabezpečení důstojnosti pro druhou třídu postkapitalistické společnosti: pro obslužné pra-

covníky (Drucker, 1993, s. 15). Ti zpravidla postrádají potřebné vzdělání, aby mohli vykonávat práce založené na znalostech a vyžadující znalosti. A v každé zemi, dokonce i v těch nejvyspělejších, budou tito pracovníci tvořit většinu. Tato skutečnost tedy naznačuje i limity moderní společnosti: ekonomický pokrok neploď automaticky i kulturní a sociální pokrok. Musíme se dále pokusit najít novou syntézu mezi intelektuály (zabývajícími se slovy a idejemi) a manažery (zabývajícími se lidmi a prací). Globální perspektiva navíc v příštích dekádách nastolí silněji otázku: „co má být místní a co nadnárodní“?

Marxismus sliboval spásu skrze společnost. Nevytvářel však bohatství, ale plodil bídu. Namísto ekonomické rovnosti vytvořil funkcionářskou nomenklaturu přežívající kumulace ekonomických privilegií. Namísto „nového člověka“ posílil pouze to, co bylo ve „starém Adamovi“ nejhroší: korupci, nenasytost, touhu po moci, závist, bezohlednost a nedůvěru, tajnůstkářství, lenost, nenechavost, udavačství a nade vším se rozprostírající ideový cynismus. Nevíru v jakoukoli víru. Důvěra ve spásné účinky státu je tak silně otřesena. Renesanci naopak prožívá znovuoživení víry v *individuální odpovědnost*.

Moderní společnost přináší různost pohledů na její zdroje, stav a směřování. Pluralita názorů osciluje kolem dvou základních koncepcí. Jedni kladou důraz na „stranu zaopatření“, tedy akcentují imperativ ekonomického růstu a produkce zboží a služeb s cílem zatlačit hranice nedostatku tak, aby „všichni mohli mít víc“. „Strana oprávnění“ naopak, zorným úhlem plurality voleb možného dalšího vývoje společnosti připomíná, že pokrok neznamená společné úsilí posunout hranici nedostatku, ale zejména je bojem skupin o „možnosti participace“ ve smyslu sociálně aktivní veřejnosti. V tomto ohledu se otevírají primárně politické otázky cílevědomé činnosti zaměřené na stanovení práv jedince a redistribuce zboží.

Kapitalismus je systémem produkce a podnikání, kdy soukromí aktéři koordinují svou činnost prostřednictvím trhu tak, aby dosáhli zisk (Sirovátka, 1992). Diskuze na odvozené téma postkapitalistické moderní společnosti přináší často používanou a veřejností ne vždy správně chápanou kategorii **občanská společnost**, jako kvalitu zakotvenou důsledně v principech demokracie, vlivu občanských a zájmových organizací a v zásadách poskytování základních práv pro všechny, včetně sociálních minorit. Myšlenka *občanství* pak zahrnuje rovnost participace, rovnosti před zákonem a rovných příležitostí. Rámec moderní společnosti postupně přesouvá povahu nerovnosti a z nich odvozených konfliktů zejména tím, že kvalitativní politické rozdíly transformuje do kvantitativních ekonomických rozdílností. Z toho pak plyne důležité dilema občanské společnosti: její omezení ekonomickou slabostí. Moderní *sociální konflikt* pak útočí na nerovnosti, které omezují plnou občanskou participaci. Jistě stojí za to připomenout, že i samotné formování třídního konfliktu v raném kapitalismu přispělo k formování základů občanské společnosti. Existence tříd nerovného rozdělení životních šancí pak myšlenku občanství dále posilovalo v souladu s rostoucími zárukami vlády zákona na půdě národního státu.

Nedílnou součástí dynamiky moderní společnosti a potažmo zejména občanské společnosti je *vývoj občanství*, který dle T. H. Marshalla odráží následující fáze, spočívající v rozšíření:

1. *občanských práv* v užším slova smyslu rovnosti před zákonem,
2. *politických práv* s dominující zásadou volit a být volen,
3. *sociálních práv* se skutečně praktickou možností podílet se na ekonomickém standardu společnosti, včetně univerzálního práva na reálný příjem.

Trojstupňový výklad vývoje občanství jasně naznačuje míru politické vyspělosti a občanské emancipovanosti konkrétní společnosti. Je zřejmé – a v souladu s logikou vývoje společenského vývoje přirozené – že sociální práva se rozvíjela jako poslední nikoli náhodou. V širším měřítku v zásadě až po 2. světové válce. Zdrucující válečná zkušenost s dosud nebyvalou silou upozornila právě na fatální nebezpečí pošlapávání politických a sociálních práv zejména etnických menšin, vyústující ve válečnou katastrofu globálních rozměrů. I současný sociální a politický neklid zejména v některých jihoamerických zemích více než naznačuje nezastupitelnost důsledného dodržování zásady podílení se na ekonomickém standardu společnosti. Porušení sociálních jistot, včetně práva na reálný příjem v původně dlouhodobě prosperující Argentině či nověji v Kolumbii a Venezuele, znovu potvrzuje imperativ bezvýjimečného souladu občanských, politických a sociálních práv. Přitom je však nesmírně nesnadné rozhodnout, jak tato práva zakotvit. Ani zásada státem garantované minimální mzdy, ani socialistickým „principem spravedlnosti“ akcentovaný princip práva na práci nedokázal trvale obohatit a komplexně dotvořit princip uplatňování občanských svobod. I zkušenosti naší transformující se společnosti, spolu definující myšlenku o minimálním zaručeném příjmu, upozorňují právě na tento ztěžá plně řešitelný či alespoň zčásti uspokojivě zvládnutelný problém.

Stav občanských práv se dnes stává jedním z důležitých a nezastupitelných kritérií celkového hodnocení společnosti. Jejich úroveň svým významem „rozměňuje“ třídní rozdíly. Společenský status občana tak může být poměřován i kritériem sociálních nerovností. Kvalita občanských svobod ovšem nezabavuje významu sociální nerovnost a také nedokáže eliminovat sociální konflikt. Pouze mění jejich kvalitu. Proces ekonomického růstu a přerozdělování, zajišťovaný sociálními nástroji státu, zbavuje ostrých dělicích kontur původní třídní dělení společnosti a směřuje tak k vytváření *nestrukturované masové společnosti* třídy občanů – *třídy většiny*. Úsilí o dosažení souhlasu či konsenzu v rámci této většiny v moderní společnosti se odráží v dobročinné úloze vlády, vyjádřená v principech sociálního státu, jako ztělesnění sociálních práv občanů: počínaje programy sociálního zabezpečení, přes zdravotní péči, vzdělávání, politiku zaměstnanosti až po penzijní systém a péči o handicapované občany a lidi v těžké životní situaci.

Moderní společnost rozšiřuje princip občanství i na sociální práva svých členů. Vytváří i odpovídající institucionální formy, které souhrmně běžně označujeme jako **sociální stát**, který ovlivňuje zejména:

1. kvalitu životů členů společnosti, včetně jejich příjmů a poskytování sociálních služeb a formování životní úrovně,
2. povahu sociálních vztahů ve společnosti ve smyslu úsilí o formálně rovný status občana.

Aktivita sociálního státu předpokládají stanovení určitého zaručeného standardu sociálních práv občanů a precizaci kritérií poskytovaného prospěchu. To však předpokládá i přesnější identifikaci populace, která si může takovýto společenství poskytovaný prospěch nárokovat a také ho obdržet. Problematičnost takovéhoho směřování však vyplývá již z neschůdně naplňovaného principu spojování blahobytu či prospěchu jednotlivce s blahobytem i prospěchem společnosti. Tento mnohdy na první pohled neschůdný, protože v některých případech protisměrný imperativ, moderní společnost řešila rozvíjením a praktickým uplatňováním zejména tří významných *sociálních koncepcí*:

1. *Liberalistický přístup* spojuje problém sociální spravedlnosti s pojmem *svobody* a upřednostňuje tak právo na individuální práva a individuální výběr. Vychází ze zásady, že jedinec je tím nejlepším strůjcem svého blahobytu, že osobní prosperita tvoří předpoklad sociálního blahobytu. Zejména trh je považován za místo dobrovolné, vzájemně výhodné směny a tím se prý stává základnou individuálního i obecného blahobytu. Státní intervence jsou tak vyhrazeny pouze pro úzký rámec neziskových služeb důležitých pro veřejné blaho. Tato teorie tedy předpokládá, že se lidé na cestě úsilí o co největší individuální zisk o sebe postarají především sami. A to i vzdor skutečnosti, že všichni členové společnosti rozhodně nejsou s to se o sebe postarat. Pro tyto jedince pak liberálové doporučují zřízení institutu redistribuce zdrojů na půdě organizací charity a dobrovolné pomoci.
2. *Socialistický přístup* zdůrazňuje naopak skupinová práva. Hledá mimotržní kritéria rozdělování a pojem spravedlnosti zjednodušeně spojuje s kategorií *rovnosti*. Odtud odvozuje princip *solidarity* a kooperace, když prý nikdo nemá právo nárokovat pro sebe víc než skutečně potřebuje: sociální blahobyť je tak nadřazen blahobyťu jedinců. Stát má tak povinnost chránit občany před vykořisťováním a uspokojit všechny jejich potřeby a je proto přímo odpovědný za budování systémů, které to umožňují. Tento systém však vždy v praxi naráží – vedle zásadních politických konsekvencí – na problém neslučitelnosti zásady uspokojení potřeb všech lidí bez rozdílu na jedné straně a dysfunkce centrálního plánování a absence svobodného trhu na druhé straně.
3. *Fabiánský přístup* je spíše než teoretickou koncepcí i vysloveně praktickou reakcí moderní společnosti na politické, ekonomické i sociální problémy soudobého světa. Svým funkčním zaměřením přináší vytváření státních institucí, zabývajících se *sociální politikou*. Vychází z předpokladu negativních tržních dopadů

strukturální nerovnosti zejména na pracující třídy a domnívá se, že pouze stát je schopen docílit prostřednictvím *redistribuce příjmů* vyrovnání životních šancí různých tříd a skupin. Pro určité existenční potřeby horuje i za přímé naturální plnění a zasazuje se i o zásadu začleňování pracujících do rozhodovacích společenských procesů. I tato koncepce však naráží na nesnáze při zajišťování obecného blahobytu, který není ani záležitostí jedinců, ani neformálních skupin, ale zejména věcí širších společenských institucí a jejich dílčích organizací. Moderní stát v tomto smyslu usiluje zásadou zvýšení účinnosti sociální politiky i o určitou liberalizaci a privatizaci příslušných služeb, včetně zvýšení nezastupitelné role svépomoci (Sirovátka, 1992).

Stát by měl přerozdělovat důchody ve snaze přispívat k větší důchodové rovnoměrnosti. Zkušenosti bohatých zemí s těmi nejchudšími stále znovu aktualizují další osvědčenou zásadu: lidem neprospívá opakovaná pasivně přijímaná materiální pomoc a přísun peněz, ale reálná možnost si peníze vydělat! Stejně tak moderní stát musí vzít úvahu zásadní rozdíly mezi principy životního pojištění, ke kterým došlo v posledním století. Jestliže dříve lidé soustřeďovali své finanční prostředky na životní pojištění v obavě před předčasným úmrtím, dnes se spíše pojišťují se zvyšujícím průměrným věkem proti „hrozbě příliš dlouhého života“. *Penzijní fondy* jsou tak vysoce perspektivními (a zpravidla prosperujícími) správci peněz, jejichž konečnými příjemci jsou budoucí důchodci, využívající zhodnocení zadržovaných či odložených mzdových příjmů. Profitujícími vlastníky penzijních fondů, zejména v USA, jsou zaměstnanci. Hovoří se tak o nové generaci kapitalistů bez tváře, tedy o zaměstnancích pracujících jako finanční odborníci a manažeři za pevný plat (Drucker, 1993, s. 66-90).

Impulsy pro vznik sociálního státu vycházely z úsilí o sociální reformy, odrážející myšlenky sociální spravedlnosti ve smyslu efektivního řešení nastalých aktuálních sociálních problémů. Sociálně reformní myšlenky sociální spravedlnosti se soustřeďují na aktuální sociální problémy. Zabývají se tím co je, co je třeba naléhavě řešit ve jménu překonávání bídy, strádání a beznaděje. Svými aspiracemi tedy nepřesahují užší rámec dneška, zítřka či nejbližšího období, necílí k praktickému řešení dlouhodobě směřované zásadní otázky „co by mělo být“. Svým zaměřením na sociální, resp. politická a občanská práva jsou typickou reflexí vývoje tradiční vícegenerační společnosti.

Sociální stát není egalitářské opatření, činí však nerovnost legitimní a přijatelnější. Redistribucí příjmů a životních šancí se svými zásahy a opatřeními pohybuje spíše na půdě horizontální redistribuce uvnitř tříd, než na vertikálním přerozdělování příjmů a služeb mezi třídami. Sociální stát je ideově spjat s ideou občanství. *Občanství* v tomto kontextu je spíše „rovností podmínek k tomu, aby nerovnost mohla vzniknout a občanství přináší přesvědčení, že idea základního minima sociálního prospěchu je slučitelná se sociální organizací založenou na tržním soupeření a nerovnosti“ (Sirovátka, 1992). Zde je třeba připomenout, že již sociální rozpory samotného procesu industrializace s důrazem na ekonomický rozvoj přináší ideu sociálního státu. Industrializace totiž přináší růst kvalifikované pracovní síly, která si nárokuje bezplatné vzdělání. Sociální scéna se komplikuje i oddělová-

ním volného a pracovního času a silící příjmovou závislostí na vzdělání a kvalifikaci. Je postupně završován proces postupného pozvolného přechodu primárních funkcí sociální politiky z rodiny na církev a náboženské společnosti a poté na instituce politické a ekonomické. Základní *modely* sociálního státu se na pozadí tohoto vývoje ve své původní *reziduální* podobě angažovaly tam, kde ostatní instituce selhaly. V centru organizačně vynucené sociální péče se ocitají zejména „tržní oběti“ chudiny. *Institucionální* model sociálního státu oproti tomu chápe stát jako primárně integrační instituci přinášející společnosti institucionalizovaný princip utilitarismu. *Základním principem* sociálního státu je pak „mechanismus přidělování prospěchu“ vůči diferencovanému a zejména sociálně nevyváženému působení ekonomického trhu. Dnes se jeho působení soustřeďuje zejména na *aktivní* politiku sociálně podnětných pobídek k práci, rekvalifikaci, na stabilitu rodiny a otázky porodnosti (jinak v Indii a Číně a jinak u nás), sociální stigmatizaci (kupř. nezaměstnaných či bezdomovců) a sociální integraci (zejména sociálních a etnických minorit žijících mnohdy na okraji společnosti). V našich současných podmínkách se aktivní sociální politika soustřeďuje zejména na rodiny s nezaopatřenými dětmi, svobodné matky, rekvalifikaci dlouhodobě nezaměstnaných, resocializaci bezdomovců a lidí přicházejících z výkonu trestu, společenskou integraci Romů či nověji profesní uplatnění čerstvě graduované středoškolské, resp. vysokoškolské mládeže.

Žijeme v proměňujícím se světě: mění se ekonomika, politika, jeho problémy a hodnoty. Svět tak stojí před globálně zakotveným úkolem vybudovat takové politické, sociální a kulturní instituce, které budou funkční, ale které budou zároveň vnímatelné vůči potřebám a tužbám lidí a které také budou lidem odpovědné. Dalším úkolem je vytvoření takové tržní ekonomiky, která bude vysoce produktivní a zajistí vysokou životní úroveň, ale také i značnou stabilitu zaměstnanosti. Ekonomiky vyznačující se velkou pružností a schopností měnit se a inovovat. Ale největším úkolem bude možná stále silněji pocítované nezastupitelná potřeba *znovuoživení ducha občanství* a společností.

IV. SOCIÁLNÍ NEROVNOST

1. Sociální nerovnosti

Známý britský myslitel *Georges Orwell* v roce 1945 symbolikou života na dramaticky ztvárněné „Farmě zvířat“ shrnuje: „Všechna zvířata jsou si rovna. Ale některá jsou si rovnější než ostatní“. Vizionářský popis sociálních nerovností zde tvrdí invencí sociálně orientovaného myslitele a umělce popisuje to, co obecně vzato odráží postavení skupinové hierarchie v rámci nerovných ekonomických poměrů a úrovně moci. Sociální stratifikace je totiž, jak bylo zmíněno, jedním z nejdůležitějších komplexních ukazatelů sociologického zkoumání zejména svým trvalým vlivem na lidskou interakci a instituce. **Sociální nerovnost** je nevyhnutelný důsledek stratifikace tím, že určité skupiny jsou v rámci společenského uspořádání postaveny výše, ovládají zdroje bohatství a moci a akumulují větší objem zdrojů blahobytu včetně kupř. vzdělání a lékařské péče. Je v řádu lidské přirozenosti, že každá společnost se vyznačuje určitou mírou sociální nerovnosti, reflektující různou míru osvojování si *bohatství, prestiže a moci*. Bohatstvím zde míníme veškerý movitý i nemovitý osobní majetek, včetně půdy.

Někteří američtí sociologové se domnívají, že právě jedním z důsledků *rustoucí nerovnosti* v kategoriích bohatství a příjmu je „mizení“ střední třídy. V podmínkách USA je totiž prokázáno, že některé domácnosti přecházejí právě ze střední třídy do vyšší třídy, zatímco mnohem větší proporce se propadá do stratifikační úrovně chudoby (Schaefer, Lamm, 1995, s. 222). **Chudoba** je přitom zřejmá a viditelná zejména mezi starými lidmi, mezi dětmi v péči pouze jednoho z rodičů a mezi rozvedenými či svobodnými matkami s dětmi. V USA se tak hovoří o „feminizaci chudoby“. Pojmově se můžeme setkat zejména se dvěma kategoriemi: *Absolutní chudoba* vyjadřuje dlouhodobě minimální úroveň životních potřeb pod níž není život jedince či rodiny myslitelný. *Relativní chudoba* je měnlivá úroveň materiální deprivace, kdy se lidé bez ohledu na svůj životní styl ocitají na dně společnosti. Nejčastěji špatným hospodařením či hazardními hrami, alkoholismem či závislostí na návykových látkách. Chudoba je zdrojem levné pracovní síly (vzpomeňme na převážně sociální motivy pobytů statisíců občanů bývalého Sovětského svazu v naší zemi) pro špinavou nekvalifikovanou, monotónní, nebezpečnou a opovrhovanou práci. Navíc je rezervoárem pracovních služeb pro bohaté a vytváří pracovní místa pro sociální sféru (kurátoři, sociální pracovníci, zdravotnický personál) a je i zdrojem pro ilegální práci (drogoví dealeri a ilegální přistěhovalci). Zejména chudí narážejí na problém problematizace *životních šancí* ve smyslu možností a mezi získávání materiálních produktů, pozitivních životních podmínek a příznivé životní zkušenosti, které se odrážejí v takových faktorech jako je bydlení, vzdělání a zdraví.

Problematika sociálních nerovností je pevně provázána i s kategorií *kvalita života*, která se opírá o index kombinující indikátory reálné kupní síly, vzdělání, bydlení, sociálních jistot a zdraví. Globalizace soudobého světa však rozhodně

nestaví hráz podstatným a v mnohém ohledu se prohlubujícím rozdílem v kvalitě života. Nejnižší ve srovnatelných oficiálních statistikách si stojí Guinea, která hodnotou významného indikátoru průměrného věku a vzdělání stojí na opačném konci hodnocení než nejvýše postavené Japonsko. V prvním případě jde o zemi, kde je gramotná pouze čtvrtina populace dožívající se průměrně 44 let věku, ve druhém jde o stát s 99% gramotností, kde se lidé dožívají v průměru 79 let věku (Schaefer, Lamm, 1995, s. 208). Novější údaje dokládají, že i ve Spojených státech se lidé dožívají díky zlepšené lékařské péči a zdravějšímu životnímu stylu vyššího věku při pevnějším zdraví. Za posledních dvacet let zde poklesl i podíl osob odkázaných na pečovatelskou péči téměř o polovinu na 3,4 %, což představuje pokles o 400 000 osob a snížení nákladů na vynakládanou péči o téměř 19 miliard dolarů (MF Dnes, 10. 05. 2001, s. 10).

S trpkostí lze konstatovat, že lidstvo věnuje ročně v průměru více než dvě stě dolarů na osobu na vojenské účely, není však schopno – či spíše ochotno – dát hromady pět dolarů na lékařskou péči na jedno z umírajících čtrnácti milionů dětí. Nesmírná nevyváženost bohatství a chudoby odráží i porovnání extrémních rozdílů podílů národních důchodů některých zemí. V devadesátých letech se nad 22 000 dolarů dostaly Spojené státy, Japonsko, Švýcarsko a Norsko, naopak méně než 200 dolarů vykazuje velké množství rozvojových zemí, které svým 78% podílem na světové populaci vlastní jen kolem 15 % globálního bohatství. Výzkumy nejvyspělejších zemí pak ukazují, že nejnižší *příjmová nerovnost* je v bohatých sociálně orientovaných zemích jako je Švédsko a Belgie, resp. Japonsko, nejvyšší naopak ve Spojených státech, Švýcarsku a Austrálii. Největší *koncentrace bohatství* v rukou jednotlivých rodin je v sociálně velice různorodé Brazílii a na Jamaice, nejnižší opět ve Švédsku (Schaefer, Lamm, 1995, s. 255).

Již ve třetím století před Kristem věhlasný řecký filozof Platón správně vyzoroval a ve svém spise „Republika“ shrnul, že „každý jakkoli malý stát je rozdělen na chudé a bohaté, obě skupiny jsou ve stálém válečném vztahu“. I moderní společnost je svědkem trvale zobecnující pravdivosti tohoto konstatování. V dnešním světě tak žije kolem miliardy lidí v nepřijatelných podmínkách chudoby bez benepatrnějšího reálného výhledu na pozitivní změnu. Chudoba se šíří zejména v Africe, Latinské Americe a v Karibské oblasti. Vzhledem ke skutečnosti, že jde zpravidla o absolutní chudobu ve smyslu krutého nedostatku uspokojování základních potřeb jídla, nezávadné vody, hygienických zařízení, zdravotní péče a přístřeší, dochází i k průvodním jevům chudoby, jako je hlad, podvýživa, nemocnost, vysoká úmrtnost, neadekvátní bydlení a nevládné či přímo nebezpečné životní prostředí. Nedostatečná úroveň vzdělání a přístupu k informacím proto není zdaleka tak palčivě uvědomovaným stigmatem, jako strádání hladem při strašlivých životních a bytových podmínkách, umocňovaných dopady sociální nezakotvenosti, ovzduší neproduktivnosti a ztráty životních perspektiv.

Moderní svět vytváří jako protipól kultury spotřeby *kulturu bídy*. Bída ve smyslu závislosti na sociálních dávkách a důsledků ztráty zaměstnání je trvale přítomným problémem i ve vyspělé Evropě. Nejen zde si sociologové musí klást otázky: Kdo a proč jsou chudí? Jaké povinnosti vůči chudým má společnost? Jak lze zlepšit jejich postavení? (Mareš, 1999). Nerovnost a chudoba jsou spjité nádoby: nerovnost

plodí chudobu a ta je důsledkem nerovného uspořádání společnosti. A to bez ohledu na to, zda se jedná o krajní nerovnost kastovní, či o třídní a statusovou nerovnost a nebo zda jde o dílčí projevy nerovnosti majetku, moci, privilegií nebo prestiže.

Původ nerovnosti ve společnosti je vykládán interpretacemi tří základních přístupů:

1. *Konzervativní*, s důrazem na sociální různorodost svobodné společnosti, vidí příčiny nerovností ve vrozených dispozicích a tedy v řádu lidské přirozenosti a v souladu s povahou každé společnosti. Proto veškeré snahy o programové nastolení rovnosti jsou považovány za marné a matoucí: Stranická nomenklatura na cestě budování společnosti rovnosti stačila vytvořit i naprosto unikátní systém vlastních privilegií a výhod.
2. *Liberalistický*, spatřující v nerovnosti přirozený důsledek a zpětně i impuls systému nabídky a poptávky sociálních rolí. Strach z chudoby je v tomto smyslu významným a nezastupitelným motivačním zdrojem a nástrojem výkonu a osobního usilování. Funkcionalisté pak oprávněnost existence nerovnosti zdůvodňují přirozeností obsazování různých sociálních pozic na pozadí procesů dělby práce.
3. *Socialistický*, vinící z chudoby nerovný přístup k existenčním a ke společenským zdrojům a k majetku. Marxisté pak trpce konstatují, že jedni mají ve svých rukou kontrolu výrobních prostředků, zatímco jiným nezbyvá než nabízet svoji pracovní sílu.

Nerovnost se běžně nejviditelněji odráží v příjmech a v *bohatství*, které je akumulací příjmů všeho druhu, včetně dědictví, peněžního kapitálu, úspor, hmotného majetku, výnosů z pojistek či patentových a autorských práv. Od míry příjmů a bohatství se odvozuje i nerovnost ve spotřebě a životním stylu: v našich podmínkách mnohdy značně hodnotově pokřivenou schopností doprát si „značkové zboží“ či „speciální služby“. Tržní principy masové společnosti s hromadnou produkcí spotřebního zboží a služeb v jistém smyslu vyrovnávají rozdíly v rámci příjmových a statusově odlišných a profesních skupin tím, že téměř „všichni“ kupují „stejně“ zboží a dopřávají si „stejně“ služby: počínaje šamponem „dva v jednom“, instattní polevkou, plenkami na jedno použití, přes konzumaci produktů masové kultury až po využívání obdobných komunikačních zdrojů a orientaci na služby stejných cestovních kanceláří. Obslužný pracovník si tak může vyměňovat dojmy ze shlédnutí stejného televizního programu se šéfem organizace, jeho sekretářka používá stejný mobilní telefon či make-up jako jeho dcera. Nejen ve Spojených státech, ale i v naší konzumně orientované společnosti můžeme být i svědky snah konzumovat zboží symbolizující vyšší postavení. Ti skutečně bohatí naopak mnohdy zaujímají rafinovanou symbolikou „obřemenění se od materiální závislosti“ pózu ostentativní lhostejnosti. To však nikterak zásadněji nesnižuje skutečné projevy *forem nerovnosti* v rovině úrovně vzdělání (státní versus soukromé školy), trhu práce (diskriminace nekvalifikovaných, handicapovaných či starších) či životních podmínek (špatná kvalita ovzduší ve velkých městech, nedostatek životních příležitostí v okrajových průmyslem zdevastovaných lokalitách). Trh práce v naší společnosti právě dnes v této souvislosti zaznamenává neochotu podniků a organizací zaměstnávat alespoň podílem povinných kvót naše duševně či fyzicky postižené a znevýhodněné spoluobčany.

Chudoba je výrazem extrémní nerovnosti (P. Mareš). Politici konzervativci však považují za přirozený výraz systému odměn (a trestů?) dopravačejících proces efektivního vývoje společenské struktury na pozadí dělby a organizace práce. *Kritériem chudoby* je předně zdravotní stav a zdravotní péče, délka života, reálný příjem včetně jeho stability a vyváženosti, zadluženost a také subjektivní pocit chudoby. Zatímco jedinec odvozuje pocit spokojenosti i z „drobných životních radostí“ od míra být zatážen do skupiny chudých, jiný stejně majetkově a příjmově situovaný, ale spíše „věčně nespokojený“ člověk nad sebou lamenitíje jako nad „chudákem“. Chudobu můžeme nalézt v rozvinutých zemích, stejně jako uvnitř bohaté Evropy či Ameriky nebo v postkomunistické Evropě: nejméně ve Skandinávii a relativně nejvíce (svými kontrastními projevy, nikoli srovnáním a rozsahem) v USA. Tradiční „demografická“ či „horizontální“ chudoba vyplývá z ohrožení věkem, životního rodinného cyklu a neschopnosti pracovat. *Nová* vertikální chudoba je důsledkem nezaměstnanosti, zadluženosti osob a domácnosti (spárky, leasing) a bezdomovství. Rizika chudoby se aktivizují v závislosti na úrovni rodiny v *aktívni*, dále vzni- kem sociálně problematického období *rodicovství* a ztrátou životních příležitostí a příjmi ve *stáří*. Jiz zmíněná feminizace chudoby vyplývá v našich podmínkách z částých pouze částicných pracovních návazků a rezignace na profesní kariéru žen v důsledku péče o dítě. Tělesně a duševně *handicapovaní* jedinci jsou často chudí vyloučením z trhu práce a zvyšných nevyhnutelných nakladů na některé mimo- řádné služby na úrovni dopravy, domácích prací, výživy, lékařské péče a rehabilitace. Stejně i *etnické minority* zejména v případě přistěhovaletí vykazují příznačné znaky chudoby a jsou tak – jak velmi dobře známe v naší společnosti – zaldacováni i do sítě šede či černé ekonomiky a nebo dokonce do spolupráce s mafií.

Zcela specifické postavení zaujímají standardních příjmů zbavení *nezaměst- nant* a zejména pak *bezdomovci*, kteří jsou v urbanizovaných společnostech symbo- lem sociálního vyloučení uprositel bohatství a blahobytu. Právě vítci tímto lidem je zbytek společnosti zpravidla spíše nečetný. Jejich bída je totiž často zjednodu- šeně spojována s kriminalitou, alkoholismem, nedostatkem vůle, nesnášenlivostí a ignorováním společenských norem, zvyklostí a sociálního řádu obecně. Přibližně tři miliony bezdomovců v Evropě jsou v určité míře produktem nezaměstnanosti a zejména pak naráží na nedostatek levných bytů a bydlení obecně. Je zaznamane- náni hodně, že kupř. v USA nejde pouze o „osamělé vlky“, ale zhruba ve čtvrtině případů o neuplně či dokonce úplně rodiny. P. *Mareš* správně připomíná, že bezdo- movství je „více než absence přístřeší a více než „jen“ chudoba“, ale je výrazem „širšího procesu *marginalizace*, neschopnosti participovat na standardním způsobu života“.

Sociologie rozlišuje i pojem *skryta chudoba*. Jde o chudobu „mimo oficiální statusky“, kdy chudí neuplatňují nároky na sociální pomoc ani na sociální služby. Divodem je mnohdy neznalost vlastních práv a neschopnost uplatnit je či obava ze sociální stigmatizace a strach z pohrdání veřejným míněním. *Latentní chudoba* je naopak výrazem praxe sociálních transferů dorovnávatíleích příjmy a poskytovacíleích bezplatné služby. Sociální podpory tak prakticky rozsař chudoby přímo či zpro- středkované ovlivňují. Její *přítvni* u nás lidé často považují za výsledek smolného osudu, lenosti a výrazu prvotních znaků pokroku, většinou je však za vlnika sble- dána „nespravedlivá společnost“. Chudoba je tak odvozošana od třídního statusu, profesních konfliktů, nevyváženosti regionální nabídky práce, nebo jako výraz

lenosti, nedostatku vůle, neochoty investovat do vzdělání a kvalifikace. Jinde se zdrtazňují situacní faktory jako je rodinné a sousedské zázemí, nevhodná výchova a nedostatek aspirací.

Přístup společnosti k fenoménu chudoby je přirozeně odvozoován z množiny širších souvislostí dané ekonomické a kulturní úrovně a celkově politické vyspě- losti. Ve třicátých letech minulého století tak na sebe upozornily *tri prvky svědského sociálního stavu*, které inspirovaly svým praktickým důrazem na *rovnost* (nikdo nemá dostati více ani méně než je jeho míra užitečnosti), *solidaritnu* (omezující vyhroce- nou soutěživost a nerovnost) a princip *omezené nezaměstnanosti*. Rámec občanské společnosti pak v rovině *sociálních právu* aktualizuje dosažení určitého životního standardu a sociálních jistot zaměřených na pomoc v nemoci, dosažení minimální mzdy a podpory v nezaměstnanosti.

Diskuze na téma bohatství a chudoby přináší i aktualizaci některých pozoru- hodných myšlenek a historických ohlednutí. V prvním případě se kupř. s cynickým nádechem cituje známé: „Chudí vždy záviseli na bohatých, aby přežili, bohatí závi- seli na chudých, aby udrželi svá privilegia“. Naše socialislicky totalitní minulost je pak připomínána výpnyim konstatováním: „Tak dlouho jsme si dávali pozor, aby nikdo nezbohal, až jsme všichni zchudli“. Paradoxny chudoby nám připomíná (dnes spíše ve svém pozoruhodném televizním zpracování) i Nerudovské téma „přivést zebra ka na mizinu“: *malostranský zebra* pan Vojtěšek je ztrávilou „kolegyňi“ obvi- něn z bohatství a ztráti tak nejen „oprávněni k zebrotě“, ale následně i zcela ab- surdně i život.

Charakteristické rysy bíd, nazývané i *kultura bíd* (P. Mareš), odrážejí speci- fikn životních problémů, životní styl, sdílené hodnoty, postoje a vzory chování. K jejm rysum pak generacní posoupnosti nalezi neradosně krátké dětství, před- časny sex, nestabilní partnerské a manželské souzří, opuštěnost stáří. Osobnostně je vyhrrocena slabá individuální vyhraněnost, nedostatečná kontrola emoci, orten- tace na přehavosti okamžitého prožitku, sklon k fatalismu a tolerancce k patologii a kriminálnímu jednání. Kultura bíd prostupuje námi dříve diskutované skupiny životním styim označeně jako *survivors* a *sustainers*, tedy ti, kteří přežívají a udržují se na samém okraji společnosti. K nim lze přičíst v mnohem ohledu společnými so- cialními rysy v uzavřených *ghettech* žijící i hostitní pouliční kriminálníky a „pasáky“, drobné drogové dealery, přistělníky předemčských pouličních gangů mladistvých, alkoholiky, bezdomovce a mentálně postižené. Právě oblast ghet velikých měst zvi- ditelně, v provokladu k rostoucí spektakulárnosti na obdiv stavebného bohatství, právě chudobu úpadku školsství, rozpadu místní infrastruktury a vysoké kriminality. Jesliže v případě ghet jde o běžně ilustrativní situaci díle chudoby ve společnosti typickou kupříkladu pro megapolis New York či Mexico City, v našich podmínkách se setkáváme spíše s méně viditelnými projevy *celkové chudoby* společnosti. Ta je v naší republice dimenzována transformacními procesy přinášejícími pro jedny pokles životní úrovně a pro druhé bezprecedentní nartistání bohatství. Nemáme k dispozici dostatek validních údajů o míře chudoby v naší společnosti, díleci data však naznačují, že subjektivním méně než patnáctiprocentním zastoupením „po- cítem chudoby“ zaujíáme lepší postavení než na Slovensku, v Polsku či Madarsku, ale horší než v zemích Evropské unie.

Zvyšující se masové produkce spotřebního zboží a potravín přináší v naší kulturní sféře postupně mizení chudoby ve smyslu absence základních životních potřeb. Chudoba je problémem *menšiny*, která je stigmatizována sociální exkluzí, distancí od určitého, běžně obvyklého společenského standardu: Chudí si nemohou dovolit to, co většina společnosti považuje za naprostou nezbytné ke slihušnění životní a jsou tím vyhláčováni z přijatelného způsobu života v zemích, kde žijí. Problematika chudoby je umocňována vzájemným předtímem závislosti jejich zdrojů a důsledků. Chudoba totiž vede ke špatnému zdraví, nízkému vzdělání a omezené mobilitě s následným omezením pracovního potenciálu spojeného s omezenými výdělkovými příležitostmi. A ty vedou k chudobě. Již tento „začarovaný kruh“ přičin a konsekvencí naznačuje složitosti řešení problematiky chudoby. Jedno je však zcela zřejmé: společnost se musí zaměřit nikoli na pouhé řešení důsledků chudoby, ale prvořadě na preventivní zásahy limitující její zdroje a příčiny.

Sociologická analýza fenoménu nerovnosti v zemích procházejících hlubokou transformací, tedy Českou republiku nevyjímaje, naznačuje, že pro dané sociální klima a politické postoje má subjektivní hodnocení ekonomických nerovnosti minimálně stejný význam jako objektivní hloubka a původ těchto nerovnosti. I malé nerovnosti, jsou-li považovány za nespravedlivé a jsou-li navíc dostatečně mediálně ventilovány, mohou vyvolávat velké sociální napětí, zatímco relativně velké nerovnosti mohou být vcelku přijatelné, jsou-li považovány za legitimní, nevyhnutelné a tudíž obecně přijatelné a tedy spravedlivé. Teoretická zobečnění výzkumů sociální stratifikace pak mohou poslouhat *klasifikační základních principů sociální spravedlnosti*:

- výkonový či zásluhový princip
- princip souladu mezi „vstupy a výstupy“
- princip rovnosti v odměně
- princip rovnosti příležitosti
- princip potřebnosti (Matějů, Vlachová, 2000, s. 148).

Některé z uvedených principů reflektují spíše psychologickou dimenzi lidského chování (soulad vstupů a výstupů), u jiných je zřetelná jejich závislost na sociální situaci (princip rovnosti v odměně). Převaha jednotlivých principů je pak v dané společnosti podmíněována primárně reálnou povahou *sociální situace*. Ve společnosti zaměřené na dynamiku růstu produktivity a celkové efektivitv systému zřejmě narůstá význam zásluhového či výkonového principu, naopak imperativ zachování sociální harmonie a solidarity aktualizuje princip rovnosti. Princip potřebnosti se stává dominantním tehdy, je-li cílem dosažení více či méně vyrovnané úrovně standardu pro všechny. V českém prostředí pak může být přijetí zásluhových a egalitářských norem prosazovaných pravicovými vládami navenek přijímáno jako „nová ideologie: legitimující samomotu transformaci jako jednu z nezbytných podmínek nesnadné cesty k „úspěšné tržní ekonomice“.

2. Etnické a rasové menšiny

Společenská praxe jasně prokazuje, alespoň v evropském kontextu, že sociálním vyloučením, *sociální exkluzí*, absencí či ztrátou „místa ve společnosti“ jsou ohroženi zejména etnické menšiny, migranti a zdravotně postižení. Dnešní svět tak neustále aktualizuje *problém soužití menšin s většinovou*, majoritní společností. Nemí tak daleko od pravdy tvrzení, že žijeme ve věku *šovinismu* (pojmová odvozenina od přijetí nacionalistického napoleonského granátůka) a *ethnicity*.

Rasa vyjadřuje fyzické odlišnosti lidí sdílejících genetické dědictví. Sociologicky vzato je rasa skupina lidí uvědomovaných vrozených a biologických charakteristik založených na *vezeření* (look). *Racismus* dělí lidstvo do ras, z nichž některé považuje za lepší (vyšší) či horší (nižší). Jde tak o krajně stereotypní generalizaci výkající se všech členů skupiny. *Etnicita* vypovídá o národním původu či odlišných kulturních vzorcích (Schaefer, Lamm, 1995, s. 273). Etnické skupiny se vztahují ke sdílenému kulturnímu dědictví, jsou tedy společenstvím lidí identifikujících se se stejnou kulturou, sdílejících společný způsob stravování a styl oblekání, hudbu a literaturu (Typovská, 2000). Etnikum spojuje společný původ, jazyk, tradice, mentalita, má za sebou jistou historii, kulturu, zvyky, charakterizuje je případně i určitá fyzická odlišnost. Jejich historie odrážá kolektivní zkušenost „svých lidí“ a v tomto smyslu je etnicita založena primárně na *duševním pohledu* (outlook).

Menšinové skupiny tvoří podřízené části komplexních státních společenstev. Zvláštními kulturními charakteristikami či fyzickými rysy jsou většinou společností nízko hodnocené, podceňované či v krajním případě i opovrhované. Psychologicky vzato jde o skupinu lidí, kteří jsou si vědomi vzájemné podobnosti jistého sociálního znevyhodnění, kterému čelí zvýšeným sebeuvědoměním a vnitřní soliditv. Minoritní skupiny mají z hlediska podílu na moci vzhledem k majoritní dominantní skupině zpravidla podřízené postavení. Jsou poznamenány osudovými významem vlastního *připsaného statusu* a musí mnohdy čelit předstudkům, diskriminaci, segregaci a v krajním případě i vyhlazování nebohly genocidě: promyšlenému, systematickému vraždění skupin lidí či národa (Indiáni v Americe, válečný holocaust). Židé, dnes některé africké kmemy či asijské národnosti menšiny).

Rozdíly mezi rasovými a etnickými menšinami jsou ozvláštněovány zejména růzností kulturních a fyzických odlišností. Etnické rozdíly je možné překonávat snadněji než rasové odlišnosti. lze je především případně i „skrývat“. Společnost voj lidských zdrojů, uměle koncentruje chudobu a kriminalitu, vyčerpává se udržováním bariér mezi majoritami a minoritními skupinami a narušuje navíc i principy mezinárodního porozumění.

Rasa i menšiny čelí předstudkům a diskriminaci. *Předstudek* v tomto kontextu figuruje jako negativní postoj vůči celé skupině lidí s *etnocentristickou* tendencí považovat jednu kulturu či způsob života za nadřazený jiným. Jde o citově determinovaný soud, který je ve vzájemném vztahu s diskriminací. *Diskriminace* je procesem odprání příležitosti a rovných práv jedincům či skupinám z důvodu předstudek či

z jiných libovolných příčin. Oba tyto negativně zaměřené životní postoje jsou výrazem absence poučené individuální zkušenosti a selektivního zdůrazňování skupinové příslušnosti. Jsou zdrojem netolerance vůči odlišnému způsobu života, zvykům, odlišným způsobům chování a jinakostí projevů. V některých případech je právě slepě nekritická identifikace s vlastní skupinou a bezvýhradné podrobování se autoritě spojené s krajní diskriminací menšin, výrazem absence zdravé sebejistoty a sebedůvěry. Případ rasově zakotveného hnutí skinheads je toho možným dokladem. Předsudky a diskriminace navíc tvoří obvyklý rámec rasového zdůvodňování nepřátelského chování vůči skupinám odlišných dědičných a společenských vlastností. Jisté formy rasismu lze nalézt i v mnohem jemnějších „odstínech“: V mnohonárodnostní rasově smíšené Brazílii tak hraje v inzerovaných kritériích některých profesních kariér velmi důležitou roli „pěkný vzhled“, tedy eufemismus skryté preference bílé pleti.

V nejširším smyslu pojem *menšiny* zahrnuje vedle rasových a etnických i náboženské, jazykové a sexuální skupiny. Všechny menšiny růzností místa a času čelí rozličným způsobem vlastnímu znevýhodnění. *Amalgamace* znamená postupné splynutí s majoritní společností čili „rozplynutí se“ v monolitu celku. Jde o sloučení majoritní a minoritní skupiny, a to zpravidla v průběhu smíšených sňatků několika generací, kdy vznikají nové kulturně-rasové skupiny. *Asimilace* je přizpůsobení se okolní většinové společnosti: jedinec se vzdává vlastní kulturní tradice, aby se stal součástí odlišné kultury. *Integrace* znamená zapojení se do hlavního kulturního proudu při emancipovaném zachování vlastní etnické svébytnosti. Menšiny *reagují na útlak* buď separujícím únikem z tíživého soužití s majoritou, nebo nenásilným odporem (pasivní resistencí), či hrdým postojem a konečně v krajním případě i násilným odporem. K trvalým problémům minorit pak náleží zejména pohrdání, kterým etnocentrismus nedostatkem tolerance vyjadřuje krajní projev kulturního nedorozumění. Naopak *multikulturalismus* je výrazem možnosti rozvíjet různé kulturní tradice v rámci jedné společnosti. Jde o pluralismus umožňující rozvoj životního stylu a tradic minoritních skupin, založený na vzájemném respektu skupin různých kultur ve společnosti. Opačný přístup znamená *segregace*, fyzické oddělení skupin lidí v rovině bydliště, místa pracoviště a sociálních funkcí. Jde o „řešení“ uvalené majoritní skupinou na skupinu minoritní. *Apartheid* je pak praktickou vládní politikou udržující oddělení černochů a Asiátů od mocensky, ekonomicky a kulturně dominantních bělochů.

Problematika menšin je prakticky silně provázána s fenoménem *migrace*. Jde o prostorové přemísťování osob přes libovolné hranice, spojené se změnou místa bydliště, na kratší či delší dobu či natrvalo. *Čistá migrace* úhrnem přistěhovalých a vystěhovalých přináší migrační přírůstek. *Emigrace* neboli vystěhovalectví je dobrovolné či nucené přestěhování se do jiného místa. *Imigranty* tvoří přistěhovalci, *reemigrace* znamená návrat emigranta.

Migrace je hlavní a určující příčinou populačního růstu v zemích s nízkou porodností, jako je Německo, Švédsko, Kanada či v jistém smyslu i USA. Emigrační země mnohdy ztrácejí velký díl nejnadanější části obyvatel, zejména inteligenci. Země příjemců musí v řadě případů naopak čelit problémům tzv. ekonomické

emigrace, kde hlavním impulsem je touha po dosažení vyšší životní úrovně západní konzumní společnosti. Migrace je impulsem růstu měst a i v případě naší republiky se stává přílivem imigrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu a z rozvojových zemí i nezastupitelným rezervoárem udržení alespoň stávajícího počtu obyvatel. Jde o širší problém zasahující zejména vyspělé evropské země, které se snaží vyrovnat se stále narůstajícím počtem legálních i ilegálních přistěhovalců, pro které je společenská integrace nikdy neukončeným procesem přizpůsobování a vzájemné politické, sociální a kulturní interakce. V jeho rámci mohou čelit i projevům *xenofobie*, strachu, nedůvěry a odporu k cizímu a neznámému. R. K. Merton v diskuzi na téma postoje většinové populace vůči menšinám rozlišuje základní typy neochvějněho liberála (žádné předsudky, odsudek diskriminace), přizpůsobivého liberála (bez předsudků, ale odmítá na menšiny doplácet), opatrného rasistu (má proti menšinám předsudky, ale z obavy před porušením zákona se chová navenek rovnostářsky) a aktivního rasistu (pocituje silné předsudky vůči jiným etnickým a rasovým skupinám a skutečně je také diskriminuje).

Národnostní identita obyvatel České republiky není vždy jednoznačná. V devadesátých letech přílivem ze Slovenska narůstá počet Romů, od 70. let početně novou skupinu tvoří Vietnamci. Dnes se k nám za prací stěhují nejen Ukrajinci. Kritérium počtu *cizinců* s povolením k pobytu na první místo staví s cca 58 000 Ukrajince a dále Slováky, Vietnamce, Poláky, Rusy, Němce, Bulhary, Jugoslávce, Číňany a Bělorusy. Postupně tak roste vědomí, že pokud chceme být nedílnou a integrující součástí Evropy a světa, nemůžeme se vyhnout jeho pestrosti. Etnická rozmanitost se postupně stává součástí zejména života velkých měst. Více než stovka národnostních menšin žijících u nás naráží často na fakt, že její jednotliví příslušníci nemají české státní občanství (pouze povolení k dlouhodobému pobytu) a tudíž stojí spíše stranou zájmu českých úřadů. Jsou vystaveni možným projevům xenofobie, proti které neexistuje okamžitý, účinný a trvale působící lék. Jsme sami svědky, že nepůsobí ani informace, ani zákony, planými se ukazují i výzvy a vysvětlování. Prakticky tedy jde o nastavení nástrojů zabráňujících spuštění případného fyzického násilí a s dlouhodobějším záběrem se pak aktualizuje výchovné působení. Všechny mechanismy zaměřené na překonání xenofobie však musí usilovat o smazávání skutečných či pocíťovaných rozdílů a cítit k pozitivní etnický nediskriminující identitě.

3. Stratifikační nerovnost věku a pohlaví

Populační exploze šedesátých let 20. století hrozila zdvojnásobněním počtu obyvatel ve světě již v následujících třiceti letech. Počátek nového tisíciletí však naznačuje, že populační exploze není přímo problémem vyspělých částí světa. Míra porodnosti totiž dnes souvisí se stupněm sociálně-kulturní úrovně nepřímo úměrně: děti se v naší civilizační sféře rodí málo. Tím se také mění celková skladba obyvatelstva podle věkových kategorií. Snižující se podíl dětí a mládeže i u nás nedokáže kompenzovat rostoucí absolutní i relativní počet starší generace, která se v důsledku rostoucí lékařské péče a lepších se životních podmínek dožívá vyššího věku: *společnost stárne.*

Civilizační problém stárnutí obyvatelstva je z demografického hlediska procesem, v jehož průběhu se postupně mění věková struktura obyvatelstva v určité geografické oblasti tak, že dochází ke zvyšování podílu osob starších 60 - 65 let při souběžném snižování osob mladších 15 let. Kritériem pro označení určité populace jako staré či stárnoucí je osmiprocentní a vyšší podíl ve věkové kohortě 65 let a starších. Zde je třeba si připomenout, že věkovou strukturu každé společnosti na pozadí celkové velikosti populace ovlivňují demografické ukazatele porodnosti, úmrtnosti a migrace.

V historicky nejstarších dobách se *vliv úmrtnosti na stárnutí obyvatel* projevoval jen nepatrně a měnil se jenom zvolna. Zajímavé odborné údaje shrnují, že za prvních 490 000 let se světová populace zvýšila pouze na asi 5 milionů. Tento odhad je odvozován z možností, které dobově nabízel k obživě tehdejší způsob obživy - lovu a sběru plodin. Přejít k mnohem produktivnějšímu zemědělství před zhruba 7 000 lety se projevil i akcelerací růstu obyvatel na odhadem asi 252 milionů na přelomu letopočtu a na 900 milionů kolem roku 1800 (Rabušic, 1995). V období let 1800 - 1950 nastala *evropská populační exploze* a počet obyvatel na Zemi se zvýšil na 2,5 miliardy. V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století dále stoupá průměrná roční míra růstu obyvatel na 2 % a počet obyvatel tak dosáhl v roce 1980 asi 4,5 miliard. Dnes jsme na hranici 6 miliard při ročním přírůstku asi 1,5 %.

Původně pomalý růst počtu obyvatel Země byl především způsoben vysokou mírou úmrtnosti, která charakterizovala tradiční typ společností. Až postupné nárůstání vlivu techniky, uplatňování vědeckých poznatků, zvyšující se úroveň zdravotní péče a hygieny, rozvoj trhu se zlepšeným zásobováním přináší i zlepšování kvality života a tím i snižování úmrtnosti v souběhu se zvyšováním průměrného věku.

Stárnutí může být jednak produktem zpomaleného růstu mladých věkových skupin, které přináší nižší porodnost, jednak důsledkem zrychleného nárůstu počtů ve starších věkových skupinách odvozeného rychlým poklesem úmrtnosti. Poměrně *mladí* světové populace je dnes způsobeno vysokými počty dětí, které jsou typické především pro globálně neproporcionálně lokalizované tzv. rozvojové země. V roce 2050 na předpokládaných neuvěřitelných 9 miliardách světové populace má více než 82 % tvořit obyvatelstvo rozvojových zemí, kde na jednu ženu připadne cca 2,7 dětí oproti 1,4 dětí v Evropě.

Ve vyspělých zemích je naopak velmi *nízká porodnost*. Měřítka počtu narozených dětí v přepočtu na 1000 obyvatel za rok 2001 v některých evropských zemích ukazuje, že vedoucí postavení s indexem 14,2 zaujímá dynamicky ekonomicky se

rozvíjející Irsko, následované Lucemburskem, Dánskem, Francií, Británií, Nizozemskem, Finskem, Polskem, Slovenskem, Belgií, Portugalskem, Rakouskem, Švédskem, Maďarskem, Řeckem, Španělskem, Německem a Itálií. Česká republika s porodností 8,9 dokládá, že se u nás rodí ještě méně dětí, než v bohatých zemích EU (10,4). „Unie bije na poplach, Evropanů stále ubývá“, „Některým národům hrozí vyhynutí“, „Vyšší výdaje na důchody“, to jsou některé titulky v našem denním tisku, reflektující stárnutí evropské a potažmo i české populace (Lidové noviny, 26. března 2001, s. 3).

Itálie, Německo a Španělsko jsou extrémním případem toho, co bude v příštích letech trápit ekonomicky vyspělé země: bude se rodit méně dětí a populace bude stárnout. Tento fakt potvrzují i novější demografické projekty specializované agentury OSN, které předpokládají, že se počet lidí v produktivním věku v Evropě roku 2050 *sníží* z nynějších 169 milionů na pouhých 154 milionů. *Stárnutí populace* je převážně *ekonomickým problémem*. Ze státních pokladen totiž musí být vypláceno mnohem více prostředků na penze pro starobní důchodce a na lékařskou péči pro seniory. Tyto obligatorní prostředky však nemá v dostatečné míře kdo vytvořit. Vyspělý svět se proto snaží hledat cesty, jak zajistit příjmy na vyplácení důchodů. Představitelé Evropské unie se tak shodují na tom, že je nutné udržet obyvatele co nejdéle v práci. Unie dokonce nevyklučuje, aby nedostatečný počet produktivních pracovníků doplňovala i cestou liberálnější *migrační politiky*. Pozadu v tomto ohledu s chutí nezůstávají i naši vládní představitelé. Podle bývalého ministerského předsedy V. Špidly lze zamezit vymírání obyvatel a nedostatku peněz na penze tím, že otevřeme dveře legálně v ČR pracujícím cizincům, a to zejména lidem mladším třiceti let s dětmi. Očekává se tak zaplnění volných pracovních míst, na které bude kvůli stárnutí obyvatelstva stále méně uchazečů a uleví se důchodovému systému, protože tito legálně pracující cizinci budou platit daně do státního rozpočtu jako každý zaměstnaný Čech. Navíc přivedou rodinu a v případě získání dlouhodobého či trvalého pobytu tím i omladí naši populaci. Úskalím je však mj. vytvoření podmínek k tomu, aby tito cizinci nebyli závislí na sociálních dávkách a měli zajištěnou školní výuku dětí a případnou podporu v nezaměstnanosti.

V roce 1900 na Zemi žilo přibližně 1 % lidí starších 65 let, v roce 2030 se tento podíl zvýší na 11,3 %, s dalším výhledem na cca 15 %, tedy obrovského počtu 1,5 miliardy. Přitom ve vyspělých zemích bude podíl osob starších 65 let činit zhruba jednu pětinu populace! Tyto údaje ostře kontrastují s krátkou *střední délkou života*, která se, v důsledku vysoké míry úmrtnosti novorozenců a dětí, pohybovala v antickém Řecku kolem 18 let, v antickém Římě kolem 20 let a v sheakspearovské Anglii byla ještě na úrovni pouhých 30 let. Až od poloviny technicky a kulturně vyspělejšího 19. století se naděje na dožití pohybovala pro obě pohlaví kolem 40 let, do roku 1990 se tento údaj zvýšil na 50 let a počátkem třicátých let již dosahoval 62 let (Rabušic, 1995). Postupná převaha ekonomických faktorů nad ekologickými s růstem investic do zdravotnictví a osvěty posunula v dnes řadě vyspělých zemí *střední délku života* až k hranici 80 let (Japonsko, Skandinávie).

Dlouhověkost je tedy pozitivním výsledkem zvyšování celkové úrovně života společnosti a jedince. Na druhé straně však přináší řadu již naznačených primárně ekonomických problémů. Je výrazem souboru předpokladů a podmínek souvisejících

s dědičností, nemocností, vykonávaných povoláním a životním stylem. Gerontologové tvrdí, že lidé umírají v důsledku fatálního úbytku fyzických a duševních sil (tedy „na stáří“), epidemiologická teorie spatřuje ve stáří proces „náhodných pravidel“. V obou případech se však aktualizuje zpravidla velmi individuálně odvozená otázka: Je záležitost zvyšování věku procesem „přidaných let zdraví“ či „navršených let nemohoucnosti“? V tomto smyslu se upozorňuje na faktor *komprese morbidity*, tedy možnosti a mezi zkrácení bolestného období mezi vypuknutím stařecké nemohoucnosti a smrtí. Přitom k nejdůležitějším činitelům *snížování úmrtnosti* dospělé populace v nejvyspělejších zemích světa patří pokles srdečních chorob, snížení výskytu některých forem rakoviny a redukování život ohrožujících následků dopravních nehod.

Nárůst populace *seniorů*, lidí v penzijním věku až za hranici 20 % celkové populace je a bude problémem všech vládních garnitur České republiky. Přináší totiž s sebou nutnost čelit příslušným ekonomickým, sociálním a politickým problémům. Vzniká tak rostoucí skupina *ekonomicky závislé populace* se svébytným životním stylem, specifickými životními potřebami, odlišnými nároky v oblasti spotřeby, zdravotní péče, forem trávení volného času a bydlení. Stejně jako i v případě jiných sociálních nerovností, jsou i postoje populace vůči starým lidem závislé na kulturní úrovni společnosti. Společnost může ke starým lidem mít velký respekt, jinde jsou naopak senioři chápáni jako neproduktivní a obtížní. Vždy však narážíme na často zjednodušující hypotézu snižující se kreativity stárnoucích lidí. Pro mnohé mladé lidi a pro střední generaci je totiž vysoký věk symbolikou nemoci, neschopnosti, závislosti a smrti. Mladí lidé se na staré mnohdy dívají jako na ty, kteří jim kradou zaměstnání a stojí v cestě profesionální kariéry. Již zmiňované znevýhodňování starších lidí (často již nad hranici 40 let) v procesu přijímání do zaměstnání a obzavování některých profesních pozic je sice i u nás postaveno mimo zákon, v praxi je však spíše důmyslně skrýváno. „Kult mládeže“ se projevuje i v tak běžné oblasti, jako je kupříkladu věková struktura postav televizních postav či jiných forem masové kultury: pouze marginální zastoupení mají právě lidé starší 65 let. Dominují mladí, zdraví, krásní. Alespoň v intencích mnohdy zjednodušujícího televizního či filmového scénáře.

Problém stárnutí obyvatelstva klade zvýšené nároky na ekonomický růst, aktualizuje možnost snížit reálnou výši důchodů, opakovaně je zvažována i alternativa zvýšení hranice důchodového věku. Přitom se nesmí ztrácet ze zřetele, že jedinec se mnohdy stává *mentálně starým* právě okamžikem odchodu do důchodu. Dnem, kdy člověk ztrácí zdroj vědomí radosti z dosažených výsledků práce, omezuje nedobrovolně zdroj příjmů a postrádá ničím nezastupitelný pocit smysluplnosti a osobní užitečnosti. Naopak je zneklidňován či dokonce frustrován vznikem obav z budoucnosti a otázkou dalšího směřování či smyslu vlastního života. V tomto smyslu se posunutí hranic penzijního věku jeví nejen jako ekonomicky racionální a schůdné, ale z hlediska subjektivního pocitu jedince, i jako osobnostně prospěšné. Zapojení do pracovního procesu přináší individuálně integrující pocit užitečnosti a prospěšnosti, tedy atributů typických pro dynamický mladý a střední věk. Tím by mohlo dojít v jistém smyslu i k celkovému psychickému „omládnutí“ populace (Rabušic, 1995).

* * *

Sociologie se zajímá i o možnosti a meze *uplatňování žen* ve společnosti. V úvahu se berou pochopitelně dané biologické rozdíly mezi pohlavími. V tomto smyslu zmiňujeme *rodovou identitu*, která vyjadřuje sebeidentifikaci jedince s mužskou či ženskou rolí. *Rodová role* je potom očekávané přiměřené chování, soubor postojů a činnosti mužů či žen, který je součástí procesu socializace na cestě osvojování si norem maskulinity či feminity. Americká antropologie potvrdila právě význam úlohy kultury a socializace při utváření role dle pohlaví, které nejsou překvapivě zcela biologicky vrozeny (Schaefer, Lamm, 1995, s. 307).

Zástupci obou pohlaví jsou schopni fyzicky se naučit vařit, psát na stroji a vykonávat pedikérské služby. Západní kultura však tento druh práce přisuzuje spíše ženám, Stejně jako muži i ženy jsou naopak schopny svářet, dobývat uhlí či pilotovat letadlo: tyto profese jsou však všeobecně přisuzovány mužům. Od mužů se očekává odolnost, nebojácnost, rozhodnost a emoční zdrženlivost. Srovnatelné výzkumy však naznačují, že tomuto stereotypu či dokonce ideálu se v naší kulturní sféře přibližuje pouze 5 - 10 % mužské populace. Žena by naopak měla být zosobněním jemnosti, citlivosti, tolerance a emoční lability. Dávná minulost přisoudila ženám respektovanou roli matky. Pozdější podřadnost či dokonce nesvobodnost se ještě na počátku 20. století projevovala naprosto omezeným přístupem k vyššímu vzdělání: být vzdělanější nebo chytřejší než muž bylo považováno za společensky nevhodné či „nevkusné“.

Feministické hnutí bojující o zrovnoprávnění žen ve společnosti se svým zaměřením i úspěšností liší – stejně jako u předešlých nerovností – v závislosti na celkové úrovni konkrétní země. Ve Spojených státech dosáhl v rámci vysoké úrovně demokratického systému i určitých extrémů, jak kupř. naznačuje samotný sporný a zřejmě často zneužívaný termín „sexual harrasment“. V řadě zemí – zejména v islámských státech Blízkého východu – k efektivním snahám o lepší postavení žen ve společnosti dosud nedošlo. Ženy jsou zde i v 21. století spíše „loutky“ v rukou obecně dominantních mužů. Marginální zastoupení žen ve vrcholových politických funkcích či na úrovni ekonomického „top managementu“ i v rámci vyspělých bohatých zemí je běžně zdůvodňováno odlišností životních hodnot a životního směřování ženy-matky a „ochránkyně domácího krbu“.

Ostentativní projevy jistých forem nerovnosti v postavení mužů a žen se projevují i na *trhu práce*. Je všeobecnou praxí nejen v naší společnosti, že zaměstnavatel při obsazování výkonného atraktivního postu dá při rovnosti vzdělání, znalostí a schopností zpravidla přednost muži před ženou. I finanční ohodnocení za stejnou práci je někdy v případě mužů vyšší. Možná zde hraje nezanedbatelnou roli i zažitá dogma, že muž jako živitel a hlava rodiny, by měl mít vyšší příjem. V cestě rovnoprávného uplatnění zejména mladších žen patří i mnohdy oprávněná obava zaměstnavatele o dlouhodobější „pracovní výpadek“ v důsledku mateřství či péče o nemocné dítě. Vcelku však česká společnost jistě nepatří do kategorie společností, které zjevně a společensky zásadnějším způsobem zvýhodňují jak v sociálním životě, tak na poli profesního uplatnění, muže před ženami.

4. Sociálně-psychologické problémy nezaměstnanosti a bezdomovství

Všeobecná deklarace lidských práv Spojených národů z 10. 12. 1948 v článku 23, odstavec 1 praví: „Každý člověk má právo na práci, svobodnou volbu povolání, přiměřené a uspokojivé podmínky, jako i na ochranu proti zaměstnavateli“.

Pomineme-li obecně politickou deklarativní povahu této běžně pošlapávané zásady, musíme jasně konstatovat, že *práce* jakožto *cílevědomá lidská činnost* směřující k vytváření materiálních a duchovních hodnot, hraje v životě každého člověka důležitou pozici. Absurdně mnohdy významnější v případech, kdy jde právě o absenci pracovního uplatnění. Jde totiž o situaci, za které si čínorodý jedinec nejnaléhavěji uvědomuje hodnotu toho, co jako životně nezastupitelné ztrácí: práci jako výraz uspokojení z tvůrčí činnosti a primární zdroj materiálního zabezpečení života. Práce je, jak jsme již zmínili, navíc výrazem sociálního postavení a osobní identity, pramen sociálních kontaktů, tvoří sociálně orientační rámec individuální sebereflexe a sebehodnocení. Práce je místem, kde můžeme vést rozhovory, střetávat se v obohacujícím procesu osobních kontaktů s jinými lidmi, uzavírat přátelství. Je navíc základní jednotkou časové struktury dne a života vůbec. Práce – ať už její povahu, náplň či smysluplnost chápeme jakkoli různě či dokonce rozporuplně – je nezastupitelnou *integrální součástí plnohodnotného života jedince*.

Již jen letný výčet významových podob práce pro člověka nám více než naznačuje, co pro člověka může znamenat nedobrovolná ztráta práce, tedy ztráta možnosti uplatnit se pracovní v konkrétním zaměstnání. Hodnota práce svoji takřka existencionální funkcí pro identitu člověka předznamenává zařazení ve společnosti a mnohé sociální kontakty. Práce vřazuje člověka do řádu sociálních vztahů, uspokojuje jeho potřebu tížádství, sebeuplatnění a sebeúcty. Jejich zpřetrhání v důsledku ztráty zaměstnání může proto vést až k „vyvržení“ na okraj společnosti mezi ztroskotance, které nikdo nepotřebuje. Tento osobnostně jistě dezintegrující faktor je v mnoha případech násoben rostoucími finančními a existenčními problémy. Rostoucí strach a obavy z budoucnosti může být provázen i změnami duševního zdraví a může vést k psychosomatickým obtížím. Roste podrážděnost, stavy deprese, nespavosti a postupné ztráty sebedůvěry. A co je nesmírně důležité: zejména dlouhodobá nezaměstnanost odtrhává lidi od reality a je – v naší kultuře spojených nádob zaměstnání a identity jedince – silným traumatizujícím zážitkem: ztratit práci ve společnosti, která přičítá právě práci takový význam, je nepřehlédnutelným signálem životního selhání. Začarovaný kruh příčin a důsledku zde nachází živnou půdu pro vznik a růst sociálně patologických jevů: počínaje zvýšenou závislostí na nikotinu, alkoholu či lécích přes vyšší nemocnost, toleranci vůči protisociálním či kriminálním činům, až po posilování rodinných, rasových a meziskupinových konfliktů, ztrátu úcty k autoritám, politické scéně, státním orgánům.

Závěry výzkumů nezaměstnanosti ze zemí s rozvinutou ekonomikou opakovaně ukazují, že ztráta zaměstnání či pouhý strach z této ztráty, jsou možným zdrojem frustrací s vážným dopadem na duševní a tělesné zdraví člověka. Zejména

dlouhodobě nezaměstnaný ztrácí nejsilnější objektivní pojítka s realitou, zmocní se ho pochybnosti o vlastních schopnostech, nejistota a strach z budoucnosti. Nedobrovolný odchod ze zaměstnání ve smyslu *traumatizující události* by měl proto být podrobně studován všude tam, kde se předpokládá vyšší míra nezaměstnanosti. Nedobrovolný odchod ze zaměstnání zaujímá totiž v barvitě paletě životních událostí vysokou míru závažnosti, která je pro většinou takto postižených lidí *prožívána* jako extrémní emocionální zátěž ztráty sociální izolace a uzavírání se do sebe (vyhýbání se společensky úspěšným známým).

Zloldání situace ztráty práce je přirozeně velmi individuální a je ve značné míře závislé na sociálně psychologickém klimatu zázemí nejbližší rodiny či přátel a kamarádů a je podmíněno mírou odolnosti člověka vůči psychické zátěži obecně. Ke zhoršování *zdravotního stavu* nezaměstnaných dochází v důsledku postupného oslabování psychických a fyzických sil hlavně u lidí starších čtyřiceti let, a to hlavně formou neurologických potíží, vnitřního neklidu a úzkosti, podrážděnosti, hyperpenze, žaludečních vředů, onemocnění srdce či problémů s páteří (Buchtová, ed., 2000). Dlouhodobá nezaměstnanost a opakovaný neúspěch najít si práci postupně podryvá důvěru ve vlastní profesní i osobní schopnosti a následně vede i k erozi vlastní sebeúcty. Mění se i postavení jedince v rámci rodiny: nezaměstnaní nad rámec „běžnosti“ přebírají některé domácí činnosti a funkce, a to na úkor práce jako zdroje prestiže a finančního přínosu.

Ke skupinám s *větším rizikem ztráty práce* patří v našich podmínkách především lidé starší 40 - 45 let, se základním vzděláním, bez odborné kvalifikace, se sníženou pracovní schopností, romské etnikum a přistěhovalci a nověji i velmi mladí absolventi středních odborných škol bez profesní praxe. Cílovou skupinou potřebující zvýšenou pomoc jsou však stále příslušníci starší generace, kteří jsou obecným důrazem na mládí přímo či skrytě znevýhodňováni zejména v přijímacích řízeních do nového zaměstnání. V tomto smyslu se jako „ideální“ aspirant na dobře placené, prestižní a perspektivní pracovní pozici jeví atraktivně sportovně vypadající asertivní jedinec s vynikající profesní přípravou a případnou zahraniční praxí. Znalost angličtiny jako obligatorní předpoklad je pro uchazeče o takové zaměstnání „výhodou“ či se „předpokládá“, ke škodě věci někdy i bez praktické návaznosti na konkrétní povahu vykonávané práce.

Naše republika se dále potýká i s regionální a podnikovou *nepřipraveností* na fenomén nezaměstnanosti. Zejména v okamžiku, kdy nadnárodní společnost „sbalí stan“ a převede výrobu nenáročné mechanické práce tam, kde je levnější a produktivnější pracovní síla (Flextronics Brno). Pochopitelně s důsledkem náhlé ztráty zaměstnání pro stovky či dokonce tisíce kvalifikačně a odborně jinde těžko využitelných pracovních sil. Ve společnosti, která ještě před patnácti lety přikládala práci v zaměstnání nejvyšší hodnotu, jde o nepřehlédnutelné osobní stigma a obtížně řešitelný sociální problém.

Osobní *strategie překonávání důsledků nezaměstnanosti* je nesmírně složitým komplexem čelícím primárně ztrátě naděje ve smyslu nepodléhání tlaků nepřiznivě situace. Využívání nedobrovolně „vygenerovaného“ volného času v ideálním případě směřuje k možnosti zhodnocení vlastních zkušeností dalším samostudiem

a rozšiřováním vědomostí o „vyhlédnutém“ pracovním oboru či specializaci. Imperativ pevného rámce denních aktivit ve smyslu péče o vlastní osobu, své blízké, rozvíjení koníčků a zálib je součástí nezbytného udržování žádoucího duševního a fyzického stavu na cestě znovuzískání adekvátní profesní pozice. Stejně i udržování kontaktů s širším sociálním okolím je i zdrojem informací o možnostech zaměstnání. Hlavní tedy je *nezůstávat v nečinnosti*, promyšlet *úspornou životní strategii* (snížený příjem kompenzovat sníženými výdaji) a důsledně pečovat o svoje zdraví. Opačný životní postoj může vést jen k deklasovanému postavení závislosti na systému sociálních podpor a lékařské péče (Buchtová, ed., 2000).

Nezaměstnanost je obecně považována za jeden z nevyhnutelných průvodních jevů fungování společenských systémů založených na tržní ekonomice. Právě její někteří horliví zastánci zdůrazňují *pozitivní charakteristiky nezaměstnanosti*, ke kterým lze přičíst motivaci zaměstnanců k lepším výsledkům práce ve jménu udržení stávající pracovní pozice a rozšíření prostoru pro zaměstnavatele získávat kvalitní pracovníky z řad silně pracovní motivovaných a loajálních nezaměstnaných. Zároveň však nezaměstnanost svým rozsahem působí na ekonomickou úroveň státu či regionu a ovlivňuje celkovou společenskou situaci třeba tím, co u nás zdomácnělo jako „blbá nálada“. A především: nezaměstnanost podstatně a mnohdy nedozírně předurčuje individuální osudy především těch lidí, kteří *chtějí pracovat*. Je tak jedním z nejvýznamnějších *stresorů* u populace, která je zvyklá a ochotná pracovat. Z hlediska spoluvytváření *kvality života* pak právě v případech nezaměstnanosti dochází k často nezvladatelné akceleraci rozdílu mezi nadějami a očekáváními jedince a současným stavem jeho života.

Historicky vzato v naší společnosti je *otevřená nezaměstnanost* novějším sociálním jevem transformující se společností ve smyslu výskytu osob bez placeného zaměstnání, které je chtějí a aktivně je hledají a jsou na něm odkázáni jako zdroj obživy. Mezinárodní úřad práce (ILO) vymezuje *nezaměstnaného* jako „osobu, která je bez práce, hledá ji, je připravena okamžitě práci přijmout a začít okamžitě pracovat“.

Sociologický a psychologický *význam placené práce* je jak z hlediska individuálního, tak celospolečenského, nepopíratelný. Přední současný britský sociolog A. Giddens v této souvislosti upozorňuje na finanční přínos, vklad do osobnostního rozvoje a zdokonalování dovedností člověka, rozšíření palety rozmanitostí života, pevnost časové skladby a rozvrhu dne. Honorovaná práce je mu správně i zdrojem nezastupitelných sociálních kontaktů, výrazem osobní identity, zdrojem sebeúcty a praktickým výrazem sociální pozice. Nezaměstnanost pak logicky znamená rozmělnění uvedených stránek života jedince ve smyslu ztráty referenčního hodnotového systému, kterým profese, povolání či zaměstnání bezesporu je. Nezaměstnanost je téměř vždy vynucenou ztrátou či progresivním snížením hodnoty těch parametrů sociálního statusu, které jsou bezprostředně provázány se socioprofesionální strukturou.

Hledisko *klasifikace nezaměstnanosti* zmiňuje její *frikční* podobu, vznikající v okamžiku, kdy původně zaměstnané osoby se dobrovolně vzdaly svého pracovního místa ve jménu hledání jiného pracovního místa. Ve své vyhledávací formě jde úsilí o nekompromisní nalézání pouze optimální práce. Opatrnostní forma je vyhledáváním lepších nabídek a spekulací podoba kalkuluje s možným zvýšením mzdy.

Sezónní nezaměstnanost vyplývá z nevyváženosti pracovních příležitostí v důsledku sezóny, ročních období či vlivů počasí (stavebnictví, zemědělství). *Strukturální* nezaměstnanost je výrazem nedostatečné síly mobility vyrovnat rozdíly v regionální poptávce po práci určité ability (kvalifikace, složitost, specifika práce apod.). Dnes jsme v tomto ohledu svědky nejednoznačně působícího snížení poptávky po pracovní síle v řadě tradičních povolání, které ztrácejí v důsledku automatizace a komputerizace své povodní opodstatnění. Jde zejména o údržbářské a opravárenské profese. *Cyklická* nezaměstnanost je konečně odrazem často nepředvídatelných změn hospodářského vývoje v makroekonomickém měřítku (kupř. zásadní pokles zaměstnanosti v textilním průmyslu v důsledku masivních levných dovozů z Asie).

Rozsah nezaměstnanosti vyjadřujeme podílem počtu nezaměstnaných k celkovému počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva, nebo k obyvatelstvu pobírajícímu mzdu. *Délka trvání nezaměstnanosti* se měří ve dnech, týdnech a měsících jejího nepřerušovaného trvání. Za zlomové mezníky je považován měsíc, po kterém si jedinec zpravidla plněji uvědomí praktický dopad života bez práce a dále pak šest měsíců, kdy prudce roste pocit bezmoci, závislosti a beznaděje stát se opět plnohodnotným jedincem ve světě práce a jeho produktů.

Specifickým problémem *pracovního trhu v České republice* je malá prostorová mobilita odrážející nefunkčnost trhů s byty: vázanost na místo bydliště a nikoli na místo případného perspektivního profesního uplatnění. Řada pracovních nekvalifikovaných míst je ohrožena i přílivem levné pracovní síly ze zahraničí. Státní politika rekvalifikace selhává jak na nedostatku finančních prostředků, tak na časté neochotě nezaměstnaných postoupit nesnadný proces osvojování si nových pracovních znalostí a dovedností. Nejnižší míru nezaměstnanosti mají stále vysokoškoláci a osoby s úplným středním odborným a všeobecným vzděláním. Vysoká míra nezaměstnanosti naopak přetrvává ve skupině osob se základním vzděláním. Za zvláště palčivý problém lze považovat růst kategorie *dlouhodobě nezaměstnaných*, tedy osob aktivně hledajících práci déle než jeden rok. Téměř ve všech věkových skupinách produktivního věku jsou počty nezaměstnaných žen vyšší než počty mužů. Podstatně vyšší jsou od věkové hranice 25 let. Odhad počtu nezaměstnaných se změnou pracovní schopností činil cca 8,5 % z celkového počtu nezaměstnaných. Podíl nezaměstnaných na jedno volné místo se u nás pohybuje kolem 12,5 : 1, regionálně se však výrazně liší. Nejvýrazněji na sebe upozorňuje nedostatek pracovního uplatnění v okresech Most, Karviná, Teplice, Bruntál, Ostrava-město, Chomutov a Louny, kde se míra nezaměstnanosti pohybuje mezi 15 - 20 %. Nejméně nezaměstnaných je dlouhodobě naopak v okrese Praha-západ, Praha-východ, Benešov, Mladá Boleslav a Pelhřimov s 2,6 - 3,7 %. Regionální nevyváženost nezaměstnanosti je tedy v České republice, kde je její míra vcelku stále pod hranicí 10 %, poměrně značná. Vyplývá převážně z negativních dopadů útlumu tradičního těžebního a zpracovatelského průmyslu na jedné straně a z dynamiky růstu sektoru služeb, finančnictví, komunikačních technologií, pohostinství a cestovního ruchu na druhé straně.

Dlouhodobá nezaměstnanost postihuje spíše nepružnou a nekvalifikovanou pracovní sílu, osoby s nízkým vzděláním a kumulovanými osobními a sociálními handicap. Dále příslušníky etnických minorit a imigranty, obyvatele rurálních za-

ostávajících oblastí s nízkou dopravní infrastrukturou. Mezi nezaměstnanými jsou ve zvýšené míře i zdravotně postižení, mladiství a zejména mladí problémoví jedinci či lidé vracející se z výkonu trestu. *Zásahy státu* do trhu práce jsou vyčerpávány systémem podpor v nezaměstnanosti, regulací pohybu osob na trhu práce a vstupem celých kategorií či jejich uvolňování z trhu práce (kupř. předčasné důchody), vytvářením nových pracovních příležitostí do široce expandujících odvětví sociálního státu (zdravotnictví, školství, sociální péče), které se stávají „velkým zaměstnavatelem“.

Nezaměstnanost je aktuálně přítomný a průběžně řešený vyžadující fenomén zásadního společenského významu. A to nejen z hlediska celospolečenského a makroekonomického, nýbrž i ze zorného úhlu individuálních osudů a osobnostního životního směřování. Naše sociologie se v devadesátých letech soustředila na sociální problémy u nás nově prožívané problematiky nezaměstnanosti (Mareš, 1994), stranou pozornosti však zůstával komplexní obraz mnohdy atomizovaného života, hodnotového světa a způsobů uvažování samotných nezaměstnaných. Snad právě proto patří klasická sociologická práce „*Marienthal. Sociografie nezaměstnaného společenství*“ (Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel, 1972) k stále nejkomplexnější analýze fenoménu nezaměstnanosti. Vzhledem k významu této práce a její běžné nedostupnosti se jí budeme věnovat na tomto místě podrobněji.

Kniha vyšla v roce 1972 v anglickém překladu a opírá se o studii uskutečněnou v roce 1930 v období ekonomické krize v malém rakouském městečku Marienthal. Ta zasáhla tamější obyvatele o to tvrději tím, že o práci v důsledku zrušení místní textilky přišli, při absenci jiných pracovních možností, všichni obyvatelé. Z historického hlediska se jedná i o první využití moderních výzkumných metod a technik na půdě studia komunity a navíc jde i o první významný příspěvek k sociologii chudoby.

Cílem výzkumu bylo získání co nejpřesnějšího obrazu sociální a psychologické situace komunity nezaměstnaných: Co se stane, když všichni příslušníci daného společenství přijdou o práci? Dochází postupně k následnému zvyšování násilí a kriminality? Má dlouhodobá nezaměstnanost dopad na fyzickou kondici populace? A jak případně působí na postoje k politice a náboženství? K jakým změnám dochází uvnitř života rodin a nejbližšího okolí nezaměstnaných? K nejdůležitější hypotéze Marienthalské studie patřilo, že prodlužovaná dlouhodobá nezaměstnanost vede ke stavu apatie, během které jsou její oběti stále méně schopny vzepít se dané situaci. Vycházelo se z obecných zkušeností s nezaměstnaností v Evropě: Ztráta pocitu možnosti ovládat vlastní záležitosti zásadně snižuje míru zodpovědnosti za vlastní osud a tedy i důsledky vlastního jednání.

Autoři výzkumu během tří měsíců osobním pozorováním studovali každodenní život 478 rodin. K hlavním výzkumným zdrojům patřily záznamové archy o formě podpory nezaměstnanosti, bytových podmínkách, rodinném životě, přehledy o stravování a skladbě jídelníčku, časové snímky dne, účetní údaje místních obchodů a veřejných zařízení. Potvrdila se základní teze, že nezaměstnanost snižuje míru životního očekávání a aktivity, narušuje pojem času a vede k celkovému úpadku a apatii. Psychologicky deprivovaní a finančně zruinovaní dlouhodobě nezaměstnaní jsou vystaveni silicím vlivům izolace a opuštěnosti, beznaději a pasivitě, snadno propadají výbuchům hněvu a násilí.

Nejvýznamnějším okamžikem v jeden a půl tisícovém Marienthalu byl den výplaty podpory v nezaměstnanosti. Její čtrnáctidenní cyklus plně ovládl zdejší ekonomický život. V den výplaty se splácely dluhy a dohadovaly se termíny dalších splátek. Významně se to projevilo i ve skladbě svačin školáků, které podle údajů učitelů bezprostředně po výplatě až desetinásobně redukovala počet dětí bez jídla či o suchém chlebu. Čtrnáctidenní období mezi obdržením podpory tak bylo obdobím střídavě slábnoucí a sílící kvality školního stravování dětí a bylo i výrazem úrovně stravování celé rodiny. Marienthal v době výzkumu působil dojemem sklíčující monotonie nekonečně se opakujících stereotypů nehybnosti a apatie. Zdejší obyvatelé ve srovnání s lepšími časy byli odsouzeni stále *méně vlastnit, pracovat a očekávat*. Snad nejobtížnější bylo čelit stavu, který nelze změnit. Převládala obecně rezignovaný poklid, tu a tam projasňovaný drobnými radostmi a oživovaný sentimentem vzpomínek na štěstí, pohodu a materiální bezpečí minulosti. Ale budoucnost, byť jen v podobě dílčích plánů, ztratila jakékoli místo v uvažování postižených rodin. Tento stav *rezignace* se odrážel omezením nároků, požadavků a očekávání. Pro rezignovanou rodinu zbývá pouze údržba domácnosti, péče o děti a pěstování alespoň elementárních pocitů zdraví a pohody. Navíc se ukázalo, že bezbřehost volného času v kombinaci s absencí jakékoli pracovní příležitosti přináší jen další prohloubení bezperspektivnosti, pasivity a apatie. Nečinnost a stereotyp pak posiluje nedisciplinovanost a prázdnotu. Veškerá energie místních lidí se vyčerpávala na udržení zužující se oblasti pouhého existenčního přežití. Stereotyp bezperspektivnosti dne otupuje původní svět hodnot a přináší postupnou *ztrátu pojetí času*. Všechny domácnosti postupně směřovaly k zoufalství a zkáze, lidé nebyli schopni účinně čelit nové situaci. Nejsou totiž v těchto situacích schopni překonat propast mezi prosperitou minulosti a nastalým úpadkem současnosti. První šok z nezaměstnanosti a postupující chudoby se rozplývá v sílící rezignaci. Zhoršování místních ekonomických podmínek přineslo jistou „úlevu“ pouze těm, kteří i dříve žili v těžké životní situaci a s povděkem přijali fakt, že jejich osud sdílí celé společenství.

Výzkum necítil k analýze problému nezaměstnanosti v jeho komplexnosti. Předmětem šetření nebyl nezaměstnaný jedinec, nýbrž *nezaměstnané společenství*. Tedy totálně nezaměstnané společenství. Nelze – a to i dnešním pohledem – jednoznačně posoudit, zdali je snadnější čelit individuálním dopadům nezaměstnanosti v anonymním prostředí velkého města či v intimním prostředí naprosté ztráty pracovních příležitostí. Absence extrémních příznaků či projevů masové neurózy v Marienthalu však naznačuje, že uzavřené rurální společenství bezprostředních mezilidských vztahů čelí zhoubným důsledkům nezaměstnanosti a chudoby zřejmě lépe a déle. Již tím, že jisté zdroje obživy a určitý smysl náplni času nabízí provozování drobného hospodářství „na dvorku a zahrádce“. Výzkumná *provázanost problému nezaměstnanosti a chudoby* na pozadí proměn hodnotových orientací uděluje zmiňované práci nadčasovost, důležitost a inspirativnost i pro další výzkum dané problematiky. Vzdor proměnám místa, času a ekonomické či sociální situace. Lidské důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti totiž téměř vždy přinášejí pocity deprivace a ztráty životní motivace a jsou cestou k chudobě a nedostatku.

M. Jahoda později popsala ve studii „Unemployed Men at Work“ poutavým způsobem i život *anglické rodiny nezaměstnaných* konce třicátých let. I zde jde o konfrontaci zoufalé marnosti chudoby přežívání s drobnými radostmi vícečlenné rodiny v hornické oblasti postižené nezaměstnaností. Přínosem k pochopení námi sledovaného jevu z historické perspektivy je i známá stať *Bruno Zwickera* z poloviny třicátých let zkoumající *nezaměstnanost v Brně* (Zwicker, 1934). Jde o sociologický rozbor hmotné úrovně, zdroje příjmů a vydání, zadluženosti, zdravotního stavu, celkového stavu péče o děti a rodinu, struktury trávení volného času, účasti na společenském životě a subjektivní výpovědi následků nezaměstnanosti, ve světle vyhlídek do budoucnosti. Šlo tedy o postižení hlavních faktorů hmotných stránek života včetně psychologických aspektů života nezaměstnaných. Výběrový soubor tvořili většinou nekvalifikovaní dělníci nedosahující nutné existenční minimum a tudíž závislí na bezplatných obědech dobročinných organizací. Stravu tvořily převážně brambory, chléb, černá káva a lůj, levné tuky a zelenina. Největším finančním břemenem bylo bydlení, a to zejména u dlouhodobě nezaměstnaných. Zde proto docházelo i k častým exekucím, kdy se rodiny nezaměstnaných ocitaly v městských nouzových barácích. Otop byl často získáván formou sběru dřeva, ošacení z darů okolí a přibuzných.

Většina dotazovaných přiznává zadluženost ve stokorunových částkách, pouze 10 % se cítí subjektivně zdrávo: Převládajícím pocitem je *nejistota*, dohadování a rodninné nesváry. Vytrácí se pocit rodinného štěstí a pohody, omezena je porodnost a spotřeba rodičů se tenčí ve jménu uspokojení alespoň základních potřeb dítěte. Většina nezaměstnaných v tomto výzkumu nenalézá žádné náhradní funkce, které by alespoň zčásti kompenzovaly funkce pracovní profesionální. K celkové frustraci přispívá i pocit zmarněného času na cestě hledání práce. Psychologicky se zvyšuje pocit zatrpklosti, deprese, skleslosti, malátnosti, pocit selhání. Roste podrážděnost, hypertenze, nesnášenlivost, apatie a otupělost. V 5 % dlouhodobě nezaměstnaných vážnější neurotické problémy doprovázely i sebevražedné úmysly.

Neutuchající *vůle po zaměstnanosti* charakterizuje zejména kvalifikovanou nezaměstnanou pracovní sílu, která je ve zvýšené míře frustrována silnými obavami z profesního a osobnostního úpadku. Nekvalifikovaní jsou naopak spíše zatíženi jasně ekonomickými problémy doprovázejícími novou životní situaci. Silně působí i pocit ztráty *ochranných funkcí* pracovního kolektivu spojený s pocitem *sociálního zneuctění* a dokonce i vnímání bohatých či lépe společensky postavených jako nepřátel.

Zwickerův výzkum nezaznamenal pozitivně stimulační vliv církví a obecně náboženské víry při prožívání dopadů nezaměstnanosti ve vědomí nezaměstnaných. V *politické* rovině je spektrum výpovědí charakterizováno krajností naprosté lhostejnosti přes tendenci účasti na radikální politice až k jasnému odporu k politice vůbec. Čtvrtina dotazovaných vidí příčinu vlastní bídy v „kapitalistické chamtivosti“. I v tomto případě se setkáváme s jasnou provázaností ztráty pracovní pozice s pocity zoufalství či apatie a rapidním úpadkem životní úrovně a pocitů osobní pohody. Znovu, a v souladu s logikou věci, se i zde potvrzuje, že nezaměstnanost je bez ohledu na historické období společensky negativním a osobnostně dezintegrovaným činitelem.

* * *

Konfliktní mezilidské vztahy, související s propuštěním a ztrátou zaměstnání, přispívají významným způsobem i k souběžné ztrátě domova. „Socialismem“ zaručené „právo na práci“ současně znamenalo, že nebyt v pracovním poměru a nezdržovat se v trvalém bydlišti byl důvod k trestnému stíhání pro příživnictví. Podniky a organizace tak často zaměstnávaly i nepotřebné a neproduktivní pracovníky a dokonce jim nabízely i ubytování s trvalým pobytem. V tomto smyslu jsme se alespoň fyzicky s bezdomovci v dnešním smyslu nesetkávali, tušili jsme však, že lidé bez domova fakticky existují či mohou existovat.

Již pojem **bezdomovec** je tak pro nás spojován až s obdobím transformace, kdy se problém lidí bez domova, bez střechy nad hlavou a zpravidla i bez trvalých prostředků obživy stal aktuálním. Pojmově lze bezdomovce označit jako jedince, který nemá zázemí, kam by se uchýlil. Mohou mu chybět fungující rodinné vztahy, které osamělý a nemá nikoho, kdo by mu účinně pomohl ze začarovaného kruhu existenčních problémů. Nemít střechu nad hlavou ale nemusí být ta nejzávažnější, osobnost bezdomovce utvářející okolnost, důležitější je mnohdy skutečnost, že *ne má domov*, tedy rodinu, stálé přátele. Právě absence rodinných a přátelských vztahů je základem „stavu bezdomovství“. Správně upozorňuje představitel charitativního sdružení Naděje V. Hradecký: „Být bez domova je něco důležitějšího, něco hlubšího a bolestnějšího než být bez střechy nad hlavou“ (Hradecký, 1996). Sociologicky vzato lze bezdomovství chápat jako *extrémní vyloučení* a pod pojmem domov vidět nejužší síť mezilidských vztahů. Řada bezdomovců však zřejmě naráží i na další stránku podstaty domova: Mít domov vyžaduje také určitou obět, péči, investici času a prostředků, obětí a vyvarování se jednání ohrožujícího jeho stabilitu.

Mnohdy si lidé kladou otázku, „jak se člověk stane bezdomovcem?“ Běžně se má zato, že většina bezdomovců pochází z rozvrácených rodin a že vlastně jejich valná většina spořádaný život nikdy nezažila, protože prožili život v dětských domovech a poté na ulici, kolem nádraží a vůbec „jak se dá“. J. Keller esejistickým pohledem nazývá bezdomovce jako „cizince ve vlastní obci“, kteří dnes narážejí na charakter dnešní společnosti ve které „ochranné přístřeší státu děraví jako plátky ementálu a do jeho údajné vodotěsné konstrukce zatéká stále více sociální nejistoty“. Odpojením ekonomiky úspěšnosti od sociální odpovědnosti vznikají v extrémním případě dva světy, v nichž první nemá soucit a druhý nemá peníze. Občanská solidarita se rozplývá v institucionalizované solidaritě a v „jistotách“ sociálního státu. Prakticky vzato se ukazuje, že k hlavním důvodům, proč bezdomovci vyhledávají pomoc, tedy otázka faktických důvodů bezdomovství se týká zejména ztráty bytu a práce, finančních problémů provázaných často se zadlužeností. Příčinou ztráty domova a rodiny může být i nízký příjem či důchod, manželské partnerské problémy, rozpad vztahů rodiče-děti-sourozenci, závislost na alkoholu či návykových látkách. Živnou půdou bezdomovství jsou i psychické poruchy, tělesné postižení, invalidita, osamělost. Mezi bezdomovce se mnohdy velice rychle „včlení“ osoby propuštěné z výkonu trestu či psychiatrické léčebny, cizinci v postavení uprchlíka či migranta a ke zvláště závažným důvodům patří i odchod mladých lidí ze sítě „domovů mládeže“, kterým ani síť kurátorů a sociálních pracovníků mnohdy nedokáže nabídnout to základní: střechu nad hlavou a sociální oporu a individuální péči kupř. v Domech sociální prevence. Lidé bez podpůrného zázemí rodiny a s dostatečně nevyvinutými návyky

a schopnostmi péče o vlastní osobu a zajišťování každodenních potřeb se v této situaci „životního vakua“ snadnou dostávají do náruče často kriminální subkultury „ulice“ či pouličních gangů.

Kořeny bezdomovství je nutno ve většině případů hledat v řadě příčin. Každý případ bezdomovce je totiž jedinečný, s neopakovatelným osudem a osobnostně mnohdy těžko proniknutelnou strukturou. Veřejné mínění někdy vidí v bezdomovství *extrémní podobu chudoby* a přičítá ji jednak osobní nedostatečnosti, selhání či ji chápe dokonce i jako výraz protispolečenského chování. Většinou však lidé nejsou připraveni o této věci hovořit a vykazují značně zkreslené interpretace tohoto jevu či zjevné známky neangažovanosti ve věci sociálních problémů.

Teoretická fronta fenomén bezdomovství nází ze tří základních zorných úhlů. *Sociologický pohled* zdůrazňuje především vnější faktor chudoby jako důsledek daných společenských poměrů, *psychologické hledisko* akcentuje vrozené dispozice jako je charakter, temperament, emoce, inteligence, osobnostní rysy, a konečně *liberalistický názor* moralizujícím pohledem spatřuje hlavní příčiny bezdomovství v lenosti a nedostatku osobního usilování, tedy postoj „může si za to sám“. Prakticky tak i lidé běžně říkají: „Může za to společnost“, „Příčiny jsou v narušené psychice“ či „Kdyby se lépe staral, tak by se mu něco takového nemohlo stát“. Porovnání výsledků veřejného mínění týkajících se příčin chudoby a bezdomovství ukazuje, že zatímco u nás je označována hlavně společenská nespravedlnost, ve Velké Británii se spíše zdůrazňuje absence osobní vůle jedince.

K základní *charakteristice* bezdomovců patří předně naprostá chudoba provázaná s nezaměstnaností. Jde většinou o svobodné muže ve věku 30-55 let, z nichž zejména ve vyspělých zemích relativně vysoké procento tvoří imigranti a uprchlíci. Veřejné mínění v naší republice mezi bezdomovce staví zejména kriminální živly, fyzicky a psychicky postižené „ubožáky“, „programové“ tuláky a cizí uprchlíky. *Příčiny* bezdomovství pak naši občané spatřují zejména v neochotě pracovat, dále v rozpadu rodiny a domova, bezperspektivnosti situace návratu z výkonu trestu, ztrátě zaměstnání, opuštění vlasti a propuštění z dětského domova. Za hlavního kompetentního arbitra problému bezdomovství je považována policie, místní a státní úřady, charitativní organizace a systém zdravotní péče.

Postoje obyvatelstva k bezdomovcům oscilují někde mezi třemi typy. První v nich vidí spíše „prohnané žebráky“, kterým je třeba se vyhnout, druzí se občas slitují v symbolické pomoci a třetí se snaží bezdomovcům účinně pomoci. *Starost* o desintegrované a nedostatečně adaptované občany je součástí péče státu, tedy vládních organizací, jako je Ministerstvo práce a sociálních věcí. Nad tento obecný rámec se bezdomovcům věnuje řada nevládních neziskových organizací, které jsou buď financovány z různých charitativních sbírek (zejména církevních), nebo ze spektra projektů Evropské Unie. Všechny tyto organizace, při vědomí obtíží znovu zařazování jedince do společnosti, nabízejí přechodné ubytování, pomoc při hledání práce, zajištění základní hygieny a šíření zdravotní osvěty. Zejména *nevládní organizace* se ve spektru služeb pro bezdomovce zaměřují z 80 % na poskytování přístřeší, oblečení a jídla, dále nabízejí právní informace, praktikují reintegrační a resocializační programy a lobují za zájmy osob v těžké životní situaci.

Zastřešující charitativní organizací je *FEANTASA* – Evropská federace národních sdružení pracujících s bezdomovci – která je podporována Evropskou komisí a Evropským parlamentem. Podporuje národní organizace, vede osvětu, lobuje u evropských institucí a národních vlád. *Sdružení provozovatelů Azylových domů* po roce 1990 funguje jednak jako ubytovací zařízení, ale programově také pomáhá lidem bez domova nalézt samostatnou pozici v životě. *Armáda spásy* vycházející z Křesťanského misijního hnutí, již téměř 140 let působí ve více než 100 zemích světa. Poskytuje ubytování, jídlo a ošacení, pomáhá lidem nalézt ztracenou důstojnost na cestu zpět ke standardnímu životu. *Naděje* jako křesťanská humanitární organizace vznikla spontánně v roce 1990 v rámci pomoci zoufalým rumunským uprchlíkům. Nyní svoji pozornost obrací na lidi bez přístřeší a nad rámce existenční pomoci se soustřeďuje na pomoc hlavně zdravotně postiženým v programech částečné práce a kulturních aktivit. Nadace *Civilia* pomáhá neziskovým organizacím v oblasti sociální a zdravotní péče. Na základě grantového řízení uděluje finanční prostředky na investiční náklady nestátním organizacím ve všech regionech České republiky. *Nový prostor* funguje na principu *streetpapers* (pouličních novin) distribuovaných za finanční odměnu sociálně postiženými osobami, zejména bezdomovci. Obdobně působí i *Mezipatro*, který dobrovolnou prací usiluje o pomoc lidem v těžké životní situaci cestou jejich aktivního zapojení do řešení svých problémů. Tím se také aktualizuje podstata skutečné pomoci bezdomovcům a vůbec lidem ve ztížené sociální situaci: Aktivně a s osobním nasazením preventivně zabránovat vzniku obtížně řešitelných problémů, být schopen si na živobytí vydělat a postarat se o sebe a nečekat pasivně na pomoc či „spásu“ zvenčí. Problémy neřeší almužna, nýbrž možnost si peníze na živobytí vydělat a být tak zdravě sebevědomým a sociálně integrovaným členem společnosti. Včetně společnosti procházející nelehkým a sociálně jistě problematickým procesem společenské transformace.

Významným a nezastupitelným zdrojem informací o životních osudech, problémech a směřování lidí bez domova jsou speciální sociální zařízení, která nabízejí pomoc zejména těm, kteří pocítují bezdomovectví jako životními okolnostmi vnučený a nevitáný stav. Zde se ocitají lidé, kteří žádají o přespání či porci jídla, případně oblečení. Jedni vlastním uvažováním a směřováním nepřesahují práh zítřka, jiní dosud neztratili alespoň skrytou víru v „lepší příští“ a zajímají se o střechu nad hlavou jako o centrální hodnotu. *Sociologický průzkum* v Domě sociální prevence v Brně v roce 2002 pak naznačil rozmanitost příčin, kořenů a zdrojů bezdomovectví. Pestrost náhodného vzorku však spojuje imperativ pochopení a vcítění se do situace lidí bez domova jako předpokladů účinné a životně pozitivně stimulující pomoci (Sekot, 2002a, s. 34-39).

V. MULTIKULTURNÍ A OBČANSKÁ SPOLEČNOST

1. K problematice multikulturalismu

V předcházejícím textu jsme se zamýšleli nad problematikou sociálních nerovností. Na tomto místě rozšíříme toto vysoce aktuální sociologické téma o hlubší vhled do problematiky *multikulturní koexistence*. Multikulturalismus je pojmově ztěžlivě definovatelný. Platí, že je dnes v jistém smyslu sloganem stejně tak, jako že je významově „obtížně uchopitelný“. Obsahuje v sobě víru, že lidé s různými kořeny mohou žít pospolu a učit se porozumět obraznosti druhých. Usiluje o vzájemnou komunikaci a soužití přes hranice rasy, jazyka, rodu a věku bez předsudků či iluzí. Připomíná dále, že právě některé z nejzajímavějších věcí v historii a kultuře se dějí právě v kontextu soužití různých kultur.

Multikulturalismu se dostávalo největší publicity a pozornosti od konce 60. let dvacátého století především díky sebeuvědomovacího či emancipačního procesu rasových, etnických a sexuálních menšin a dále i v kontextu feministického hnutí. Na americkém kontinentu šlo především o zdůrazňování skupinových charakteristik ve veřejných institucích, zatímco v Evropě bylo toto téma aktualizováno v souvislosti s problémy kulturní integrace neevropských přistěhovalců.

Multikulturní témata k sobě neodmyslitelně váží vztažné pojmy, ke kterým náleží kupříkladu etnikum, etnicita, národ, národnost, rasa, akulturace, asimilace či multikulturní výchova. *Etnikum* neboli etnická skupina je skupina lidí sdílejících společný rasový původ a společnou kulturu, zpravidla i společný jazyk. *Etnicita* je pak „vzájemně provázaný systém kulturních, rasových, jazykových a teritoriálních faktorů, historických osudů a představ o společném původu, působících v interakci a formujících etnické vědomí člověka, jeho etnickou identitu a orientaci“ (Velký sociologický slovník, I, 1996, s. 276). Uvedené faktory z hlediska etnické příznakosti musejí vykazovat znaky hromadnosti, pocitu sounáležitosti, trvalosti a obecné přijatelnosti. *Etnická příslušnost* je pak těšná subjektivně a objektivně prokazatelná sounáležitost jedince s etnickým společenstvím. Prakticky jde zejména o uchování si postojů, hodnot, víry a způsobů chování své etnické skupiny. Podstatným znakem etnika a etnicity bývá zpravidla *jazyk a teritorium*.

Národ je osobité a uvědomělé kulturní a politické společenství, na jehož utváření mají největší vliv společné dějiny a společné území (Velký sociologický slovník, I, 1996, s. 668-669). K jeho základním kritériím náleží spisovný jazyk nebo společné náboženství či společná dějinná zkušenost, existence státu či politické autonomie a společné vědomí příslušnosti. Téma multikulturní společnosti upozorňuje v tomto kontextu zejména na téma *národnostních menšin*. Při vědomí přežívající značné nejednoznačnosti této kategorie konstatujeme, že prakticky vzato jde

o případy, kdy etnická společenství nedisponují vlastními národními státem (kupř. Baskové ve Španělsku, Španělé na území Francie, Romové a Židé žijící rozptýleně – v diaspoře – po celé Evropě i jinde).

Rasa neboli plemeno je velká skupina lidí s podobnými dědičnými tělesnými znaky (barva, forma kůže, vlasů a očí, forma nosu, víček, hlavy, tělesných proporcí), které se vytvořily vlivem přírodního prostředí a vznikly původně v určitých geografických teritoriích. Fyziologické i psychologické vazby rasově signifikantních tělesných znaků dosud nejsme schopni přesně popsat. Jsou totiž vesměs překryty kulturními i civilizačními nánosy.

Přítom příslušníci každé rasové skupiny vnímají a uvědomují si své specifické vlastnosti a odlišnosti do té míry, že došlo k vytvoření poměrně stabilních psychologických stereotypů a postojů. Negativním výměrem takto funguje *rasismus*, jako nepřátelský, diskriminující a agresivní postoj vůči příslušníkům jiné rasy či etnika. *Rasismus* vychází z teze o nerovnosti ras a jako ideologie je provázán se strachem z cizího (xenofobie). Nelze ho zjednodušeně spojovat s předsudky vůči jiné rase či kultuře, pocitu sociální distance či neoblíbenosti z rasových důvodů. O *rasové diskriminaci* hovoříme v případech, kdy příslušníci určité rasy jsou znevýhodňováni ve srovnání s jinou (zpravidla majoritní) populační skupinou. *Xenofobii* označujeme strach z toho, co přichází „zvenčí“, z ciziny, z cizího prostředí, mimo vlastní sociální útvar. Jde o vyhrcočenou formu nedůvěry k odlišnostem, jinakosti či odchýlkám.

„Velkým tématem“ dnešních společenských a politických věd tvoří zdroje etnických a rasových předsudků. Jejich kořeny sice doposud nebyly dostatečně objasněny a vysvětleny, ustálilo se alespoň jejich členění. Hovoří se tak o vlivech sociálního mikroprostředí jednotlivce (rodina, příbuzní, vrstevníci, parta), o stimulech sociálního makroprostředí (médiá, školní edukace, společně sdílené názory ve společnosti) a mimořádných faktorech (politická krize, ozbrojené konflikty, sportovní soutěžení apod.).

K významným sociologickým tématům patří dynamikou soudobé globální migrace ovlivňovaného světa i vztah mezi etnickou či rasovou příslušností a vzděláním a inteligencí. V devadesátých letech tak podrobné – a také polemické – analýzy etnicky bohatě strukturované americké společnosti prokazují nejvyšší nadprůměrnou inteligenci občanů původem z Asie (tedy mongoloidní rasa), po ní následuje skupina bělochů a nakonec jsou Afroameričané (negroidní rasa) a Hispanoameričané. Tomu odpovídají i vzdělávací výsledky příslušníků těchto rasových skupin ve školách (Průcha, 2001).

Multikulturní problematika přímo symbolicky připomíná starou známou pověst o babylonské věži. Lidé podle ní byly potrestáni za svou pýchu spojenou s touhou vystavět „věž nebes se dotýkající“ tím, že byli zbaveni možnosti dohovorit se jedním společným jazykem. Trest nutnosti mluvit mnoha různými jazyky vedl k nedostatku porozumění, ztrátě tolerance a necitlivosti k jinakosti. Babylonští tak upadli do neshod, svárů – pýcha byla potrestána „multikulturním rozvratem“. Tato symbolika důsledků kulturní intolerance dnes rozhodně nic neztrácí na své aktuálnosti. Svět – mimo jiné – stojí před zásadním problémem harmonizace vztahů a samotné možnosti komunikace téměř šesti tisíc etnik hovořících téměř stejným počtem jazyků. Počet

kultur přitom z globálního hlediska není ve smyslu srovnatelnosti existujících dat přesně znám. Podle renomovaného *Ethnographic Atlas* existuje dnes podle 89 diferencujících znaků 1 264 kultur, *Atlas of World Cultures* v souladu se 76 určujícími znaky uvádí „pouze“ 563 kultur (Průcha, 2001, s. 196).

Téma multikulturalismu je pevně provázáno s problematikou *politiky identity* a krizí národního státu. Jejím symptomem mohou být jak xenofobní výzvy k nezbytnosti obrany proti vnějšímu ohrožení, tak vnitřní regionalistické nebo etnické rozdrobování. Ať již je národ pojat především jako souhrn individuálních občanů s rovnými právy a povinnostmi odvozenými z jejich univerzální lidskosti (kupř. francouzský model), nebo jako společenství spojené krví a jazykem (německý model), v obou případech se předpokládá *homogenizace společnosti*: rozpuštění skupinových rozdílů v jednom národním kolektivu.

Občanský národ je si více vědom své záměrně vytvářené identity a proto také zdůrazňuje zpravidla asimilační efekty výchovných, vzdělávacích a dalších institucí. *Etnický národ* se naopak hlásí ke kořenům sahajícím hluboko do mýtické minulosti a jeho představitelé mají sklon popírat jeho historicky vytvořený charakter. Nacionalismus spjatý s prvním typem národa chápe sám sebe jako *národotvorný*, nacionalismus spjatý s druhým typem se považuje za *státotvorný* (Barša, 2003). Oba však v zájmu stability akcentují význam kulturní homogenity státu. Přítom však v řadě případů v prostoru mezi jednotlivcem a národem představovaným státem se hlásí o slovo různé zvláštní skupiny. Může jít o domorodé obyvatele v imigrantských zemích, mimoevropské přistěhovalce v Evropě, etnické, národní, náboženské a sexuální menšiny či alternativní subkultury.

Alternativní kulturou (či kontrakulturou) rozumíme kontrastní typ kultury vzhledem k převládajícímu, dominantnímu, oficiálnímu v dané společnosti. Jde o výraz typického nesouhlasu s normami, hodnotami a idejemi oficiální kultury, zároveň ale i závislosti na ní. Totiž pouze v jejím rámci lze její základní principy realizovat. Ze sociologického a kulturologického hlediska je možné rozlišit kontrakulturu vyrůstající na okraji společnosti v sociálních prostředích deklasovaných narkomanů, bezdomovců, kriminálních živlů či vězňů, nebo jde o výraz protestu a snah realizovat určitý sociální, umělecký, politický, ekologický nebo jiný program transformující oficiální kulturu (Velký sociologický slovník, 1996, s. 526). *Subkulturou* pak rozumíme soubor specifických norem, hodnot, vzorů chování či životního stylu charakterizující určitou skupinu v rámci širšího společenství, případně dominantní kultury. Základem jejího utváření může být etnická příslušnost či náboženské cítění, většinou však vzniká a rozvíjí se zejména v širším kontextu sociálně stratifikačních faktorů, ke kterým může patřit kupříkladu i městský způsob života, specifické hodnoty životního stylu či deviantní chování.

Významným zdrojem subkulturních či kontrakulturních hodnot, norem a forem přístupů k životu je dnes zejména ovzduší sociálně-ekonomických nerovností přistěhovaleckých předměstí evropských měst a „barevná“ centra amerických vysoce urbanizovaných center poznamenaných koncentrací „vyloučených“. Právě tyto skupiny ocitající se mnohdy až na samém „okraji společnosti“ nenalézají možné útočiště v tradičním „třídním vědomí“, nýbrž ve vědomí etnické, rasové či náboženské sounáležitosti.

Multikulturální problematika v sobě dnes neodmyslitelně zahrnuje i téma *multikulturální výchovy*. Prakticky vzato jde o přípravu na setkání s odlišnou sociální, politickou a ekonomickou realitou. Z pedagogického hlediska tento termín vyjadřuje snahu vytvářet prostřednictvím vzdělávacích programů způsobilost lidí chápat a respektovat i jiné kultury než svou vlastní (Průcha, 2001, s. 41). Není třeba zvlášť připomínat, že jde o téma silně aktualizované zejména vzhledem k procesu vytváření postojů vůči rasově a etnicky rozrůzněným imigrantům, příslušníkům jiných národů či zahraničním pracovníkům a studentům. Multikulturální výchova je svojí povahou dvourozměrný proces. Jednak směřuje k utváření pozitivního vnímání a hodnocení odlišných kulturních systémů a přiměřenému chování ve vztahu k příslušníkům jiných kultur a dále jde o konkrétní vzdělávací programy přízpusobené jazykovým, psychickým a kulturním potřebám etnických, rasových a náboženských minorit.

Všechny moderní státy byly různou měrou postaveny před problém politické mobilizace rozrůzněných kulturních skupin. V západní Evropě se otázka multikulturalismu začala aktualizovat v průběhu šedesátých let minulého století v souvislosti s přílivem pracovní síly z neevropských oblastí. Jednotlivé země na tento fakt reagovaly v souladu se svojí historickou zkušeností, politickou kulturou a kulturními zvláštnostmi. Francouzská republikánská tradice zdůrazňující *asimilacionismus* (a nahližející společnost jako soubor individuálních občanů), předpokládá úplné rozpuštění skupinových zvláštností do jednoho homogenního tělesa svobodných a rovných občanů, když zbytky jejich etnických a jiných partikulárních zvláštností mají být důsledně vytěsňeny do soukromí, a tedy zcela „depolitizovány“. Tento model předpokládá k přijetí nově příchozích do národního společenství jejich asimilaci. Školní výuka záměrně ignoruje skupinové zvláštnosti žáků, když cílem je osvojení identity jednoho a nedělitelného národa: jeho historie, jazyka, kultury. Náboženské symboly jsou striktně vykázány do soukromí. To se však může stát kupříkladu v případě „aféry šátků“ muslimských studentek ve Francii tvrdým oříškem pro místní pedagogické a právní autority: jednostranný akcent na občanskou příslušnost a abstrahování od menšinové příslušnosti má svá tvrdá úskalí pro obě strany multikulturální scény.

Naopak britský model hierarchického *kulturního pluralismu* toleruje veřejnou viditelnost partikulárních skupin a bere na ně politický ohled. Jistá míra osvojení většinové kultury se však předpokládá. Politické systémy vzešlé z této tradice jsou přístupné zohledňování etnických a náboženských rozdílů v učebních programech škol a v kulturních a jiných veřejných institucích. Tento princip navíc umožňuje vycházet vstříc požadavkům sociální politiky zaměřené na sociální a politickou integraci různých skupin. Etnická příslušnost je zohledňována i při sčítání lidu a oficiální statistiky o etnických a rasových menšinách jsou veřejně dostupné. Britský model tedy chápe společnost jako skladebný celek různých regionálních či etnických skupin, nadaných právem veřejně deklarovat zvláštní požadavky. Práva jednotlivců jsou tak spjata s jejich příslušností ke zvláštní či dokonce odstředivé skupině. Tím fakticky obhájuje své specifické kolektivní nároky proti nárokům jiných skupin.

Zajímavým modelem národní integrace je německá „*přechodná diferencovaná inkorporace*“. Toto „podmíněné“ včlenění do majoritní společnosti svojí segreganční povahou nahlíží etnickou a kulturní odlišnost jako nepřekročitelnou překážku poli-

tické integrace. Ekonomické zapojení imigrantů do společnosti je tak prakticky zřetelně odděleno od jejich zapojení občanského a politického i od jejich integrace kulturní. O tureckých „hostujících dělnících“ se tak dlouhodobě předpokládá návrat do vlasti a proto stát klade důraz na udržení jejich kultury. Pěstování multikulturální rozmanitosti tak nebylo rozhodně cílem, spíše obrannou hrází německé kulturní homogenity.

Multikulturalismus funguje s rozličnou intenzitou a významem a je doprovázen širokou plejádou paralelních příznaků. V Severní Americe je dítětem hnutí 60. let za občanská práva i úsilí frankofonních obyvatel Kanady za vyšší míru politické a kulturní autonomie. To postupně vede i v širších kontextech k odhalování často uměle skrývaných problémů vztahu k původním obyvatelům, imigrantům a dalším marginalizovaným skupinám. Liberálně pravicoví teoretikové přitom zdůrazňují zásady individuální rovnosti před zákony a institucemi státu, liberálně levicoví odpůrci naopak připomínají nebezpečí etnické a rasové eroze principů sociální solidarity.

Obsah sporu o povahu národního soužití je příznačný zejména na utváření amerického národního vědomí. Podíváme-li se na problémy *rasového soužití*, pak nebude daleko od pravdy tvrzení, že až do poloviny 60. let dvacátého století byla americká demokracie „jen pro bílé“. Spojené státy vždy deklarovaly zájem na stabilizaci „svazku států a národa svobodných jednotlivců“, nikoli konstituování národa politicky diferencovaných etnických skupin. Příslušníci bílé rasy tedy požívali v historicky dlouhodobé perspektivě institucionálně a legálně zajištěná privilegia, jejichž odvrácenou stranou byla záměrná diskriminační opatření vůči barevným. Až šok z hitlerovského nacismu nastavil Americe alarmující obraz vlastní rasistické anomálie a přispěl k postupnému revidování arogantního, a s povýšeneckou samozřejmostí trvale přijímaného, principu bílé nadřazenosti. Vzorový ideál bílého heterosexuálního příslušníka střední třídy tak byl postupně erodován ideou *multikulturálního občanského národa*. Americký prezident Bill Clinton tak koncem devadesátých letrazil odvážnou vizi „multirasové Ameriky“, kde místo dichotomie majority a minority převládne princip *společnosti menšin*. V této souvislosti je dobré připomenout, že z hlediska demografického vývoje nebude za půl století v USA zřejmě většinově převládat žádná rasa. To přirozeně navozuje princip duální příslušnosti Američanů – ke společným americkým hodnotám na straně jedné a etnickým či rasovým skupinám na straně druhé. Multikulturalita (resp. multirasovost) se tak má stát součástí společné americké identity. Citujme v této souvislosti samotného Clintona: „Jsem skotsko-irský jižanský baptista a jsem na to hrdý. Ale můj život byl nesmírně obohacen mocí Tóry, krásou Koránu, pronikavou moudrostí náboženství Východu a jižní Asie – všechna tato náboženství jsou mými americkými spoluobčany. Cítil jsem nepopsatelnou radost a mír v černošských a letničních církvích ... Dnes stojíme před volbou. Staneme se mnoha Amerikami, oddělenými, nerovnými a izolovanými? Nebo budeme čerpat z celého našeho lidu a naší staré víry v hodnotu lidské důstojnosti, abychom se stali opravdu první multirasovou demokracií na světě?“ (Barša, 2003, s. 41-42).

Nepochybně pozitivním rysem této multikulturální koncepce je skutečnost, že národní hrdost nevyvěrá z vědomí skupinové odlišnosti, nýbrž naopak z vědomí jeho univerzality: zahrnuje širokou paletu odlišných skupin z celého světa. Čím ví-

ce skupin zde nalezne místo, tím více se přibližuje k lidstvu. Loajalita k multikulturnímu je výrazem ztotožnění se s koncentrovaným všelidským výrazem jako vzorkem celoplanetární kulturní rozmanitosti.

2. Romové v českém kontextu

Romové tvoří nejviditelnější a nejvýznamnější národnostní menšinu české společnosti. Přirozená etnická pospolitost Romů je vymezena systémem následujících neoddělitelných odlišností:

1. sociálněpolitickou stratifikační diferencí
2. etnokulturními zvláštnostmi reflektovanými v jedinečnosti jazyka, tradic, komunitního života a soudržnosti
3. historickými specifiky postupného utváření a rozvoje skupiny v čase a prostoru (Nečas, 1999).

Většina příruček vztahujících se k romské problematice správně připomíná nutnost pochopení jejich *historických* souvislostí. Upozorňuje se přitom zejména na mnoha etapový *exodus* Romů z Indie, přesun přes Persii a Arménii na území byzantského Cařihradu a Thrákie a dále na Balkánský poloostrov, kde bylo kočování zčásti paralyzováno znevolňováním v Moldavsku a na rumunském Valašsku. Turecká expanze pak přesunula Rómy přes Uhry dále do střední a západní Evropy. První zmínky o jejich pobytu v českých zemích lze nalézt v Dalimilově kronice, v době husitských válek se u nás objevují již početnější skupiny Romů. Zde byly koncem sedmáctého století jako „nepoctivé živly“ postaveni mimo zákon bez jakékoli právní ochrany.

V 18. století se Romové, zejména na Moravě, usazují tím, že se živí hlavně malou výrobou – převážně kovářstvím. Kočovný způsob života zahrnoval pravidelně uskutečňovaný okruh se stálým bydlištěm v zimě.

Doba vlády Marie Terezie a Josefa II. ve druhé polovině osmnáctého století byla ve znamení postupného příklonu k úředně asimilační integraci Romů. Prakticky šlo o program vyhlazení kultury a skupinové identity Romů za účelem jejich individuálního civilizačního povýšení. Tím se fakticky u nás s Romy poprvé počítalo jako se skutečnými obyvateli. Pokusy o úředně nucené usazování a asimilaci Romů započaly za Marie Terezie nejprve v Uhrách tím, že byli přidělováni k různým panstvím, nuceni k zemědělské práci a k plnění náboženských povinností. Důraz byl kladen i na nezbytnost konformního chování a oblékání, stejně jako vymýcení romštiny jako způsobu komunikace. Postupně se praktikovala i školní docházka dětí, vyučení mládeže, povinná účast na bohoslužbách a zlepšování hygienických podmínek. Asimilační programy však v této podobě selhaly a tak stále významná část Romů žila spíše kočovným způsobem života.

První desetiletí minulého století je stále ve znamení nechuti Romů posílat své děti do školy, z koncentrace jejich obydlí vznikaly tzv. *cikánské tábory*. První československá republika sice uznala *Cikány za národnostní menšinu*, pokračovala však svým Zákonem o omezení tuláctví v antiromských postojích. Byla tak zřízena tzv. cikánská legitimace a kočovníký list, zákon zapovídal Romům jakékoli držení zbraní. Válečná nacistická *diskriminace* Romů pak vyústila v jejich plánovitém *vyhlazování*.

ce skupin zde nalezne místo, tím více se přibližuje k lidstvu. Loajalita k multikultur-
nímu je výrazem ztotožnění se s koncentrovaným všelidským výrazem jako vzorkem
celoplanetární kulturní rozmanitosti.

2. Romové v českém kontextu

Romové tvoří nejviditelnější a nejvýznamnější národnostní menšinu české
společnosti. Přirozená etnická pospolitost Romů je vymezena systémem následujících
neoddělitelných odlišností:

1. sociálněpolitickou stratifikační diferencí
2. etnokulturními zvláštnotmi reflektovanými v jedinečnosti jazyka, tradic, ko-
munitního života a soudržnosti
3. historickými specifiky postupného utváření a rozvoje skupiny v čase a prostoru
(Nečas, 1999).

Většina příruček vztahujících se k romské problematice správně připomíná
nutnost pochopení jejich *historických* souvislostí. Upozorňuje se přitom zejména na
mnoha etapový *exodus* Romů z Indie, přesun přes Persii a Arménii na území by-
zantského Cařihradu a Thrákie a dále na Balkánský poloostrov, kde bylo kočování
zčásti paralyzováno znevolňováním v Moldavsku a na rumunském Valašsku. Turecká
expanze pak přesunula Rómy přes Uhry dále do střední a západní Evropy. První
zmínky o jejich pobytu v českých zemích lze nalézt v Dalimilově kronice, v době hu-
sitských válek se u nás objevují již početnější skupiny Romů. Zde byly koncem sedm-
náctého století jako „nepoctivé živly“ postaveni mimo zákon bez jakékoli právní ochrany.

V 18. století se Romové, zejména na Moravě, usazují tím, že se živí hlavně malo-
výrobou – převážně kovářstvím. Kočovný způsob života zahrnoval pravidelně usku-
tečňovaný okruh se stálým bydlíštěm v zimě.

Doba vlády Marie Terezie a Josefa II. ve druhé polovině osmnáctého století
byla ve znamení postupného příklonu k úředně asimilační integraci Romů. Prak-
ticky šlo o program vyhlazení kultury a skupinové identity Romů za účelem jejich
individuálního civilizačního povýšení. Tím se fakticky u nás s Romy poprvé počítalo
jako se skutečnými obyvateli. Pokusy o úředně nucené usazování a asimilaci Romů
započaly za Marie Terezie nejprve v Uhrách tím, že byli přidělováni k různým
panstvím, nuceni k zemědělské práci a k plnění náboženských povinností. Důraz
byl kladen i na nezbytnost konformního chování a oblékání, stejně jako vymýcení
romštiny jako způsobu komunikace. Postupně se praktikovala i školní docházka
dětí, vyučení mládeže, povinná účast na bohoslužbách a zlepšování hygienických
podmínek. Asimilační programy však v této podobě selhaly a tak stále významná část
Romů žila spíše kočovným způsobem života.

První desetiletí minulého století je stále ve znamení nechuti Romů posílat
své děti do školy, z koncentrace jejich obydlí vznikaly tzv. *cikánské tábory*. První česko-
slovenská republika sice uznala *Cikány za národnostní menšinu*, pokračovala však
svým Zákonem o omezení tuláctví v antiromských postojích. Byla tak zřízena tzv. ci-
kánská legitimace a kočovníký list, zákon zapovídal Romům jakékoli držení zbra-
ní. Válečná nacistická *diskriminace* Romů pak vyústila v jejich plánovitém *vyhlazování*.

Poválečný vývoj pak měl v souladu s komunistickou ideologií zapojit romské obyvatelstvo plně do života socialistické společnosti, byl zejména kladen důraz na zařazování všech práce schopných romských občanů do pracovního procesu, na výchovu romské mládeže a převýchovu obtížně „socializovatelných“ dospělých Romů, na řešení úrovně bydlení romských rodin i na eliminaci zvýšené kriminality. K Romům se tak přistupovalo jako k sociálně zaostalému a kulturně a vzdělanostně zanedbanému etniku, které by se v rámci civilizačního pokroku a vzdělanostně majoritní společnosti. Tento přístup však měl silné rysy paternalistické péče, která se vyčerpávala spíše plošně vyplácenými podporami než citlivým diferencovaným přístupem. Romům tak byly postupně odebrány původní kulturní hodnoty a normy, aniž by byly nahrazeny přirozenou cestou jinými skutečně životně nosným životním způsobem. Romové byly totiž oficiálně považováni za *etnickou skupinu* a tím, že jim nebyl přiznán statut „národnostní menšiny“, byli zbaveni možnosti položit reálné a právní základy udržení a rozvoje vlastní kulturní identity.

Po roce 1945 žilo na území Československé republiky dohromady 13 romských rodů. Patřil mezi ně např. rod Sidorovců z východního Slovenska, rod Dunkových a rod Balogů ze středního Slovenska a rod Holomků z Moravy. Po válce došlo k několika přistěhovaleckým vlnám Romů ze Slovenska do českých zemí. Zprvu šlo o lepší pracovní příležitosti, osídlování pohraničí a nalézání „nového života“ v nově vznikajících průmyslových urbanizovaných centrech. Dnes je tento jednosměrný proud motivován převážně sociálními důvody.

I v současnosti nezbyvá než trpce konstatovat, že většinové obyvatelstvo vidí zpravidla v Romech negativní nediferencovanou skupinu, chybí nám v tomto ohledu sebemenší snaha či chuť o hlubší poznání těchto našich spoluobčanů. Velká roztržnost Romů přináší i jejich častou vzájemnou nesmiřitelnost. Naopak společným hodnotovým jmenovatelem Romů je zřejmá nechuť ke stereotypům pravidelnosti a nepsaný zákon časově neomezeného pohostinství (vzpomeňme „dlouhodobé návštěvy“ slovenských Romů v našich romských rodinách). Společnou je i láska k volnosti, nevázanosti, svobodě a nezávislosti. To přímo symbolicky odráží i logo Mezinárodní romské unie, znázorněné v modrozeleném poli s tradičním vozovým kolem.

Díky odlišné mentalitě a specifickému hodnotovému vidění světa je problém Romů, stejně jako i dalších menšin, dlouhodobě vícegeneračním procesem. Patří k etniku, které vyvolává rozporuplné reakce jak běžné veřejnosti, tak ze strany politiků, intelektuálů a kulturní elity. Známý obhájce lidských práv, významný německý prozaik *Günther Grass* v úvahách o Romech vyjadřuje rozporuplnost možných pohledů ve smyslu „křivého zrcadla“ majoritní společnosti. S invencí sobě vlastní shrnuje: „Mají v sobě zarážející krásu, která nás činí ošklivější samy před sebou. Jejich pouhá existence zpochybňuje naše hodnoty. Potřebujeme je. Mohli by nám pomoci alespoň trochu pohnout našim zkostnatělým pořádkem. Mohli bychom se od nich naučit, jak bezvýznamné jsou naše hranice“.

Romové bývají označováni jako „děti chvíle“: žijí ze dne na den, bez úvah o vzdálenější budoucnosti. Tato skutečnost vnímání času a jeho významu logicky souvisí se způsobem života, jakým tradičně po dlouhá staletí žili či ještě dosud žijí. Časové racionální plánování není Romům vlastní, zato dokáží vložit hloubkou svého emotivního prožitku do jedné chvíle: jejich písně dojmají svoji poetickou něhou,

svěžestí a citovostí. Specifický znak Romů – odlišná mentalita – má svoje kořeny už v tradičně základní, nezastupitelné životní funkce poskytující, a vskutku sociologicky vzato primární skupině – rodině. Romské rodiny jsou dnes z pohledu majority kategorizovány jako společensky *přizpůsobené* (dospělí pracují a žijí spořádaně, děti navštěvují pravidelně školu), dále na *pracující nepravidelně* na zpravidla nekvalifikovaných místech při absenci některých společenských návyků a konečně jde o *zaostalé rodiny* žijící převážně v rodových společenstvech. Z hlediska makroekonomických problémů spočívá romský problém ve vysoké míře nezaměstnanosti, nízké úrovni vzdělání, v nedostatečných bytových a hygienických podmínkách, ve zdravotní péči a sociálním zabezpečení a službách.

Současnost zastihla Romy v České republice jako skupinu s nejnižší sociální úrovní, s vysokou nezaměstnaností, nízkým stupněm vzdělání, špatnou kvalitou bydlení a vysokou mírou trestní činnosti. Romové se navíc stávají terčem rasově motivovaných útoků. Za pozitivní lze považovat skutečnost, že dnešní vládní garnitura chápe Romy jako *národnostní menšinu*. Ministerstvo kultury tak podporuje začátkem devadesátých let založené Muzeum romské kultury v Brně, horuje pro romské folklorní aktivity a vybudování památníku cikánského koncentračního tábora v Letech, přispívá na rozvoj národního tisku (zmiňme romský čtrnáctideník *Romano kurko* a měsíčník *Amaro Gendalos*) a literatury. Ve hře je i projekt Romského divadla v Praze.

Vládní orgány sice problémy Romů „sledují“, nejsou však stále schopny navrhnout a uvést do každodenní praxe účinné a životaschopné koncepce jejich řešení. Mezi majoritou navíc i nadále přetrvává *bipolární vidění společnosti* v kategoriích „my – oni“. Navrhuje se tak – možná poněkud alibisticky – aby se „Romové nejprve dohodli mezi sebou“ a poté své požadavky tlumočili příslušným orgánům. Z legislativních opatření nově vzniklé České republiky se pak Romů nejvíce dotkl zákon o nabytí občanství a pozbývání českého občanství, který vstoupil v platnost ke dni rozpadu federace. Z mnohých Romů na území ČR se tak stávají cizinci v zemi, kde se narodili, vyrostli, vychovali své potomky. Tisícům Romů se totiž na cestě zákruhem byrokratického řízení nepodařilo provést včas a správně volbu českého občanství.

Romská komunita v řadě problémů čelí i běžně spíše jen tušené skutečnosti: nízké schopnosti dorozumět se v českém prostředí na abstraktnější a náročnější úrovni. Platí to zejména pro školní komunikaci. Vedle kulturních bariér a časté nepřipravenosti na školní formy disciplíny zde hraje svoji roli i to, že v romských rodinách se mluví často jakousi směsí romštiny a češtiny, tedy romským *etmolektem*. Neoficiálně se tak odhaduje, že pravděpodobnost, že romské dítě skončí ve zvláštní škole, je až patnáctkrát vyšší než u dítěte českého. Romští rodiče to však mnohdy chybně nechápou jako apriorní handicap pro životní příležitost dětí. Existují však nadějně signály, že stále více Romů si uvědomuje pozitivní hodnotu kvalifikace a vzdělání, jako nezbytného předpokladu plnohodnotné životní dráhy zejména pro svoji nejmladší generaci.

Romové jsou chápáni buď jako etnická skupina, nebo jako rasová skupina. Jsou tedy z národnostního hlediska chápáni spíše nejednoznačně. Část odborníků považuje Romy za etnikum, resp. za národ, demograficky vzato se příslušníci romské komunity mohli a mohou hlásit k „romské národnosti“. Etnografové zpravidla vidí v Romech „specifické etnické společenství“, kterému sice chybí určité znaky ná-

roda či národnosti, vyčleňují se však na základě kulturních specifik a osobité historie. Přitom bývají charakterizováni jako „antropologicky i způsobem života odlišná skupina“. Bez zajímavosti není ani skutečnost, že samotní představitelé romských organizací považují Romy za rasovou skupinu: Právě z jejich strany slyšíme v kontextu s romskou problematikou o „rasovém násilí“ či o „rasové diskriminaci“. Ve smyslu antropologickém však nikde nenalezneme vymezení romské populace jako rasy. Kupř. policejní vyšetřovatelé či žurnalisté se zmiňují o občanech „jiné barvy pleti“.

Běžně málo známou skutečností je, že se Romové dělí do několika skupin. Většinová populace však skupinové rozdíly přehlíží a tím spíše nevědomě znesnadňuje možnosti vzájemné komunikace. Odlišná historická zkušenost jednotlivých romských skupin s sebou nese i přežívání sociální distance. Má se zato, že vztahy mezi jednotlivými skupinami Romů jsou zpravidla horší než s ostatním obyvatelstvem neromského původu. Tato skutečnost vyplývá z tradicí živeného dělení romského etnika do určitých kast, jako pozůstatek z indické pravlasti. Za vyšší vrstvu tak byli vždy považováni tradičně kočovní *olaští Romové* neboli Vlacha Roma. To se dále dělí do zavřených skupin jako např. Bougešti, Ferkošti, Lovary, Drizdary apod. Přitom jako celek *olaští Romové* označují ostatní skupiny Romů jako *Rumungre Roma* (Šišková, ed., 1998, s. 75-77). *Olaští Romové* používají jazyk, kterému jiné romské skupiny nerozumí, přitom však zároveň jde o jazyk srozumitelný většině *olašských Romů* ve světě. Toto společenství je charakterizováno striktní uzavřeností založenou na jasně určených, generačně nepsanou tradicí udržovaných zákonech. Nikdy se neživili prací svých rukou ve smyslu manuální tvořivé práce. I dnes se z hlediska forem obživy zabývají často překupnictvím (dříve překupnictvím koní), věštestvím a drobnými krádežemi.

Téma multikulturní integrace a multikulturní výchovy aktualizuje postupně změny výukových programů na základních a středních školách směrem k výuce o romské kultuře, tradicích a historii. Stále však stojíme před problémem *trojího vyloučení Romů v České republice* (Barša, 2003). Vyloučení *politické* odráží neúměrnou absenci této národnosti menšiny v parlamentních a vládních politických stranách, ve správních i represivních orgánech státu a její hluboce zakořeněnou nedůvěru k nim. Vyloučení *kulturní* vyplývá z nepatrného procenta Romů se středoškolským a vysokoškolským vzděláním i z nedostatku veřejného uznání a podpory jejich kulturně skupinové identity ze strany veřejných institucí. O *sociálně-ekonomickém* vyloučení hovoříme v kontextu pětasedmdesátiprocentní nezaměstnanosti, nízkého standardu bydlení a hygieny, všeobecně nízkém statusu a vysoké kriminality.

Postavení Romů nejen v naší společnosti silně zatěžuje a komplikuje nežádoucí vzdělanostní struktura a nízká kvalifikovanost. Tato nesnadně překonatelná skutečnost je umocňována i špatnou pracovní morálkou, vysokou pracovní nespolehlivostí, malou pracovní vytrvalostí a v jistém smyslu i nepřiměřeným mzdovým očekáváním. Nověji se postupně aktualizují i takové faktory, jako je diskriminace na trhu práce a často ne zcela poučeně diskutovaná tendence setrávat na podporách v nezaměstnanosti a sociálních dávkách. Dlouhodobě znějící argument neochoty využívat nabízených volných míst v kontextu „hladu po práci“ při desetiprocentní nezaměstnanosti asi trvale neobstojí: stále více Romů prostě práci nedostane z důvodu upřednostňování kupříkladu zahraniční pracovní síly či dokonce z jasných či

skrytých rasistických předpoklady. Tím dochází k nekonečnému koloběhu vzájemně se prostupujících příčin a důsledků: extrémní nezaměstnanost Romů vede k sociálnímu propadu a jím akcelerované pauperizaci a demoralizaci. Tento stav následně dále prohlubuje sklony k parazitnímu způsobu života a dále i k sociálně patologickým jevům, ke *kriminalitě* a k asociálnímu či antisociálnímu jednání, které je dnes spojeno zejména s drogovou scénou a prostitucí. Uvádí se, že 20-30 % ekonomicky aktivní romské populace získává prostředky k obživě nelegálními cestami. Z údajů městské policie v Brně vyplývá, že romští delikventi se podílejí 95 % na kapesních krádežích, 80 % na loupežných přepadeních a 60 % na prostituci a s ní spojeným kuplířstvím a dalšími trestními činy (Nečas, 1999). Nevyhovující *bydlení* v souběhu se zpravidla nevhodnou životosprávou (kouření již od dětských let) a nevhodnou stravou, neschopností či spíše nechutí starat se o vlastní zdraví, prohřešky proti zásadám odpovídající péče o děti – to jsou hlavní faktory celkově nepříznivého stavu romské populace. Zřejmě nikoli pouze z tohoto důvodu jsou romští invalidní důchodci nepoměrně početnější než činí náš celostátní průměr.

Většinová veřejnost převážně vidí v Romech „cikány“ vyhýbající se práci a občanským povinnostem, individua zneužívající sociální dávky, neschopná běžného bydlení a standardních sousedských vztahů. Romové jsou začasté synonymem lidí nedodržujících zákony a obecně přijaté způsoby chování a jednání, tendující k nepoctivosti, podvodům a násilí. Výzkum pražských školáků a učňů v polovině devadesátých let dále ukázal, že sousedství Romů by značně vadilo téměř polovině respondentů, tedy mnohonásobně více než kupř. sousedství Vietnamců, Arabů či černochů (Průcha, 2001, s. 129).

Početně Romové dnes až třicetkrát převyšují předválečný stav: jejich neoficiální odhad osciluje kolem čtvrt milonu. Česká společnost si historicky vzato nedokázala vytvořit a zakódovat funkční způsoby vztahu k menšinám: tím se otevírají možné budoucí problémy nejen s romským obyvatelstvem, ale i s nově „příchozími“ Asiaty či Afričany. Jistá etnická či kulturní „nezařaditelnost“ Romů tento problém jen umocňuje. Principy multikulturní integrace však nabízejí rámec možného soužití Romů a Čechů v případě, že majorita bude považovat český stát za vlastnictví všech národnostních skupin a nikoli za zděděné „léno“ pouze své etnické skupiny. Romům se musí dostat rovnocenného a sebevědomého prostoru uvnitř české společnosti. Jakékoli odstředivé síly a tendence na této scéně povedou ke stavu, kdy si budou utvářet svoji vlastní společnost mimo ni. A to jak emigračními tendencemi, tak nesouladným kontrakulturním životním způsobem v sociálně a politicky uzavřených ghettech. Přitom dostatečně poučeně víme, že segregace – historicky vzato – problém soužití majority a minorit nikdy trvale a zejména oboustranně uspokojivě neřešila.

Diskuze o postavení Romů v našem kulturním kontextu nemohou odhlížet od běžné praxe života Romů na východním Slovensku: žít *v separovaných osadách* poblíž větších vesnic a městeček. Sociálně a kulturně extrémně drastické podmínky zde umocňuje i skutečnost, že v mnoha případech jde o místa bez jakékoli možnosti získání práce a tedy i obživy. Romové kupříkladu v obcích Rudňany či Kojatice žijí zcela odděleně, bez většího zájmu zhlodavatelů okolní. Proto již jen možnost zařazení předškolních dětí do mateřské školky znamená ze socializačního hlediska obrovský přínos pro rozvíjení schopností verbální komunikace, hygienických návyků,

manuálních a motorických dovedností a smyslu pro vzájemnou kooperaci. Navíc cíleně vytvořená šance matek účastnit se v odpoledních hodinách her s dětmi v prostorách školky má nepochybně i významný dopad na dospělě ve smyslu specifických projevů zpětné socializace.

Samotné *romské osady* v tomto regionu nabízejí následující obraz: Desítky rodin žijí ve volných příbuzenských svazcích, drtivá většina „osadníků“ je ekonomicky závislá na velice nízkých sociálních podporách, přesahující představy obvyklých standardů sociálního minima. Zvláště devastující jsou časté vztahy založené na *lichvířské bázi*. O ženách by se slušelo říci, že se starají o domácnost, o dům. To však v tomto prostředí není dost dobře možné: Stavení sestávající pouze z obvodových zdí a čítající většinou jen jednu místnost krytou zrezivělým plechem postrádají byť jen tu nejprimitivnější vybavu: stůl, židle, skříň. Pouze tušené kouvy ke spaní, nikde uskladněné potraviny, umyvadlo, náhradní oblečení, bez tekoucí vody, kamen, elektrických spotřebičů. Tedy životní podmínky, které zcela mjíjej evropskou zkušenost v dimenzích staletí. Všude je cítit absence jakékoli životní perspektivy, naděje na zlepšení, vše překrývající pocit zlostejnělé rezignace. Mezi tím nádherné děti bez zřejmých známek zdravotních problémů a v případě bezprostřední konkrétní charitativní pomoci přátelské přitakávání mužských obyvatel a nervózní očekávání materiální pomoci místních žen. Zejména ty, nejvíce vystaveny zničujícím tlakům péče o rodiny, zrači veliké napětí, snahu získat co nejvíce, protože nadlouho (Sekot, 2004, s. 1-2).

V případě romských osad tak máme před sebou velice bolestivý případ, kdy setkání se zcela nejzážším bodem sociálního propadu odsouvají akademické diskyze o multikulturních problémech výzvě k okamžité akci účinné pomoci. Starosti o slova holé přežití by v nově vznikajících evropských strukturách však očekával jen největší pesimista či spíše člověk v tomto ohledu individuální zkušeností speciálně nepoučený. Proto musíme nejen věřit, ale i vytvářet podmínky, aby žadné dítě nevyrůstalo v našem evropském prostředí na smetišti – bez ohledu na barvu pleti, kulturního pozadí a výchozího sociálního statusu. A to ani proto, aby si Evropa v jakýchkoli anachronických skanzenech připomínala i stinné stránky soudobého světa.

Víme, že nezbytným předpokladem sociálního vzestupu je vzdělání a kvalifikace. Podpora romského folkloru tedy musí být doplněna i nezbytnou *akulturací* prostřednictvím majoritního vzdělávacího systému. Bez osvojení české vysoké kultury v podobě středoškolského a vysokoškolského vzdělání mají Romové pramalou šanci dospět k sociálně-ekonomické integraci do české společnosti. Systém hodnot romské komunity tudíž musí být kultivován i akcentem na nezastupitelné místo vzdělání.

Výzvou pro nás tedy je chápat český národ nejen politicky jako společenství svobodných a rovných jednotlivců, nýbrž i jako *společenství různých etnik a kultur*. Tím, že se zbavíme vlastního etnického nacionalismu a xenofobie, posílíme naději, že Romové nebudou rozvíjet lidsky i celospolečensky erozivní vlastní nacionalismus. Souhlasíme rozhodně s koncepcí, která uvolní prostor pro kulturní odlišnosti a integraci, postaví hráz zničující (a nepochybně i ponižující) dualitě většiny a menšiny a uvolní stavidla harmonizujícím účinkům *plurality* multikulturního občanského národa vykazující pozitivní znaky občanské společnosti.

3. K pojmu občanská společnost

Proces budování občanské společnosti byl počátkem minulého dekády nazván *revolucí hlav a srdcí*, neboli „hodinou občana“ (Dahrendorf, 1991). Z hlediska pojmového jde spíše o nejasný, mnohoznačný či spíše vágní pojem. Přitom právě občanská společnost je dnes na Západě všeobecně považována za záruku svobody a demokracie. Má se totiž stále více zato, že demokracie nevystačí s pouhou soutěží politických stran (jak nás o tom neustále účelově přesvědčují někteří naši formálně „konzervativní“ političtí vůdci). Ta je totiž občánům částečně zprostředkována médii a tí do ní čas od času vstupují prostřednictvím voleb. Princip souteže politických stran je síce osvědčený a nezastupitelný princip, na kterém je založena liberální demokracie, není však dnes plně dostačující a tedy rozhodně postrádá označení dokonalejší či „nejlepší z možných“.

Správně se připomíná, že samotná reprezentativnost volebně vítězných politických stran je a priori problematická a nedostatečná. A to hned z několika důvodů (Müller, 2003). Předně volba určitého stranického kandidáta neznamená ještě poučený souhlas s jednotlivými body stranického programu. Spíše jde o podporu obecné programové filozofie strany, míra podpory pro dílčí část programu či přístup k řešení konkrétních problémů se však může případ od případu značně lišit. Stejně i vývoj politických preferencí během volební perrody může reálnou politickou podporu veřejnosti proměňovat. A zejména: občané sami chtějí, jako uvědomělá veřejnost, běh věcí ve společnosti aktivně ovlivňovat. Mnohdy trpka zkušenost s parlamentní demokracií v našich podmínkách připomíná známý fakt: pokud nejsou politické strany přiměřeně ovlivňovány „něčím či někým“ vně vlastních sekretariátů či parlamentních a vládních kuloárů, mají neodolatelny sklon expandovat a rozdělit si stát jako jakési „dědičné léno“ na vlastní jednotlivé domény a ideologizovat na první pohled nepolitické otázky, politizovat úřední správu a manipulovat i s vyložené dílčími komunálními problémy.

Sklon k patriocracii je nebezpečný pro každou demokracii. Přitom politické strany bývají chápány jako jakýsi převodový mechanismus mezi občanskou společností a státem. Skutečné naplnění této funkce však předpokládá neohrožitelný princip otevřenosti myšlenek a názorů občanů z nepolitické sféry. Víme totiž, že v žádné demokracii nelze střednědobě, a rozhodně nikoli dlouhodobě, vládnout v rozporu s veřejným míněním. A aby bylo možné veřejně mínění formulovat, je nezbytné vytvářet a pěstovat bohatě strukturovanou platformu vyhledávání, pojmenovávání a ověřování společenských zájmů a priorit. Právě společensky závažné faktory, „prověřované“ takovými mnohostranným procesem, předpokládají možnost všeobecného konsensu ve věci ospravedlňování demokratického státu i politiky vlády. Souběžný proces třebení zájmů a hodnot přimáší i krystalizaci zájmů a z nich plynoucích postojů.

Mimopolitický statut občanské společnosti je charakterizován vstupem zájmců zájmových iniciativ do vysoké politiky, nikoli však formálním postavením, nýbrž prostřednictvím myšlenek a podnětů k praktické činnosti. Zájmy a priority takto utvářené v občanské společnosti jsou legitimní právě svým postavením mimo

formální, úzce mocensky zaměřený rámec politiky. To je pak i předpokladem budování a pěstování principu spravedlnosti založené na neutilitárním a neúčelovém vztahu k pravdě a dobru. Přitom se osvědčuje princip efektivního zapojení občanů do správy veřejných záležitostí, který je prakticky účinnější než formální etablování v politických stranách. Víme, obecně vzato – a mnohdy bychom si to rádi vyzkoušeli „na vlastní kůži“, že pokud chceme prosadit veřejně prospěšnou věc či naopak zabránit čemukoli společnosti ohrožujícímu, nemusíme ještě vstupovat do politiky. Široká občanská participace tak může významově převýšit pravidelnou účast na členských schůzích a placení členských příspěvků může představovat účelnou a účinnou mobilizaci zdrojů. A to jak díky efektivnímu využití široce rozptýlených informací a znalostí, tak cestou mnohvrstevné decentralizace umožňující občanům účinný kontakt s veřejnou správou. Právě takový kontakt s veřejnou správou je cestou k hospodárnějšímu a poučenějšímu využívání materiálních a lidských zdrojů.

Jistě nebudeme vznášet námitky proti tomu, aby občanská společnost kontrolovala a prakticky korigovala tendence k přílišnému bujení státní moci. Sami jsme svědky tendencí – často ve jménu účelově proklamované efektivity a akceschopnosti – k její centralizaci a rozpínavosti. Současně by však občanská společnost měla být nástrojem budování vztahů sounáležitosti a loajality. Její integrační funkce spočívá v hlubokém zakotvení všeobecně rozšířeného a sdíleného pocitu lidí, „že se jim naslouchá“.

Nejen naše historická zkušenost nás poučila, že pokud stát není schopen vyjít vstříc zájmům občanů či zájmových skupin, ztrácí jejich důvěru. Takováto ztráta důvěry znesnadňuje či dokonce znemožňuje efektivní vládnutí a správu věcí veřejných, zákony ztrácejí svoji důvěryhodnost a účinnost a celý politický systém je rozměňován erozí legitimacy. Právě princip udržování vztahu důvěry mezi státem a občany je pro občanskou společnost klíčovou hodnotou, z níž demokratický stát čerpá důvěryhodnost a sílu. Oslabení obecně pocítovaného principu sounáležitosti a vzájemných sympatií tak může souviset se ztrátou společně sdílených norem, hodnot a symbolů a schopnosti sebeomezení v jejich zájmu. Skutečně: vznik morálního vakua a rozklad společenských norem a společně sdílených hodnot představuje jedno z největších rizik demokracie. Přitom je zřejmé, že možnosti účinné účasti občanů ve veřejné správě a procesu politického rozhodování v nejbližším slova smyslu tvoří její široce decentralizovaný systém a důsledné zajišťování její transparentnosti a informační otevřenosti. Prakticky jde i o fungování praxe systému tzv. veřejných slyšení, možnost účasti veřejnosti ve stavebních řízeních u veřejně významných projektů apod., tedy o *vtážení veřejnosti do veřejné správy* a o vytváření nových institucionálních mechanismů, jež budou garanty politiky vzájemného respektu a uznání. A to jak vůči skupinám, tak vzhledem k jednotlivým občanům. Zde je konečně třeba připomenout nezbytnost existence politické a správní účasti menšin, právo veta v klíčových otázkách, právní záruky všem bez rozdílu a institucionální rozvoj na půdě vzdělávání, pěstování tolerance a *kultivace smyslu pro názorovou pluralitu*.

VI. TRADIČNÍ SPOLEČENSKÉ INSTITUCE

1. Rodina

O dvojici ve smyslu sociologických diskuzí na téma manželství a rodina se tvrdí, že je základní jednotka společnosti, zdroj reprodukce, hlava rodiny, nejčastější posvátné místo lásky, romantiky a sexuality. **Rodina** pak bývá označována za „soubor lidí spojených krví, manželstvím (či jinou formou souhlasného vztahu) či adopcí, sdílí základní zodpovědnost za reprodukci a péči o členy společnosti“ (Schaefer, Lamm, 1995, s. 361). Jinde je zdůrazňován vztah rodiče – děti na základě manželství a příbuzenství s funkcí biologického přežívání, přetrvávání kulturního dědictví, materiálního zabezpečení, uspokojování citového a rozumového vývoje jedince a místa společenské kontroly v procesu socializace (Možný, 1999).

Rodina je v naší kulturní sféře mnohdy chápána v úzkém pojetí jako *nukleární rodina* ve smyslu soužití manželského páru a jejich svobodných dětí. Jde o základ, na němž je postavena širší rodina. V případě soužití dalších členů rodiny – prarodičů, tet a strýců, hovoříme o *širší rodině*. Její výhodou je snadnější obrana před osobními krizemi, jako je úmrtí, rozvod, nemoc, ztráta zaměstnání: více lidí z nejbližšího okolí má šanci nabídnout pomoc a emoční podporu. Rodina je „sociální zařízení, jehož primárním účelem je vytvářet *soukromý prostor* stíněný proti nepřehlednému a vířícímu světu veřejnému“ (Možný, 1999).

Již v diskuzích na téma socializace jsme zdůraznili, že právě rodina je základním kamenem sociální nerovnosti tím, že přenáší kulturní a sociální kapitál z generace na generaci, zejména z otců na syny a dcery, předává kulturní dědictví v jeho základní formě (Szczepański, 1966). Jsme si vědomi i toho, že její *socializační funkce* v mnohém přejímají skupiny vrstevníků a působnost masových komunikačních prostředků. Přitom je zcela evidentní, že i dělba práce vyvlastňuje řadu jejích původních funkcí vzdělávacích, ochranných a pečovatelských. Vzdělání, profesních dovedností, ochrany před vnějším či vnitřním nepřítelem a zdravotní péče se nám dostává díky specializovaným institucím na půdě konkrétních institucí a nikoli v rámci funkčního zaměření rodiny. Rodina tak dnes „rezignuje“ hlavně na svoji funkci reprodukční, socializační a sexuálně regulační. Je místem emotivního zážemí a zdrojem připsaného sociálního statusu.

Dnešní moderní společnost je poznamenána rostoucím počtem rodin s jedním dítětem a zejména nárůstem počtu dobrovolně bezdětných manželství (v Německu kolem 25 % všech manželství). Ženy ve jménu vlastní profesní kariéry „hromadně opouštějí domácnost“ když význam nabývají i její jiné netradiční typy, ke kterým můžeme přičíst nesezdaná soužití a svazky gayů a lesbiček. Takovéto formy *spolužití* jsou jednak výrazem celkové emancipace společnosti a jednak jsou spojo-

vány s akceptováním předmanželského či mimomanželského sexu a posunem vstupu věku do manželství. Tato forma „manželství bez dokladů“ je preferována zejména těmi, kteří do uzavírání manželství z řady důvodů nespěchají či již zažili jeho rozpad. Ukazuje se tak, že pouze čtvrtina evropských domácností dnes funguje ve své tradiční podobě: děti a oba rodiče.

Sociologické údaje nás informují, že čtvrtina všech amerických domácností je tvořena jedním (zpravidla nikdy nesezdaným) jedincem a že gayové a lesbičky tvoří asi 10 % populace (Schaefer, Lamm, 1995, s. 381). V prvním případě jde o výraz silícího obecného trendu udržení životního stylu svobodného člověka a úsilí o ekonomickou nezávislost mladých lidí. Často se má zato, že samostatně žijící lidé jsou osamělí, workholici, nevyzrálí a zřejmě relativně zámožní. Tyto stereotypy narážejí na tradiční přesvědčení, že být šťastný a žít plným životem znamená žít v rodině a vychovávat děti. *Bezdětná manželství* jsou dnes mnohdy záměrným stavem, kdy manželé upřednostňují konzumaci materiálních požitků před nákladnou, zodpovědnou a často nesnadnou výchovou dítěte. Naopak dnes také běžné *rodiny s jedním rodičem* (v USA nadpoloviční podíl mezi černochoy a Hispánci) čelí zpravidla velkým ekonomickým těžkostem, a to zejména tehdy, když je matka ještě ve věku teenagerů. Dnes však roste i počet vzdělaných ambiciózních žen s dostatkem finančních prostředků, které jsou ochotny a schopny vychovávat dítě bez otcovské asistence a autority. Jde i o výraz obecnějšího posunu tradičních zdrojů manželství, ke kterým náležela privilegia, spoluzití a výchova dětí, směrem k novým formám životního stylu.

Americká sociologická produkce upozorňuje i na existenci tzv. *bumerangové generace* (Schaefer, Lamm, 1995, s. 371). Jde o současností aktualizovaný stav, kdy sice ani rodiče ani děti nejsou nadšeni pokračujícím společným soužitím, ale děti zůstávají s rodiči kvůli pokračujícímu studiu, finančním těžkostem a nebo se (jako bumerang) vracejí do rodného domu po rozpadu vlastního partnerského vztahu či manželství. Děti se často cítí být otráveny a izolovány, rodiče čelí nutnosti vypořádat se s nutností naučit se žít bez dětí jako životního mezníku poznamenávajícího případně další průběh manželství. Pro některá manželství jsou totiž děti jediným zbývajícím poutem k jeho udržení.

Americká marketingově orientovaná literatura se všímá struktury rodiny i z hlediska jejího *spotřebního chování*. Životní cyklus rodiny je tak rozčleněn do devíti *fází* či období:

1. mládenecké,
2. novomanželské,
3. plné hnízdo I (děti do šesti let),
4. plné hnízdo II (děti starší 6 let),
5. plné hnízdo III (starší manželské páry s nezaopatřenými dětmi),
6. prázdné hnízdo I (starší páry, děti z domu, hlava rodiny stále pracuje),
7. prázdné hnízdo II (starší páry, děti z domu, hlava rodiny v penzi),
8. osamělý vdovec (vdova),
9. osamělý důchodce (důchodkyně).

Takto rozlišený životní cyklus rodiny je zejména dobrým vodítkem pro předpokládané formy spotřebního chování jednotlivých rodin a jejich členů v nezadržitelném procesu životního běhu od mládí, přes období zralosti až k samotným krajním mezím stáří (Morrison, 1995).

Historické hledisko upozorňuje na řadu *forem rodiny*. *Patriarchální* rodina znamenala zejména v tradiční společnosti, že všichni její členové až ve čtyřech generacích pracují bez nároků na odměnu ve prospěch rodiny, které za podpory ostatních vládne otec. *Nestabilní* rodina je naopak svazkem rodičů a svobodných dětí ohrožena izolovaností ve stáří. *Rozvětvená* rodina má svoji základnu v domě, v němž vládne nejstarší ženatý syn jako jediný dědic s povinností podporovat rodiče a nezaopatřené sourozence. Ve všech těchto rodinách právě otec uděloval rodině a jejím členům výchozí sociální postavení, peníze pro něj znamenají zpravidla identitu a moc, zatímco pro ženu-matku jsou zdrojem bezpečí a autonomie.

Dnes se stále častěji setkáváme s *dvou-kariérovou* rodinou, kdy oba partneři usilují o profesní kariéru jako důsledek zvyšujícího se počtu univerzitně vzdělaných žen, zvyšování věku vstupu do manželství a zakládání rodin. Jde o obecnější výraz touhy po ekonomické prosperitě, osobním rozvoji a nezávislém životě. V praxi se tak jedná zpravidla i o *nukleární*, dvougenerační rodinu, kde je mnohdy péče o děti přenechávána různým předškolním či mimoškolním zařízením či dokonce placeným vychovatelům a opatrovníkům. Přitom se ukazuje, že právě výchova dětí z rodin vyšších příjmových skupin se vyznačuje vyšší permisivitou, tedy menší přísností a vcelku „volnějším“ přístupem.

Téma rodina se opírá o pojem *manželství*. Jde o společensky normovaný vztah, ve kterém dochází k přetváření čistě osobní citové zangažovanosti k trvalému přizpůsobování a spolupráci při realizaci úkolů manželství (Szczepański, 1966). Míra jeho soudržnosti odráží vzájemnou lásku partnerů, pocit závazků vůči partnerovi či dětem, společnou snahu o společenský postup, kariéru, domácnost, hospodářství, péči o děti a také snahu splnit očekávání příbuzných a společnosti. Zdar manželství se svoji silnou relativitou a obtížnou měřitelností opírá spíše o trvalost vztahu, pocit spokojenosti či štěstí, míru osobního rozvoje, naplnění očekávání, nekonfliktnost a míru osobní integrace. Z hlediska *typů* můžeme připomenout známé členění na monogamii (muž – žena), polygamii (muž – více žen) a polyandrii (žena – více mužů). Kritérium postavení *rodičů* upozorňuje na egalitární, patriarchální a matriarchální autoritu. Manželství a rodina praktikuje v některých případech i *adopci*, jakožto akt umožňující transfer legálních práv, povinností, zodpovědností a výhod z legálních pokrevních rodičů na nové nepokrevní legální rodiče.

Moderní společnost zaznamenává pokles porodnosti a sňatečnosti za současného vzestupu rozvodovosti. *Rozvod* je komplexní a složitá životní zkušenost pro všechny členy rodiny a prochází zpravidla šesti stadii: emočním, právním, majetkovým, rodičovským, sociálním a psychickým. Jde o stadia a stavy rozpadu manželství, zpretrhání stávajících společenských vazeb a úsilí znovuzískat autonomii a sebeúctu (Schaefer, Lamm, 1995, s. 377). Tradiční výzkumy naznačují, že absence otce v rodině je zranitelnější pro vývoj hochů než dívek a že dívky získávají vyšší emoční podporu od opatrovnických matek. Nověji se ukazuje, že chlapci a dívky reagují na rozvod

různě: hoši spíše zlobně a bojovně s tendencí k případnému delikventnímu chování, dívky sníženým sebevědomím a komplexem méněcennosti. Pokud však děti rozvozem z hlediska emočních a materiálních zdrojů netrpí, je jejich postoj k rozvodu spíše neutrální či dokonce pozitivní (Schaefer, Lamm, 1995, s. 378).

Lidé srovnávají rozvodovým chováním míru vlastního prospěchu v rodině s alternativními možnostmi okolí. Péče o dítě leží ve všech kulturách převážně na bedrech žen. Muž je v některých případech – kupř. na ostrovech Maledivy a Seychely – pouze „zploditel“, ne manžel, a je jako takový jinak shledán „nepoužitelným“. Muž má jistější míru sexuální slasti a menší rizika jejich důsledků. Proto i v případě založení rodiny může být veden dilematem maximalizace sexuálního potěšení versus ekonomická výhodnost. Zpravidla je však jako ukazatel *sňatkového trhu* brána v úvahu zejména hodnota průsečíku socioekonomického statusu, vzdělání a stupně inteligence. Lidé si tak obvykle vybírají partnery rovnocenných charakteristik a obdobného životního stylu. Na rozdíl od minulosti je dnes *láska* hlavní důvod k založení rodiny. Jde o syntetický výraz „výměny aktiv a pasiv“ budoucího svazku, kde je důležitost přičítána fyzické přitažlivosti, sociální dovednosti, temperamentu, pověsti a struktuře hodnotové orientace (Možný, 1999). V tomto smyslu se ukazuje, že ženy bez profesních aspirací mohou nárokovat spíše pouze nízký socioekonomický status partnera, zatímco profesně zdatná žena nepotřebuje manžela jako ekonomický zdroj. Přitom sex si může dopřát i mimo manželství. V souhrnu těchto okolností tak může obětovat mateřství za kariéru.

Hledisko *rasové homogenity* manželství je silně závislé na úrovni dané kultury. V rasově smíšené americké společnosti se rasově smíšená manželství stávají stále běžnější, přesto však více jak 90 % manželství je rasově homogenních. Pojem *mesaliance* však postupně ztrácí svůj jasně pejorativní nádech: spíše černý muž a Asiatka si vybírají bílé protějšky. Stále však cca 65 % bílých obyvatel USA odmítá sňatek a blízké příbuzenství s černochy a 45 % se v tomto smyslu staví negativně proti Asiatickým či Hispáncům.

Sociologické téma rodiny a manželství je provázáno i s tzv. *sexuální revolucí*. Za první je považováno období křesťanství s monogamií párové rodiny, tabuizovaným incestem, výhradním monopolem rodiny na sex a nerozlučitelností manželství. Šlo o věk adorace sexuální zdrženlivosti a panenství, kdy synonymem sexu byl *hřích*. Druhá sexuální revoluce od poloviny 16. století posiluje pozitivní hodnocení sexuality a krásy lidského těla. Dochází ke zvyšování počtu nemanželských dětí, k objevení *romantické lásky*, upevňuje se právo na volbu partnera a postupně se ruší i dvojitá sexuální morálka mužů na jedné straně a žen na druhé straně. Třetí sexuální revoluce 60. a 70. let 20. století v důsledku sekularizace, migrace, urbanizace, růstu životní úrovně, emancipace žen a běžnému rozšíření antikoncepce, přináší ztrátu monopolu manželství na sex, který je považován za legitimní zdroj slasti. Šlo o období experimentálních forem sexu, hledání a nalézání skupinového sexu, růstu případů nesezdaného partnerství a legitimizaci homosexuality. Osmdesátá léta však s šířící se hrozbou AIDS působí zcela protisměrně. Sex přestal být nevyčerpatelným zdrojem slasti a chvilkového opojení. Vrací se postupně do partnerských forem vzájemné důvěry s vyšším oceněním hodnoty věrnosti.

Téma rodina a manželství je ozvlášťováno i problematikou *sexuálního chování a nevěry*. Toto dříve spíše tabuizované téma je dnes předmětem řady víceméně důležitých průzkumů či anket, které zpravidla vycházejí ze zjišťování postojů k mimomanželským pohlavním stykům. Počátkem roku 2001 zveřejněné výsledky DEMA a Sexuologického ústavu zaznamenaly v naší populaci u téměř 40 % žen a 15 % mužů morální odsudek náhodných sexuálních styků. Kolem 40 % dotazovaných obou pohlaví je sice zásadně neodsuzuje, ale ani neprovozuje a přes 45 % mužů a 18 % žen považuje za náhodné sexuální styky za přirozenou součást sexuality. I v případech postojů k mimomanželským pohlavním stykům se potvrzuje všeobecně převládající odborný názor o *vyšší promiskuitě mužů*, kteří je necelou pětinou odsuzují a ve 44 % je považují za „přirozené a normální“ (MF DNES, 17. února 2001). Hledisko charakteru mimomanželských styků je u mužů v nadpoloviční míře spíše příležitostné, zatímco ženy kolem 40 % deklarují delší vztahy. Počet mimomanželských partnerů je opět vyšší u mužů, a to zejména v pásmu 5 - 10 a 21 a více partnerek.

Počty českých nevěrných mužů a žen jsou podstatně vyšší než v zahraničních výzkumech. Nevěru přiznaly téměř dvě třetiny ženatých mužů a skoro polovina vdaných žen. V USA – kde jsou ekonomické a sociální důsledky nevěry zejména v případě následného rozvodu mnohem tvrdší – srovnatelné údaje oscilovaly od 25 po 35 % mužů a 11 - 37 % žen. Nevěrní čeští muži uvádějí v průměru 9,44 partnerek kromě své manželky, ženy v průměru 3,97 partnerů. Počty nevěrných mužů i žen stoupají s věkem. Více nevěrných patří do skupiny sexuálně traumatizovaných v dětství. Příslušnost ke katolické víře snižuje míru nevěry a relativně nízká hladina odsudku nevěry mužů i žen ostře kontrastuje se srovnatelnými údaji v USA, kde ji považuje za neakceptovatelnou 77 % lidí, v Británii 80 % lidí. Stejný postoj zastává také více než polovina Francouzů a Francouzek.

Podle některých odborníků by moudrá žena měla muži tolerovat, že občas pomyslí čistě ze *sexuální touhy* na jinou ženu. Známy český sexuolog M. Plzák v tomto smyslu radí: „Vše, co může manželka pro manžela udělat, je distancovat se od jeho milostných avantýr“ a čekat, až se vybouří, poté mu velkoryse a s trochou trpké ironie „odpustit“. A to zejména v případě krátkodobých „avantýr“ motivovaných nikoli „nevěrou srdce“ nýbrž nevěrou „bederní“ (čistě fyzickou) či příležitostnou (služební cesty, lázně, dovolená). Jinak je tomu však s „mezigenerační nevěrou“, kde jde o „hledání tatínka a zajíčka“: mladé ženy jdou po jistotě, hledají otce a mladý muž hledá matku.

Zajímavé údaje o sexuálním chování naší *mládeže* nabízejí v Lidových novinách zveřejněné výsledky exkluzivního průzkumu agentury Sofres Faktum uskutečněného pod vedením J. Zvěřiny ze Sexuologického ústavu UK počátkem nového tisíciletí na skupině 607 teenagerů. První výzkumné zjištění zní překvapivě, ale koresponduje se „zbržděním“ sexuální revoluce 80. let: V otázkách sexu jsou čeští teenageri nepoměrně odpovědnější než jejich vrstevníci před deseti lety. Dokonce i současné sexuální chování jejich rodičů je mnohem rizikovější. Svůj první pohlavní styk má za sebou 39 % dotazovaných. Ti, kteří se již milovali, si svou první sexuální zkušenost odbyli nejčastěji v šestnácti (33 %) a v sedmnácti letech (26 %). Z postojů mladé generace se navíc dá vyčíst, že do budoucna by se jejich věk v době

sexuálního debutu mohl zvyšovat. Mladí lidé tak v sexuální úspěšnosti nevidí nic zvláště obdivuhodného. Chvályhodná je velice nízká oblíbenost rizikových sexuálních praktik a ani promiskuita či skupinový sex nejsou mezi našimi teenagery v módě. V souladu s tímto zjištěním za velmi důležitý považuje sex jen 41 % dotazovaných. Dokonce 28 % z nich tvrdí, že je jim sex víceméně lhostejný. Co se týká frekvence, většina sexuálně aktivních teenagerů (41 %) se miluje maximálně jednou do měsíce i méně často. Vcelku se ukazuje, že postoje zkoumaných teenagerů k antikoncepci, promiskuitě a k AIDS jsou až překvapivě odpovědné. V tomto smyslu by „novou sexuální revoluci“ mohlo vyprovokovat jen vymýcení viru HIV. Do té doby by si mnozí dnešní rodiče, co se týče sexuálního života, mohli v leccčems vzít příklad od svých dospívajících dětí.

2. Náboženství

Sociologická problematika náboženství naráží na široké spektrum konceptuálních otázek a problémů, které jsou ozvláštňovány zejména nepřenositelností a empirickou „neuchopitelností“ základního prvku každého náboženství, který tvoří víra či dokonce „zkušenost se svatým“. Ti, kteří očekávají běžnou slovníkovou definici, budou asi rozčarováni subjektivností daného vhledu do tak složitého a osobnostně snadno relativizovaného fenoménu, kterým náboženské víra nesporně je. *Víra*, ve smyslu náboženské víry, je pro mnohé „dar“. S filozofujícím nadhledem se právě tímto stručným a jasně znějícím a přitom málo sdělným konstatováním naznačuje, že jde o pojem vybízející k zamyšlení nad povahou tohoto daru: byl-li nám tento dar opravdu dán, pak na jak dlouho a hlavně: kým? Na tuto otázku se jinde odpovídá, že víra je „milost, kterou nám udělil Bůh“.

Filozofický pohled nahlíží *víru* plejádou spíše abstraktních vymezení typu „život sjednocující niterná moc a síla, pro kterou musí být člověk v sebecpochopení připraven a otevřen“, „odhodlání k radikálnímu duchovnímu skoku na základě hluboké vnitřní sebestoproměny“. Děje se mimo racionální dedukce, je zázrakem, paradoxem, z hlediska objektivního myšlení je absurditou. Lze v ní dosáhnout věčné blaženosti. Jedná se o důvěru v božskou moc, pro níž je „vše možné“ (S. Kierkegaard). Populární slovník Diderot *víru* charakterizuje jako „obecné vyjádření postoje, kterým se vztahujeme k něčemu, co stojí mimo možnost aktuálního, nepochybného a plného ověření racionálními prostředky, a přesto je považováno za pravdivé a skutečné“. V křesťanském smyslu jde i o „akt obrácení se k Bohu“ a „předpoklad spásy“.

Víra tvoří důležitý referenční rámec teoretického vymezení a faktického praktikovaného náboženství. Sociologie pojmově specifikuje **náboženství** jako „prožívání svatého“ (R. Otto) „zkušenost se svatým“, jako „systém symbolů a hodnot vztahujících se ke světu nadpřirozena“, či dále jako „nejvšeobecnější stupeň kultury a civilizace“ (T. Parsons, R. Bellah). Západní sociologie obecně zdůrazňuje, že jde o „komplex víry a praxe, se kterým se setkáváme ve všech lidských společnostech“ (T. O'Dea). Významný předválečný český sociolog I. A. Bláha považuje náboženství za jev zástupný, s jehož pomocí je složité jsoucno představováno ve zjednodušené podobě: jde o svět „záhadna“ a tajemna, který existuje jak v životě primitivního člověka, tak i v životě moderní společnosti (Bláha, 1968, s. 211). Sociálně konfliktní marxismus viděl v náboženství „povdech utlačěného tvora, cit bezcitného světa, duch bezduchých poměrů – opium lidu“. Podle mínění většiny religionistů je naopak náboženství nedílnou vlastností lidské psychiky. Tvrdí, že náboženství se vyskytuje po celou dobu existence lidstva: být náboženský znamená být „normální“. Náboženské potřeby jsou instinktivní, jsou výsledkem vývoje osobnosti a snahy člověka dopátrat se smyslu věcí a života.

Zkoumání náboženství je jednou z nejstarších problémových oblastí, jimiž se sociologie zabývá. Připomeneme si, že jde o období druhé poloviny 19. století, které přineslo rozvoj přírodních věd a techniky, spojené s krizí tradičních teologických systémů a s usilovným filozofickým hledáním. Již v úvodu práce zmíněný

A. Comte chtěl vytvořit tzv. vědecké náboženství, dát vědě společenské funkce náboženských idejí. Významný spoluzakladatel a představitel „klasické fáze“ sociologie náboženství E. Durkheim ztotožňoval společenské vědomí s vědomím náboženským a tvrdil, že Bůh je pouze „obrazné vyjádření skutečnosti“. Podle jeho názoru je náboženství syntézou posvátných aspektů společnosti, a proto je jeho vliv na kulturu a základní principy lidského myšlení téměř neomezený. Přitom se domníval, že náboženství plní pozitivní funkci ve společnosti právě tím, že kolektivní kulturní činností kontroluje a reguluje věřící, upevňuje sociální jednotu a solidaritu a vytváří radostný pocit individuálního štěstí. Ztotožňoval v podstatě náboženství s abstraktní idejí nadčasového, věčného charakteru, projevující se v jakékoli společnosti. Liberální myslitel M. Weber významně přispěl do dějin sociologického myšlení zejména svoji prací o vztahu protestantské etiky a podstaty kapitalismu na pozadí šíření principu racionality. Zajímavým způsobem se postavil i k typologii *religiozity* (náboženskosti), tedy intenzitě projevů náboženského myšlení a cítění. V rámci odhalování podobností určitých pozic v sociální struktuře s určitými formami a projevy náboženskosti připisuje zprostředkující úlohu různým sociálním a psychologickým mechanismům. V tomto smyslu podle jeho soudu koresponduje sektářství s domácím řemeslem, příslušnost k nejnižším sociálním vrstvám s touhou po spáse a příslušnost k privilegovaným skupinám formami religiozity legitimizujícími jejich sociální postavení. Podle Webera jsou magické prvky nejcharakterističtější pro náboženství zemědělských národů a v rámci vyspělých kultur pro rolnickou vrstvu. Víra v osud je charakteristickou vlastností dobytelských národů a vojenské vrstvy. Racionalistické prvky náboženské víry jsou pak spatřovány v náboženství městského obyvatelstva, kde zejména řemeslnické profese závisejí na racionálně organizovaném pracovním procesu. Za hlavní zdroj vzniku a přežívání náboženství považuje Weber zejména potřebu jistoty a bezpečí.

Sociologie si všímá zejména *sociálních aspektů náboženství* a upozorňuje i na jeho snahu vysvětlit vzájemnou provázanost kulturní úrovně společnosti s převládajícím systémem náboženských skupin a organizací, zkoumá míru religiozity (náboženskosti) jednotlivých skupin obyvatelstva a postavení náboženských hodnot v širším komplexu světských hodnot. V zásadě tedy jde o zkoumání a vysvětlování sociální povahu existence, reprodukce, proměn a odumírání náboženství, jeho místo ve společenském systému (Sekot, 1985, s. 37).

Sociologické analýzy často zkoumají předpoklady vzniku, vývoje a sociálních aspektů náboženství z hlediska jeho vztahů k magii a existenci pověr. *Magie* cílí svými manipulativními praktikami a rituály k praktickému účelu, je odvozována z nahodilých situací frustrace a deprivace jako touha lidí vyrovnat se s existujícím a očekávaným neštěstím. Zaměřuje se, na rozdíl od náboženství, na běžné konkrétní problémy (působení proti hadímu uštknutí, zajištění dobrých výsledků lovu či úrody, porážka nepřítelů). Magické praktiky, jako je zařikávání, zářezy na těle, obřízka, vytloukání zubů apod. měly navíc svými sociálními účinky v procesu socializace jedince vést k jeho zasvěcení do širšího přírodního a společenského prostředí. *Spiritismem* pak je uznání mystické možnosti kontaktu s dušemi zemřelých. K iracionální formě rekce na složitost a problematičnost okolního světa patří

i *pověra*, jako „víra v existenci nadpřirozených sil, víra v existenci kauzálních souvislostí mezi jevy, které spolu ve skutečnosti kauzálně nesouvisějí“. Z typologického hlediska rozlišujeme pověry společenské, pranostiky, profesionální, léčitelské, náboženské, amulety a talismany, votivní a spiritistické (Pertold, 1956, s. 57-125).

Hledisko *institucionalizace náboženství* je výrazem snah postihnout jeho formalizované charakteristiky. Kupříkladu církevně orientovaná sociologie v tomto ohledu zdůrazňuje tzv. nejvyšší hodnoty člověka:

1. *náboženství primitivní* – víry v moc magie,
2. *náboženství indická* – vědomí klid jako smysl života,
3. *náboženství germánská* – víra v osud,
4. *mazdaismus* – boj zla s dobrem,
5. *antromorfizace* (ztotožnění) bohů a přírody,
6. *Řím* – vývoj od animismu přes polyteismus k monoteismu,
7. *Asýrie, Babylon* – vznešenost,
8. *Izraelité* – vůle jediného nezobrazovaného boha,
9. *Egypt* – náboženství věčného života,
10. *mystéria* – spoutání duše tělesnou existencí,
11. *křesťanství* – Bůh jako nejvyšší cíl, Ježíš jako základ víry,
12. *islám* – moc démonické vůle konající světový osud,
13. *Čína* – harmonie s kosmickými silami,
14. *Japonsko* – rodina jako základ státu (Mensching, 1966. s. 120).

Je zřejmé, že existuje řada způsobů, jak vyjádřit základní charakteristiky náboženské institucionalizace. Pokud se omezíme na současnost, pak dominantní postavení zaujímají *křesťanství, islám, judaismus, hinduismus, buddhismus* a šintoismus. První dva velké náboženské systémy počty svých přívrženců oscilují každý kolem jedné miliardy, početně sílící islám se navíc globálně silně aktualizuje svým fundamentalistickým proudem, který naráží na neslučitelnost dynamiky moderního světa.

Typologie náboženských organizací a skupin se snaží především postihnout rozdíly mezi jejími jednotlivými kategoriemi. Ve všech náboženských systémech zaujímá velmi významné místo náboženský kult, který je také považován za nejméně organizovaný a institucionalizovaný typ náboženského seskupení. Již samotný pojem kult (cultus = uctívat) naznačuje, že jde o uctívání rozličných předmětů a nadpřirozených bytostí, a to ve formě svátostí, svátků a obětí, jejichž pomocí lze navázat kontakt s Bohem, svatými a jinými nadpřirozenými silami: vyprosit si jejich milost a pomoc ve světských problémech, starostech a záležitostech. **Kult** je v zásadě nevyhnutelný prvek každého náboženství, neboť odráží psychologickou potřebu

věřících působit na nadpřirozený objekt, v jehož existenci věří. Přitom obřadní stránka kultu svým důrazem na posilování náboženských představ přispívá k přežívání náboženských přežitků. Kult je zaměřen na individuální potřeby a přání, klade jen malý důraz na sociální zakotvenost, má silné dezintegrační tendence a je zpravidla řízen charismatickými vůdci. Stoupenec kultu jsou často považováni za jedince žijící bez hlubších sociálních kořenů, kteří se v rámci komplikovaných mezilidských vztahů urbanizované společnosti účastní kultovního života proto, že se setkali s osamělostí či jinou formou frustrace. V tomto ohledu se organizační charakteristika kultu vyznačuje typickým znakem inkluзивních, otevřených skupin. Kult se navíc stává základem organizace a tvorby formálnějších a složitějších náboženských struktur.

Málokterý společenský jev je charakterizován takovou pestrostí různorodých až protikladných vlastností a hodnocení jako **náboženské sekty**. Jde prakticky o zformalizované a ideově koncipované projevy mnohdy krajně reakčního působení či vypjaté módnosti vylučného individualismu náboženské víry. Pojmově jde o odvozeninu z lat. *secare* (dělit, štěpit, vytvářet opoziční skupiny). Vznik sekty je dán vydělením z obecného a vládnoucího, tedy monopolního proudu náboženské ideologie. V tomto smyslu sekta mnohdy odráží vznik nových společenských podmínek nesoucích nové ideje, proklamuje nový výklad tradičních náboženských dogmat. Podstatné je, že k životu a okolnímu světu přistupuje z ryze náboženských pozic. Náboženská sekta se stává organizovaným věroučným a kultovým útvarem stejně věřících lidí, kteří osobitým způsobem vykládají a využívají tradiční náboženská dogmata a záměrně proklamují „nový“, „kritický“, „lepší“ poměr vůči svým ideovým oponentům.

Sekta je z organizačního hlediska chápána jako původně čistě osobní neinstitutionalizovaná náboženská činnost skupiny lidí spojených exaltovanými náboženskými emocemi a potřebami. V tomto smyslu vzniká náboženská sekta zpravidla na základě odloučení od „pravověrné“ oficiální církve a staví se někdy radikálně proti ustálené církevní tradici. Její členové pocházejí zpravidla z nižších sociálních vrstev a důrazem na určité biblické pasáže zdůrazňují přísná pravidla soužití v rámci sektářského společenství. Nábožensky redukováný světový názor je pro sektáře zpravidla nejvyšší a fakticky jedinou životní hodnotou, zorným úhlem pohledu na okolní svět. To se pak může projevit v bezmezném víře ve smyslu „návodu“, jak získat boží spásu, osobní milost, bezhříšnost, světecké kvality či nadpřirozené schopnosti ve smyslu léčebných praktik a „terapií“.

Sekty jsou častým tématem sociologických pohledů na náboženství i v kontextu *klasifikace sekt*. R. B. Wilson tak rozlišuje sekty konverzní, revoluční, zbožné, manipulativní, podivínské, reformační a utopické. A. T. Moskalenko z hlediska vztahu k profánnímu světu zmiňuje sekty zdůrazňující změnu světa, předvídající konec světa, distancující se zcela od světa a nahrazující svět nějakou vnitřní hodnotou. Některé sekty jsou charakterizované negativním přístupem ke světu, jiné jsou vůči světu lhostejné a další v úsilí o vlastní sebezdokonalování „zkrášlují svět“. Mezi *tvrdé* sekty řadíme ty, které leží mimo standardní rámec společenské kontroly a jako i proti společensky zaměřené mají charakter uzavřené komunity. Myšlenkově zužují prostor

svobodnému uvažování o vlastním životě a mentálním naprogramováním cílů k psychické manipulaci. *Měkké* sekty jsou zčásti otevřené sociální kontrole a mají menší destruktivní dopad na lidskou psychiku.

Příčiny vstupu do sekt nabízejí široké spektrum motivů. Ty vycházejí od prosté potřeby sdílnosti, hledání jasných odpovědí v mnohoznačném světě nejistoty, potřeby získání ztracené rovnováhy, přes potřebu osobního ocenění a snahy přenést rozhodování na někoho jiného a najít otázku smyslu života až k touze mobilizovat svět vizí nového řádu s nadějí na lepší svět. Imperativ získávání stále nových přívrženců (u nás dnes viditelný třeba v případě Svědků Jehovových) se sociologicky projevuje mezi sektáři i v tom, že v jejich řadách nacházíme lidi s mobilním zaměstnáním, umožňujícím značné mezilidské kontakty. Navíc je typické, že sektářství vzniká a přežívá zejména v případech zpřetrhání sociálních kontaktů či tam, kde jsou žádoucí sociální vazby nedostatečné a neuspokojivé. *Nebezpečí* aktivit řady sekt pak spočívá zejména v náboženském fanatismu, který může dokonce vést až k vlastnímu sebezničení (hromadná sebevražda americké sekty „Svatyně lidu“, při níž v Jonestownu a Guyaně zahynulo téměř tisíc jejich přívrženců). Z širšího sociálního hlediska je zejména dnes odsouzením hodné časté prolínání náboženských, ekonomických a kvazi terapeutických funkcí sekt v moderní společnosti. Čelit negativnímu působení sekt proto znamená předně odstranit iluze a takové sociální podmínky, které je ještě dnes oživují, podporují a dokonce plodí (Sekot, 1985, s. 154-162).

Denominace jako další typ náboženské organizace tvoří další stupeň institucionalizace náboženství. Proti sektě je formálnější, má širší společenské zázemí a ztrácí svoji separatistickou podstatu. Je často považována za přímou antitezi sekty zejména proto, že často jde o náboženskou skupinu v zásadě vysoce stabilizovanou a široce pozitivně akceptovanou širší profánní společností, s výrazně tolerantními postoji k jiným denominacím a se značným stupněm liberalizace věroučných biblických interpretací. V případě křesťanství jde v jistém smyslu o „přízpůsobení se náboženství určitému systému lidských hodnot prostřednictvím etického a ekonomického členění sociální struktury“ (R. N. Niebuhr). Americký denominační pluralismus je tak výslednicí odrazu pluralismu sociální struktury a etnické rozmanitosti na půdě institucionalizovaného náboženství. Vcelku můžeme říci, že i přes někdy nejasné pojmové vymezení (denominace je někdy ztotožňována s církví) je denominace reflexí sociální diferenciaci společenské struktury a vývoje kulturně podmíněných hodnotových orientací specifikovaných náboženskou formou.

Církev, často též eklézia, je na rozdíl od denominace rozšířenější v celosvětové dimenzi (římskokatolické církev versus kupř. metodismus), a to jak ve smyslu nacionálního teritoria, tak v rovině nadstátní a nadnárodní. Za nejobecnější a nejorganizovanější formu náboženství takto můžeme považovat tzv. univerzální církev, přesahující národní a státní hranice. E. Troeltsch vymezuje církev jako organizační útvar konzervativní svoji povahou, relativně „přítakávající“ světu, ovládající masy, zaměřený na univerzálnost. Církev tedy můžeme chápat jako náboženský institucionalizovaný typ, charakterizovaný univerzálními věroučnými akcenty, širokou členskou základnou přesahující zpravidla národní a státní oblasti (to však neplatí kupř. o naší Církvi československé husitské). Členství v jejím rámci je otevřené a do-

krinální důrazy směřují ke shodě s okolním teritoriem. Přitom se církve výrazně strukturálně rozdělují na *duchovní* a prosté *věřící*. Mají v nejširším smyslu značný společenský vliv a kupř. v nábožensky pluralitní americké společnosti odrážejí postoje společnosti k otázkám statusu a prestiže.

Úvahy na téma typologických forem institucionalizujícího se náboženství je třeba doplnit ještě jednou poznámkou. Týká se dnes běžně užívaného pojmu *konfese*, který chápeme jako synonymum náboženského přesvědčení zakotveného institucionální formou v obecně blíže nespecifikované rovině. Zpravidla jde o náboženskou církevní příslušnost a v užším smyslu se pojem konfese užívá pro označení věroučných rozdílů jednoho náboženského proudu.

K sociologicky nesmírně zajímavým a podnětným patří úvahy na téma vztahu náboženství a společnosti na úrovni tzv. *náboženské socializace*. Zejména nábožensky orientovaní autoři se domnívají, že náboženskou socializací v širším rámci obecné socializace se formou upevňování skupinového přesvědčení vhodně stabilizuje daný sociální systém, když dochází k ustálení proklamovaných norem, způsobů chování, upevnění individuálních a společenských hodnot a světonázorových východisek. Vztah náboženství a společnosti se odráží i v povaze náboženských představ a povaze kultu osobně. Přírodní prostředí se tak zrcadlí velice rozmanitě i v pojetí Boha a ráje. Přímořští Polynésané si například stav blaženosti představují jako nekonečný vodní prostor bohatý na ryby, Arabové jako oázu bohatou na flóru, Indiáni jako loviště plné zvěře. Pomyslný ráj je tedy ztělesněním vytoužených hodnot, jejichž nedostatek si člověk kompenzuje ve svých náboženských představách. Kulturní úroveň se v náboženství odráží i v typech božstev. Řekové zabydleli Olymp bohy krásnými a mocnými, kořistnické divoké kmeny dávaly přednost bohům bojovým, krutým, silným a nesmlouvavým. Selský stav má drsného boha Thora, šlechta zjemnělého Odina. V Indii měl bůh Agni charakteristické rysy kněžské kasty, bůh Indra kasty vojenské. Kulturně náboženský přežitek, spočívající v představě o původní obojpolhlosti člověka a zděděná kulturní symbolika, která tuto představu vyjadřuje, tak u primitivních Australců (tzv. Aborigines) vedla ke společensky regulovanému bisexuálnímu životu příslušníků těchto kmenů. Uvedené příklady se odrážely nejen v systému správy a organizace věřících, ale ovlivňovaly i oblast výchovy a stávaly se tak důležitým sociálním stimulem.

Snaha o pochopení praktického fungování náboženství aktualizuje pojem **religiozita**, který označuje rozsah a stupeň náboženského vědomí a chování ve společnosti. Přitom za základní znak náboženství je obecně považována víra v Boha a oblast nadpřirozena, když náboženské chování vyjadřuje specifický kulturní typ jednání, projevující se ve vykonávání náboženských obřadů, návštěvě bohoslužeb, svěcení církevních svátků, v dodržování rituálních předpisů a zákazů, v četbě náboženské literatury, v rozšiřování „svatých písem“, v náboženské výchově apod. Religiozní vědomí zkoumáme nejčastěji prostřednictvím vlastního vyjádření respondenta jako subjektivní ukazatel religiozity. Její objektivní charakteristiky se soustřeďují na zjišťování účasti lidí na různých formách náboženského života a jako takové se poměrně snadno empiricky postihují a statisticky zpracovávají.

V souvislosti s výzkumem religiozity jsou kladeny prakticky formulované otázky typu: „odlišuje se religiozní jedinec od nenáboženského člověka i v jiných dimenzích sociálního chování a hodnotové orientace?“, „jak se v sociální praxi projevují věřící?“, „je věřící člověk humánnější než nevěřící?“ (otázka jistě zajímavá kupř. v případě teroristických aktů muslimských „mučedníků“), „má náboženská víra vliv na harmonický život a výchovu dětí?“, „je víra v Boha pozitivním činitelem konstituujícím společensky žádoucí mezilidské vztahy?“, „urychluje orientace na náboženské hodnoty proces socializace člověka?“, „převládá dnes tradiční náboženskost, nebo lze pozorovat spíše necírkevní individualizovaný přístup k otázkám transcendentna?“. Již suma těchto otázek naznačuje možnost protichůdných tendencí zkoumání religiozity. Jedni totiž očekávají nejspíš nejvíce informací právě z oblasti subjektivních výpovědí, druzí naopak věří pouze v ukazatele měřitelného náboženského chování.

Závěrečné zprávy četných výzkumů a analýzy renomovaných sociologů náboženství jasně naznačují, že soudobá bohatě stratifikovaná společnost se vyznačuje odpovídajícím stupněm stratifikace náboženské (kupř. USA), přičemž náboženský pluralismus může vyvolávat skupinové napětí (kupř. Severní Irsko, Indie). Vývoj spěje k náboženskému formalismu středních tříd a posilovány jsou spíše necírkevní formy religiozity, a to hlavně mezi mládeží. Opozice vůči tradičním církvím a náboženským skupinám je typická pro statusově nejnižší skupiny či skupiny s kastovním principem. Celkově sílí experimentální vztah k náboženství, světonázorově posilovaný orientální mystikou a filozofií. Naše reformující se společnost byla navíc v poslední dekádě otevřena silnému působení sekt a jak ukazují předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001, postupně klesá či přinejmenším stagnují počty obyvatel deklarujících církevní příslušnost. V tomto ohledu jsme zemí, která v rámci procesu *sekularizace* (zesvětštění) neodvozuje své hodnoty z náboženských představ a idejí. Tedy společnost stále slaběji ovlivňovaná hodnotovým světem, orientací a cíli náboženství. Možnosti dalšího působení náboženství v širším rámci moderních struktur jsou tak spatřovány spíše v úzkém rámci jeho etických stimulů na půdě různých novotvarů individualizované religiozity.

Epilog: Globalizace

Na prahu druhého tisíciletí – v roce 1014 – vyslovil v Anglii ve svém kázání jeden duchovní domněnku, že „svět chvátá a spěje ke svému konci“. I dnes – stejně jako pravděpodobně kdykoli v minulosti – můžeme slyšet stesky typu „kam to povede“, „takhle to přece nemůže jít dál“ či „to nepovede k ničemu dobrému“. Máme v tomto případě na mysli nikoli osobně dimenzované obavy o věci týkající se bezprostředně našich vlastních životů, ale běží o otázky týkající se povahy, trendů a směřování celého lidstva. Skepse v otázkách stavu a vývoje společnosti jistě doprovází lidstvo celým jejím dosavadním vývojem: přesto však dnes máme zřejmě mnohem více objektivních důvodů domnívat se, že žijeme v době velkého historického přechodu. Nikoli z nějakých ideově hluboce v povaze věci zakotvených příčin, ale prostě proto, že změny, které na nás působí, se neomezují pouze na určitý region, kontinent či část planety. Působí totiž téměř všude, tedy *globálně*.

Naše epocha se rozvinula pod vlivem vědy, technologie a racionálního myšlení. A přesto, či snad právě proto, svět místo, aby byl pod naší kontrolou, se naší kontrole mnohdy vymyká, či jak trefně poznamenává ve své pozoruhodné práci A. Giddens, svět nám uniká (Giddens, 2000). Tím nejmarkantnějším projevem mohou být globální klimatické změny a rizika, jež je provázejí. Jedná se přitom nejspíše o důsledky našich zásahů do přírodního prostředí. Ocitáme se v *rizikových situacích mnoha dimenzí*. Máme před sebou nové formy *nejistoty* zejména v oblasti globální elektronické ekonomiky. Tím spíše, že jde o rizika spojená s inovacemi a přijetím podnikatelských rizik jako hybné páky *globalizující se ekonomiky*. Končí éra národního státu, globalizace není jen ekonomická, nýbrž také politická, technologická a kulturní. Díky satelitní technologii známe tváře celebrit z opačného konce světa mnohdy lépe než naše bezprostřední sousedy. Vůbec se ukazuje, že nástup satelitních komunikačních technologií vyznačuje dramatický rozchod s minulostí. Morseova abeceda se definitivně rozloučila se světovou scénou na moři, naši každodenní zkušenost nutně mění běžné používání Internetu a mobilních telefonů. Rozhlasu trvalo desítky let, než se stal běžnou součástí života lidstva, počítače se šíří nesrovnatelně rychleji a Internet je svými možnostmi praktického využití mnohdy dál než praktická připravenost jeho uživatelů.

Problémem globalizace předně je, že se šíří *nerovnoměrně*. Ne všechny její dopady jsou příznivé, předvídatelné a ovšem i jednoznačné. Zejména závislost na cenových výkyvech světových trhů se strategickými surovinami, jako je třeba ropa či zemědělské produkty (rýže čaj, káva), nedělá vrásky pouze ekonomům, ale všem lidem jako součástí světového *globálního trhu*. Ten je lhostejný ke státním hranicím za situace, kdy státy většinou ztrácejí většinu své někdejší svrchovanosti a politici přišli v mnohém o schopnost programově ovlivňovat události. Je však nesporné, že globalizace zásadně přetváří náš způsob života. Přichází od Západu (míněno kulturně politicky), nese jasnou pečeť americké ekonomické moci a ve svých důsledcích je velmi nevyvážená. Ovlivňuje jak události svým významem světové, tak náš každodenní život na individuální úrovni. Vyznačuje se kulturní *kosmopolitní tole-*

rancí provázanou s kulturní rozmanitostí a politicky staví na demokracii, která ze všech nedokonalých politických systémů dopadla nejlépe, protože je prostě nejlepší. Zejména silícím rysem emoční demokracie, která jako součást občanské společnosti je neživotadárnější půdou demokratických postojů. Proti kosmopolitní demokracii se staví fundamentalismus jako nepřítel kulturní rozmanitosti.

Globalizace souvisí s tezí, že dnes všichni žijeme v jednom světě. Skeptici namítají, že nejde o nijak pozoruhodný jev, protože běží o výraz spíše regionálního propojení staršího data. Jedno je však nepopíratelné: globalizace nepřináší v řadě ohledů i vzdor propojení světa jeho vyrovnání, ale naopak. Rozšiřuje se předně propast mezi světem bohatým (nazývaným často pyšně světem vyspělým) a světem chudoby (rozvojové země). Nerovnováha moderní společnosti spočívá i v oblasti soukromě vytvořeného zboží a služeb na jedné straně a chudoby veřejně poskytovaných služeb na druhé straně. Správně se připomíná, že bohatství v jedné oblasti je dokonce příčinou bídy v druhé oblasti: naše produktivní energie je totiž zčásti zmarňována výrobou předmětů, které nepotřebujeme (Giddens, 2000). Nehledě na fakt, že potenciale efektivní produkce se mnohdy utápí v řetězci dalších „nezbytných“ produktů, kterým bohatý svět dokazuje svoji materiální převahu nad „těmi ostatními“.

Již od šedesátých let se řada organizací či skupin lidí hluboce zakořeněné společenské odpovědnosti zamýšlela nad celosvětově dimenzovanými problémy. Tzv. *Rímský klub* tak upozornil vedle ekologických problémů a otázky náhrady neobnovitelných zdrojů energie i na neméně palčivá témata, jakými jsou populační růst, společenská nespravedlivost, kriminalita, korupce, terorismus. Zdůraznilo se, že jestliže se stávající trendy růstu světové populace, zprůměrnění, znečišťování, výroby potravin a vyčerpávání energetických a surovinových zdrojů nezmění, *hraniční růstu* na této planetě narazí na svůj strop již během několika následujících generací (D. Meadows). Hráz těmto reálným nebezpečím měl postavit etický důraz na „nové světové vědomí“ s heslem „malé je milé“ (E. F. Schumacher). Světu silících sil konkurence, antagonismu a strachu „vnějškově řízeného“ člověka má postavit hráz podřízený techniky skutečným lidským potřebám a hledání nových priorit lidského konání. Vlastnickém, tržním a konzumním člověku se mají nabídnout nové perspektivy pro uplatnění lidských vloh a potřeb. Problémem je zejména sloučit požadavek většího růstu s principem větší rovnosti.

Většina lidí vidí v globalizaci „odstředivou“ sílu či vliv směřující pryč od lokálních komunit a národů ke globální aréně. Národní státy tak ztrácejí část své dřívější ekonomické moci a ztrácejí vliv na řešení velkých problémů. Přitom jsou však příliš velké na to, aby adekvátně řešily problémy malé. Rámec globalizace navíc „působí do stran“: Vznikají nové ekonomické a kulturní zóny (Silicon Valley v USA, Hongkong, severní Itálie). Přitom dopady globalizace se nejviditelněji projevují převážně v podobě *americké provenience*: Coca Cola, McDonald's, CNN. Právě tady se ukazuje, že závislost na několika produktech prodávaných na světových trzích je velmi zranitelná i změnami technologií. Jde o riziko zhroucení světové ekonomiky, které jsme si vedle nebezpečí radioaktivního zamoření a ekologického rizika sami vytvořili.

Globalizovaný svět je i arénou hroucení hodnot tradice a výměny názorů na rovnost pohlaví, úpravu sexuálních vztahů a rovnost rodiny. Hledisko mezilidských vztahů tak často nastoluje spíše otázku „máš někoho?“ než tradiční „jsi ženatý?“ Sex není pevně vázán na reprodukci a stává se něčím, co má být objeováno, rozvíjeno a měněno: Zmenšování ekonomické úlohy rodiny nabízí více prostoru pro lásku a sexuální přitažlivost. Emoční demokracie staví na nový základ rozdíly mezi hetero a homosexuálním sexuálním vztahem, když gayové jsou označováni v jistém smyslu za „průkopníky objeování světa vztahů a zkoumání jeho možností“. Rovnost pohlaví je přitom nezbytnou podmínkou štěstí a seberealizace člověka, jako klíčové kategorie demokratických zásad (Giddens, 2000).

Svět se mění již faktem vzájemné závislosti. Rubem této skutečnosti je to, že tím vedle nových možností a nových horizontů budoucnosti narůstají i *společné problémy*, před kterými soudobé lidstvo leží. Tím snad nejpálčivějším je, že si nevyhnutelně žádá i *globálně orientované řešení*.

Sociologicky pozoruhodný proces představuje *konfrontace lokálního a globálního*. Několikrát jsme zmínili, že obchod, finance a výměna informací nabývají planetárních rozměrů. Přitom se dává do pohybu i další, s globalizací související jev připoutávání k místu, proces *lokalizace*. Globalizace a lokalizace svoji úzkou propojeností ostře diferencují existenční podmínky různých částí světové populace. Pro někoho znamenají globalizační procesy *novou svobodu*, pro mnoho jiných mají podobu nevídaného a tvrdého osudu (Bauman, 1999). Svoboda pohybu, nedostatkové a nerovnoměrně rozdělované zboží, se rychle stává hlavním faktorem dělícím populaci obyvatelstva současné doby. Již bylo řečeno, že je to právě „nová střední třída“, nesoucí hlavní tíži těchto problémů nezbytností pružně se přizpůsobovat dynamice doby na profesní půdě a čelit nejistotě uplatnění v rámci globálně působících nadnárodních společností. Jejich akcionáři nejsou totiž nijak prostorově determinováni, jsou osvobozeni od prostoru již tím, že na nich záleží, zda přemístí společnost tam, kde vytypují šanci na nejvyšší zisk při co nejmenších nákladech. Ti ostatní, místně vázaní, pak rezignují na lokální příležitosti a nesou důsledky ztráty krátkodobé prosperity společnosti budující své podniky jako stany, nikoli jako tradiční místně pevně zakotvené pomníky či pyramidy. Společnost se může přemístit, důsledky tohoto přemístění však trvají. Baumann tak hovoří o „*elitě mobility*“ ozvláštěnou „beztížností moci“ a žijící v přísně střežených domovech a úřadech odříznutých od *lokální komunity*: „působí-li exteritorialita elity jako opojná svoboda, teritoriality zbytku je stále méně pocítována jako domácí půda a stále více připomíná vězení“. Zdi jsou tak budovány nikoli proti cizím armádám, ale proti nežádoucím spoluobčanům. To ostatně i u nás známe v kauze „Matičnická ulice“ či na pozadí rychle rostoucích „cizojazyčných“ satelitních luxusních městeček žijících pod přísným dohledem ostrahy a kamer a sofistikovaných poplašných zařízení. Stále častěji se navíc upozorňuje na silící nebezpečí plynoucí se shromažďování a ukládání osobních údajů. Ty testují koupěschopnost a spolehlivost klientů. Databáze se tak může stát nástrojem selekce, separace a exkluze: úspěšně globálně působící jedince ponechává v síti a lokály nechává propadnout.

Dnešní pojem globalizace odkazuje především ke globálním účinkům, spíše nezamýšleným a nepředvídaným, nikoli ke globálním iniciativám a předsevzetím. Sociálně etická angažovanost těch veřejných činitelů, kteří se zabývají globalizací, zpravidla úzce souvisí s praktickým každodenním zájmem o široké spektrum lidských problémů. Vyslovují se k otázkám války a míru, zaujímají stanoviska k politické situaci v nejrůznějších oblastech světa, vstupují do diskuze o možnostech a mezích využívání nukleární energie, zúčastňují se rozhovorů na téma genetické inženýrství a často veřejně odsuzují jakékoli formy rasismu a nerovnoprávnosti pohlaví. Západ zdůrazňuje zejména imperativ *sociální vyváženosti* a zachování míru, rozvojové země kladou zvýšený důraz na otázky sociálních programů společenského rozvoje, problémy hladu a rasismu, nastolení nových vztahů mezi Severem a Jihem, zmírňování bídy městské a rurální chudiny. Kladou se přitom zajímavé otázky jako: Jak je rozděleno materiální bohatství mezi státy, národy a regiony? Jak je distribuováno sociálními třídami a skupinami v rámci států a národů? Jaké zdroje energie budou po vyčerpání neobnovitelných zdrojů využívat budoucí generace? Do jaké míry může omezení současného luxusu ovlivnit život mas lidí v budoucnosti? Jsme schopni v dohledné době překonat masovou hranici bídy ve světě? Hraje v ekologických otázkách větší roli úroveň spotřeby nebo celkový počet lidí? Poslední měsíce navíc aktualizují jeden z nejbolestivějších globálních problémů současnosti, který bezesporu je terorismus. Tedy stále naléhavěji zaznívá otázka: Do jaké míry je moderní společnost schopna a ochotna mobilizovat technické a lidské kapacity čelící nevyzpytatelnému brutálnímu národnímu, náboženskému, státnímu či globálnímu terorismu? V případě všech globálních problémů a nebezpečí je vyslovován požadavek organizovat život lidstva tak, aby mohlo žít *harmonicky s možnostmi a mezemi Země* při zabezpečení důstojného života pro všechny lidi. Přitom si stále trpčeji uvědomujeme, že globalizace je vlastně paradox. Malému množství lidí je vrcholně prospěšná, ale většinu světové populace vynechává či marginalizuje.

Téma globalizace je ovlivňováno i v kontextu nedávných přírodních katastrof, které postihly evropský kontinent. Obrovské ničivé povodně v naší republice připomenuly nezbytnost vstřícnějšího vztahu k přírodě a respektu k jejímu přirozenému vodnímu režimu. Globálně jsme svědky stále dramatičtějšího rozšiřování oblastí trpících nedostatkem vláhy při souběžném opakování ničivých povodní tam, kde necitlivé a nedomyšlené zásahy člověka do přírody zabraňují přirozenému koloběhu vody. A co více, objevují se názory, že právě oblasti trýzněné nedostatkem vody patří mezi ty, kde jsou společenské, kulturní či politické problémy řešeny i pomocí násilí, brutality a teroru. Absence vody je tak shledávána jako zdroj globálně se šířícího mezinárodního napětí a terorismu. Srpnový *ekologický summit v Johannesburgu* v roce 2002 tak ústy některých účastníků varuje: „Třetí světová válka vznikne v rámci boje o vodní zdroje“.

Kontext globalizace aktualizuje fakt, že lidé často postrádají pocit spoluzodpovědnosti a spoluzávislosti vzhledem k ostatním lidem a k přírodě. Zde je snad na místě připomenout *Z. Baumanem* prezentovanou poznámku o tom, že kdyby si 385 nejbohatších lidí rozhodlo ponechat každý tak asi 5 milionů dolarů, aby se „nějak protloukli životem“ a ostatní majetek rozdali, v podstatě by zdvojnásobili roční

příjem poloviny lidstva. Jistě nejde o to dělat z opravdu bohatých lidí charitativní spasitele chudiny, je však jisté, že prohlubující se propast mezi bohatstvím, které je globální, a chudobou, která nese *stigmata lokality*, je jedním z nejpálčivějších problémů lidstva. To však nemůže řešit své problémy pouze pomocí či darem těch šťastnějších a úspěšnějších. K řešení může přispět pouze vlastní ochota a schopnost nastalé problémy si uvědomit, pojmenovat a s plným nasazením nalézat účinné cesty k jejich řešení. Nezbytným předpokladem je i zmapování dané problematiky sociologií, kterou právě v individualizovaných projevech globálních problémů čeká bohatá škála výzkumných témat a snad nevyčerpatelný zdroj třídění výzkumných dat a informací rozšiřujících náš poučený pohled na společnost a svět.

LITERATURA

- BARŠA, P. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2003.
- BAUMAN, Z. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha : Mladá fronta, 1999.
- BAUMAN, Z. *Sociologie*. Praha : Orbis, 1965.
- BERGER, P., LUCKMAN, T. *The Social Construction of Reality*. New York, 1967.
- BLÁHA, I. A. *Sociologie*. Praha : Academia, 1968.
- BLUMLER, J. G. (ed.). *Television and the Public Interest*. London : Sage Publications, 1992.
- BOURDIEU, P. *O televizi*. Brno : Doplněk, 2002.
- BROOM, L., SELZNIK, D. *Sociology*. New York : American Book, 1949.
- BUCHTOVÁ, B. (ed.). *Nezaměstnanost a zdraví*. Brno : ESF MU, 2000.
- CANTERWALL, B. S. *Television and Violence. The scale of the problem and where to go from here*. JAMA. 1992., 267:3059-3063.
- CEJPEK, J. *Informace, komunikace a myšlení*. Praha : Karolinum, 1998.
- COAKLEY, J. J. Children and the Sport Socialization Process. In *Advances in Pediatric Sport Sciences*. USA : Mc Graw-Hill. Inc., 1976.
- COOLEY, C. H. *Social Organization*. New York, 1909.
- DAHRENDORF, R. *Úvaha o revoluci v Evropě*. Praha : Evropské kulturní dědictví, 1991.
- DAVIDOVÁ, E. *Cesty Romů 1945-1991*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1995.
- DEFLEUR, M. L., BALLOVÁ - ROKEACHOVÁ, S. J. *Teorie masové komunikace*. Praha : Karolinum, 1996.
- DRUCKER, P. *Postkapitalistická společnost*. Praha : Management Press, 1993.
- DRUCKER, P. *Řízení v době velkých změn*. Praha : Management Press, 1998.
- EAGLETON, T. *Idea kultury*. Brno : Host, 2001.
- ETZIONI, A. *Modern Organizations*. New York, 1964.
- ETZIONI A. *Morální dimenze ekonomiky*. Praha : Victoria Publishing, 1995.
- GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha : Argo, 2001.
- GIDDENS, A. *Unikající svět*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2000.
- HAMELINK, C. *Cultural Authonomy in Global Circumstances*. Norwood : NJ. Ablex, 1983.
- HRADECKÝ, I. *Bezdomovství – extrémní vyloučení*. Praha : Naděje, 1996.
- HUBÍK, S. *Postmoderní kultura*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1997.
- JAHODA M., LAZARSFELD, P. F., ZEISEL, H. *MARIENTHAL. The Sociography of an Unemployed Community*. London : Tavistock Publications, 1972.
- JANOWITZ, M. The Study of Mass Communication. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol.3, pp.41-53. New York : Macmillan, and Free Press, 1968.
- JIRÁK, J., KÖPPLOVÁ, B. *Média a společnost*. Praha : Portál, 2003.
- KELLER, J. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1995b.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- Balaščík, M., 38
 Ballová - Rokeachová, S. J., 45
 Bauman, Z., 27; 74; 75; 91; 98; 99; 100; 177; 178
 Barša, P., 149; 151; 156
 Bellah, R., 167
 Berger, P., 112
 Bláha, I. A., 167
 Blumer, J. G., 61
 Bourdieu, P., 51; 57
 Broom, L., 43
 Buchtová, B., 138
- Canterwall, B. S., 51
 Cejpek, J., 41
 Coakley, J. J., 29; 31
 Comte, A., 12; 13; 168
 Cooley, Ch. H., 75
 Crozier, M., 81
- Dahrendorf, R., 87; 113; 159
 Davidová, E.,
 Defleur, M. L., 45
 Drucker, P., 68; 93; 117; 121
 Durkheim, E., 10; 12; 13; 168
- Eagleton, T., 21; 43
 Etzioni, A., 79; 86
- Fayol, A., 80
 Frič, P., 94
 Friedman, G., 33
 Fromm, E., 116
- Gantar, J., 101; 102; 104
 Giddens, A., 21; 112; 139; 175 - 177
 Goffman, E., 189
 Golbraith, J. K., 115
 Gouldner, A., 88
 Grass, G., 154
- Hamelink, C., 34
 Hayek, F., 116
 Herder, J. G., 21
 Hradecký, V., 144
 Hubík, S., 22
- Charvát, M., 43; 70; 109
- Ingelehart, R., 115
- Jahoda, M., 141; 143
 Janowitz, M., 41; 42
 Jilčík, T., 77
 Jirák, J., 42
- Kantůrková, E., 38
 Keller, J., 11; 13; 36; 79 - 81; 83; 84; 86 - 88; 93; 94; 96; 99; 102; 111; 112; 144
 Kierkegaard, S., 167
 Kloskowska, A., 33; 39
 Köpplová, B., 42
- Lamm, R. P., 9; 15; 17; 22; 24; 28; 29; 67; 70; 79; 84; 92; 113; 114; 116; 123; 124; 129; 136; 161 - 164
 Lamser, V., 18
 Lazarsfeld, P. F., 141
 Luckmann, T., 112
 Lynes, R., 38
- Machonin, P., 101; 102; 104
 Mander, J., 50; 57
 Marcuse, H., 116
 Mareš, P., 104; 124; 126; 127; 141
 Marshal, T. H., 119
 Marx, F. M., 87
 Marx, K., 14
 Maslow, A., 24; 98
 Matějů, P., 128
 Mayo, E., 80
 McQuail, D., 22; 34; 41; 43; 47; 52; 53; 56; 60; 63
 Meadows, D., 176
 Mensching, G., 169

- Merton, R. K., 131
 Mills, Ch. W., 7; 33
 Morrison, A. M., 97; 98; 163
 Moskalenko, A. T., 170
 Možný, I., 161; 164
 Müller, K., 159
 Murdock, R., 24
- Nečas, C., 153; 157
 Němec, P., 89
 Neruda, J., 127
 Niebuhr, R. N., 171
- O'Dea, T., 167
 Orwell, G., 123
 Otto, R., 167
- Parsons, T., 13; 167
 Pertold, O., 169
 Picasso, P., 38
 Platón, 124
 Plzák, M., 165
 Polanyi, K., 36
 Potter, H., 49
 Průcha, J., 148 - 150; 157
- Rabušic, L., 133 - 135
 Rembrant van Rijn, 21
 Riefenstahlová, L., 49
 Rostow, W., 114
- Řezáč, J., 22; 69
- Sekot, A., 15; 34; 43; 70; 109; 146; 158;
 168; 171
 Selznik, D., 43
 Schaefer, R. T., 9; 15; 17; 22; 24; 28; 29;
 67; 70; 79; 84; 92; 113; 114; 116;
 123; 124; 129; 136; 161 - 164
 Schein, E., 82
 Schumacher, E. F., 176
 Sirovátka, T., 69; 114; 115; 118; 121
 Smetana, M., 51
 Spencer, H., 12
- Spousta, V., 41; 53
 Szczepański, J., 9; 10; 23; 65; 69; 74; 75;
 87; 92; 111; 161; 163
- Šišková, T., 156
 Špidla, V., 134
- Taylor, E. B., 22
 Troeltsch, E., 171
 Tuček, M., 101; 102; 104
 Typovská, L., 129
- Urban, M., 38
- Vieweg, M., 38
 Vlachová, K., 128
- Weber, M., 12; 85; 168;
 Wiebe, G. D., 38
 Wilson, R. B., 170
 Wolfe, T., 99
- Zapletal, L., 77
 Zeisel, H., 141
 Znaniecki, F. T., 66
 Zvěřina, J., 165
 Zwicker, B., 143

GLOSÁŘ

Absolutní chudoba – Dlouhodobě minimální úroveň uspokojování životních potřeb, pod níž není život jedince či rodiny myslitelný.

Adaptace – Schopnost přizpůsobit se prostředí, v němž jedinec nebo druh žije.

Agregace – Formování individuálních názorů cestou zobecňování vzhledem k všeobecně přijímanému veřejnému mínění.

Alochtomní – Pocházející původem odjinud než se vyskytuje, cizorodý.

Amalgamace – Postupné splynutí minority s majoritní společností: kulturní či etnické „rozplynutí se“ v monolitu celku.

Anomie – Ztráta pocitu smyslu směřování ve společnosti, kdy je vážně narušen princip sociální kontroly chování jednotlivců.

Antijudaismus – Odpor vůči židovskému náboženství a židovské náboženské praxi, mnohdy splývá s antisemitismem.

Antisemitismus – Protižidovský předsudek.

Antropologie – Obecně věda o člověku, tj. druhu Homo sapiens.

Anusim – Hebrejské označení pro Židy, kteří byli násilím přinuceni změnit vlastní náboženskou víru za jinou, zpravidla za křesťanství nebo islám.

Apartheid – Politika udržující oddělení černochů a Asijců od mocensky, ekonomicky a kulturně dominantních bělochů.

Argot – Specifický jazyk členů určitých skupin či subkultury.

Asimilace – Úplné přizpůsobení se okolní většinové (majoritní) společnosti za cenu rezignace na udržování a pěstování vlastní kulturní tradice. K naprostému splynutí s majoritní společností dochází buď přirozenou cestou, bez nátlaku, či nucenou formou, organizovanou mocenským aparátem.

Anketa – Zpravidla pouze několik málo písemně formulovaných otázek úzce zaměřených na určité společensky aktualizované téma.

Autochtomní – Původní, odsud pocházející, vyskytující se v místech svého původu nebo vzniku.